

ISSN: 3105-0042
eISSN: 3105-0050

<https://doi.org/>

"Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі"
JOURNAL OF
THE NATIONAL CONGRESS
OF HISTORIANS

**National Congress of Historians
Public Association**

**Общественное объединение
"Национальный Конгресс
историков"**

2025 Т.2. №2.

**2025 жылдан бастап шығады
Founded in 2025
Издается с 2025 года**

**Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год**

**Астана, 2025
Astana, 2025**

Бас редактор:

Ерлан Сыдықов, тарих ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилева атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

Жауапты редактор

Альбина Жанбосынова, тарих ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилева атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес:

Дэйв Бхавна, PhD., Шығыс және Африкату мектебінің профессоры, Лондон университеті, Лондон, Ұлыбритания

Изабель Охайон, PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция

Марлен Ларуэль, PhD., Джордж Вашингтон университетінің профессоры, Вашингтон, АҚШ

Никколо Пиансиола, PhD, тарих кафедрасының доценті, Падуа университеті, Италия

Цзинчэн Ли, PhD, доцент. профессор, Шэньчжэнь университеті, Шэньчжэнь

Редакциялық алқа

Наталья Аблажей, тарих ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімшесінің тарих институтының профессоры, Жаңасібір, Ресей

Сәулеш Есенова, PhD докторы, Калгари университетінің доценті, Калгари, Канада

Сергей Иванов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. атындағы Қырғыз ұлттық университетінің профессоры. Баласағұн, Бішкек, Қырғызстан

Йовита Раду, PhD., Нью-Йорк университетінің профессоры, Нью-Йорк, АҚШ

Роберт Киндлер, PhD., Шығыс Еуропа институтының профессоры, Freie университеті, Берлин, Германия

Светлана Кожирова, саясат ғылымдарының докторы, тарих ғылымдарының кандидаты. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан

Крейг Кэмпбелл, PhD., Техас университетінің антропология кафедрасының асс. профессоры, Остин, АҚШ

Юлия Лысенко, тарих ғылымдарының докторы, Алтай мемлекеттік университетінің профессоры, Барнаул, Ресей

Жанна Мажитова, тарих ғылымдарының докторы, Астана медицина университетінің профессоры, Астана, Қазақстан

Вячеслав Менковский, тарих ғылымдарының докторы, Беларусь мемлекеттік университетінің профессоры, Минск, Беларусь

Анатолий Наглер, PhD докторы, Неміс археологиялық институтының профессоры, Берлин, Германия

Жақсылық Сабитов, PhD докторы, Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан

Жакен Таймагамбетов, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің профессоры, Астана, Қазақстан

Николай Вуков, PhD, доцент. Болгария ғылым академиясының Этнология және фольклортану институтының профессоры, София, Болгария

Томохико Уяма, тарих ғылымдарының докторы, Хоккайдо университетінің профессоры, Саппоро, Жапония

Техникалық хатшы: Ж. Калиев

Құрылтайшы және баспагер: "Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі
Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2025 жылы құрылған.

Журналдың арнайы сайты: <https://kazhistorians.kz>

Редакцияның мекен жайы: 010008, Астана қ., Қ. Мұнайтпасова көшесі, 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат комитетінің республикалық мемлекеттік мекемесі KZ21VPY00107515 нөмірлі мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және интернет-басылымды есепке қою туралы куәлік 10.12.2024 ж.

Chief Editor:

Erlan Sydykov, Doctor of Historical Sciences, Prof., ENU named after: L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan

Production editor

Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sciences, Prof., ENU named after: L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:

Dave Bhavna, PhD., Professor, School of Oriental and African Studies, University of London, London, UK

Isabelle Ohayon, PhD., Professor, Center for Russian, Caucasian, Eastern European and Central Asian Studies (CERCEC), Paris, France

Marlene Laruelle, PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA

Niccolò Pianciola, PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy

Jingcheng Li, PhD, Ass. Professor, Shenzhen University, Shenzhen

Editorial board

Natalya Ablazhey, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia

Saulesh Yesenova, PhD., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada,

Sergey Ivanov, candidate of historical sciences, ass. Professor, Kyrgyz National University named after: Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan

Jovita Radu, PhD., Professor, New York University, New York, USA

Robert Kindler, PhD., Professor, Institute of East European Studies, Freie University, Berlin, Germany

Svetlana Kozhirova, Doctor of Political Sciences, Candidate of Historical Sciences. Chief Researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. Almaty, Kazakhstan

Craig Campbell, PhD., Ass. Professor, Department of Anthropology, University of Texas, Austin, USA

Yulia Lysenko, Doctor of History, Professor, Altai State University, Barnaul, Russia

Zhanna Mazhitova, Doctor of History, Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan

Vyacheslav Menkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus

Anatoly Nagler, PhD., Professor, German Archaeological Institute, Berlin, Germany

Zhaksylyk Sabitov, PhD., Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan

Zhaken Taimagambetov, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Nikolai Vukov, PhD., Ass. Professor, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Tomohiko Uyama, Doctor of History, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Technical secretary: Zh. Kaliev

Founder and publisher: National Congress of Historians Public Association

Frequency: 4 times a year. Year established: 2025.

Official website of the journal: <https://kazhistorians.kz>

Editorial address: 010008, Kazakhstan, Astana, Munaitpasova str. 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Certificate of registration of a periodical print edition and (or) information agency No. KZ21VPY00107515 dated December 10, 2024, issued by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan.

Главный редактор:

Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Выпускающий редактор

Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Международный консультативный совет:

Дэйв Бхавна, PhD., профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания

Изабель Охайон, PhD., профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция

Марлен Ларюэль, PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США

Niccolò Pianciola, PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy

Цзинчэн Ли, PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь

Редакционная коллегия

Наталья Аблажей, д.и.н., профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия

Саулеш Есенова, PhD., асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада

Сергей Иванов, к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек Кыргызстан

Йовита Раду, PhD., профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США

Роберт Киндлер, PhD., профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин, Германия

Светлана Кожирова, доктор политических наук, кандидат исторических наук. главный научный сотрудник института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова. Алматы, Казахстан

Крейг Кэмпбелл, PhD., асс. профессор факультета антропологии Университет Техас, Остин, США

Юлия Лысенко, д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Жанна Мажитова, д.и.н., профессор, НАО Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан

Вячеслав Меньковский, д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

Анатолий Наглер, PhD., профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия

Жаксылык Сабитов, PhD., Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан

Жакен Таймагамбетов, д.и.н., профессор, Национальный музей РК, Астана, Казахстан

Nikolai Vukov, PhD., асс. профессор, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Томохико Уяма, д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Технический секретарь: Ж. Калиев.

Учредитель и издатель: Общественное объединение "Национальный Конгресс историков".

Периодичность: 4 раза в год. Год основания: 2025 г.

Официальный сайт журнала: <https://kazhistorians.kz>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. Мунайтпасова, 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства KZ21VPY00107515 от 10 декабря 2024 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

CONTENT

WORLD HISTORY

A. Makhsutov (<i>Istanbul, Türkiye</i>) Discussion about the ethnonyms «Kazakh» and «Kirghiz» on the pages of the pre-revolutionary Astrakhan newspaper «Idel (in Russian).....	7
T. Marmontova (<i>Astana, Kazakhstan</i>) The Concept of the Great Steppe in the Politics of Historical Memory in Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan (in Kazakh).....	20
Ya. Pilipchuk (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Assimilation of the Kipchaks in Hungary in the 13th-18th Centuries (in English).....	39

DOMESTIC HISTORY

K. Abdrakhmanova (<i>Karaganda, Kazakhstan</i>) Orphanages in Central Kazakhstan in the 1940s: Health Conditions and Sanitary Living Standards of the Children (in Russian).....	51
A. Kashkimbaev (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Controversial Issues in the Biography of Sultan Ghazi Bulatovich Valikhanov (in Russian).....	66
A. Kuzembayuly (<i>Kostanai, Kazakhstan</i>), Ye. Abil (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Place of Chagatai Ulus and Mogulistan in the history of Kazakh ethnos: analysis of traditional historical memory of Kazakhs (in Russian).....	80
N. Lapin (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Uraz Muhammad in the Context of Kazakh-Russian Relations at the End of the 16th Century (in Kazakh).....	96

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ДҮНИЕЖҰЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

А. Махсұтов (Стамбул, Турция) Дискуссия об этнонимах «Казах» и «Кыргыз» на страницах дореволюционной астраханской газеты «Идель».....	7
Т. Мармونتова (Астана, Казахстан) Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасы.....	20
Я. Пилипчук (Киев, Украина) Assimilation of the Kipchaks in Hungary in the 13th-18th Centuries.....	39

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

К. Абдрахманова (Қарағанда, Қазақстан) Детские дома Центрального Казахстана в 1940-е годы: состояние здоровья и санитарные условия содержания воспитанников	51
А. Кашкимбаев (Астана, Қазақстан) Дискуссионные вопросы биографии султана Гази Булатовича Валиханова	66
А. Кузембайұлы (Қостанай, Қазақстан), Е. Абил (Астана, Қазақстан) Место Чагатайского Улуса и Могулистана в истории казахского этноса: анализ традиционной исторической памяти казахов)	80
Н. Лапин (Астана, Қазақстан) Ураз-Мухаммед в контексте казахско-русских отношений в конце XVI века.....	96

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.91

<https://doi.org/>

Discussion about the ethnonyms «Kazakh» and «Kirghiz» on the pages of the pre-revolutionary Astrakhan newspaper «Idel»

A. Makhsutov

Institute of Social Sciences, Istanbul University, Türkiye

 alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr

Abstract. This article presents a translation of previously understudied materials from the pre-revolutionary Arabic-script Muslim newspaper *Idel*, published in 1907-1914 in the Astrakhan Governorate, many of which are introduced into scholarly circulation for the first time. The researcher's primary focus is on publications that appeared in issues from late 1911 and early 1912. These materials constitute a substantive discussion between the Kazakh mu'allim (teacher) Hasan Ali Efendi, a native of Akmolinsk Oblast, and the Tatar journalist Kayyum Kulatki, who resided among the Kazakh population of the Inner Bukey Horde. The discussion centers on the permissibility of using the ethnonyms "Kazakh" and "Kyrgyz" with reference to the Bukey Kazakhs of the Junior Zhuz. Hasan Ali Efendi consistently advocates the necessity of distinguishing between these ethnonyms and opposes the widespread practice – prevalent in Russian and, in part, Turkic-Muslim traditions – of referring to Kazakhs as "Kyrgyz." His opponent, Kayyum Kulatki, by contrast, appeals to established historiographical and administrative practices concerning these ethnonyms and emphasizes the need to take into account local particularities of identity among the population of the Inner Bukey Horde. In their polemic, both interlocutors advance a range of arguments and counterarguments in order to refute opposing positions and substantiate their own viewpoints. They draw upon diverse historical sources, works of Orientalist scholarship, as well as their own observations of everyday life, including cases of linguistic usage in naming and self-designations among the local population. Analysis of this discussion reveals not only specific features in the formation of ethnic terminology but also broader processes of self-identification within Kazakh society under the Russian Empire. In the concluding part of the study, the author formulates conclusions regarding the nature and causes of the persistence of the ethnonym "Kyrgyz" in reference to Kazakhs in several regions, and extracts valuable ethnographic data from the examined materials. In particular, the study addresses the origins of certain clans of the Junior and Middle Zhuz, local historical traditions, and the transformation of ethnic representations in response to changing external conditions. Special attention is devoted to the evolution of the usage of the ethnonyms "Kazakh" and "Kyrgyz" in the works of Russian and Turkic-Muslim scholars, as well as political and public figures of the early twentieth century.

Keywords: Kirghiz; Kazakh; Ethnonym; Debate; Newspaper; Astrakhan; *Idel* Newspaper; Bukey Horde

For citation: Makhsutov A. Discussion about the ethnonyms «Kazakh» and «Kirghiz» on the pages of the pre-revolutionary Astrakhan newspaper «Idel». *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.7-19. <https://doi.org/>

«Қазақ» және «қырғыз» этнонимдері туралы «Идел» астрахандық газет беттеріндегі революцияға дейінгі пікірталас

А. Махсутов

Стамбул университеті, Стамбул, Түркия

Аңдатпа. Бұл мақалада 1907-1914 жылдары Астрахан губерниясында жарық көрген, араб графикасымен басылған революцияға дейінгі мұсылмандық «Идель» газетінің бұрын жеткілікті зерттелмеген материалдарының аудармасы ұсынылады; олардың көпшілігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр. Зерттеушінің негізгі назары 1911 жылдың соңы мен 1912 жылдың басында жарияланған нөмірлердегі материалдарға аударылады. Мақала материалы Ақмола облысынан шыққан қазақ мұғалімі (оқытушысы) Хасан Али эфенди мен шығу тегі болжам бойынша мишәрлік болып табылатын, Астрахан губерниясының құрамына кірген Ішкі Бөкей ордасындағы қазақтар арасында өмір сүрген татар журналисі Кайюм Кулатки арасындағы мазмұнды пікірталасты қамтиды. Пікірталастың пәні Кіші жүздің Бөкей қазақтарына қатысты «қазақ» және «қырғыз» этнонимдерін қолданудың орынды немесе орынсыз екендігі мәселесі болып табылады. Қарастырылып отырған пікірталас аясында мұғалім Хасан Али эфенди аталған этнонимдерді ажырату қажеттілігін дәйекті түрде қорғай отырып, орыс және ішінара түркі-мұсылмандық дәстүрде кең таралған қазақтарды «киргиз» немесе «қырғыз» этнонимімен атау тәжірибесіне қарсы шығады. Оның қарсыласы Кайюм Кулатки, керісінше, бұл этнонимдерге қатысты қалыптасқан историографиялық және әкімшілік тәжірибелерге жүгінеді. Сонымен қатар, ол Ішкі Бөкей ордасы халқының жергілікті өзіндік бірегейлік ерекшеліктерін ескеру қажеттігін алға тартады. Пікірталас барысында тараптар қарсы жақтың көзқарасын теріске шығару және өз ұстанымдарын негіздеу мақсатында түрлі дәлелдер мен уәждер келтіреді. Полемика барысында олар әртүрлі тарихи дереккөздерге, шығыстанушы ғалымдардың еңбектеріне, сондай-ақ күнделікті өмірге қатысты жеке бақылауларына, жергілікті халықтық атаулар мен өзін-өзі атау тілдік тәжірибелеріне сүйенеді. Аталған пікірталас саралау этникалық терминологияның қалыптасу ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар Ресей империясының құрамында болған жағдайдағы қазақ қоғамының өзін-өзі сәйкестендіруінің кең ауқымды үдерістерін анықтауға мүмкіндік береді. Жұмыстың қорытынды бөлімінде автор бірқатар өңірлерде қазақтарға қатысты «қырғыз» этнонимінің сақталу сипаты мен себептері туралы тұжырымдар жасайды, сондай-ақ зерттелген материалдардан маңызды әрі құнды этнографиялық мәліметтерді бөліп көрсетеді. Атап айтқанда, Кіші және Орта жүздің жекелеген руларының шығу тегі, жергілікті тарихи аңыз-әңгімелер, сондай-ақ сыртқы жағдайлардың өзгеруіне байланысты этникалық түсініктердің трансформациясы мәселелері қарастырылады. Сонымен бірге ХХ ғасырдың басындағы орыс және түркі-мұсылман зерттеушілерінің, саяси және қоғамдық қайраткерлерінің еңбектерінде «қазақ» және «қырғыз» этнонимдерінің қолданылу эволюциясына ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: Қырғыз; Қазақ; Этноним; Пікірталас; Газет; Астрахан губерниясы; «Идель» газеті; Бөкей ордасы

Сілтеме жасау үшін: А. Махсутов. «Қазақ» және «қырғыз» этнонимдері туралы пікірталас: «Идел» газетінің беттеріндегі дореволюциялық пікір алмасу. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.7-19. <https://doi.org/>

Дискуссия об этнонимах «казах» и «кыргыз» на страницах дореволюционной астраханской газеты «Идель»

А. Махсутов

Стамбульский университет, Стамбул, Турция

Аннотация. В данной статье осуществляется перевод ранее малоизученных материалов из дореволюционной арабографичной мусульманской газеты «Идель», издававшейся в 1907-1914 гг. в Астраханской губернии, многие из которых впервые вводятся в научный оборот. Основное внимание исследователя уделено публикациям, выходящим в свет в номерах конца 1911 и начала 1912 года. Эти материалы представляют собой содержательную дискуссию между казахским муаллимом (учителем) Хасаном Али эфенди, выходцем из Акмолинской области, и татарским журналистом Кайюмом Кулатки, который был предположительно мишарского происхождения, проживавшего в среде казахского населения Внутренней Букеевской орды, что входила в состав Астраханской губернии. Предметом дискуссии является допустимость или недопустимость использования этнонимов "казах" и "кыргыз" в отношении букеевских казахов Младшего жуза. В рамках рассматриваемой дискуссии Муаллим Хасан Али эфенди последовательно отстаивает необходимость разграничения данных этнонимов и выступает против распространенной в русской и частично тюрко-мусульманской традиции практики называть казахов этнонимом «киргиз» или «кыргыз». Его оппонент Кайюм Кулатки, напротив, апеллирует к устоявшимся историографической и административной практикам в отношении этих этнонимов. Также он считает, что необходимо учитывать локальные особенности идентичности населения Внутренней Букеевской орды. Оппонентами в рамках дискуссии приводятся различные доводы и аргументы в качестве опровержения противоположной стороны и подтверждения собственной точки зрения. В ходе полемики стороны опираются на разнообразные исторические источники, труды востоковедов, а также собственные наблюдения за повседневной жизнью, случаями языковых практик в названиях и самоназваниях местного населения. Анализ данной дискуссии позволяет выявить не только особенности формирования этнической терминологии, но и более широкие процессы самоидентификации казахского общества в условиях нахождения в составе Российской империи. В заключительной части своей работы автор делает выводы о характере и причинах устойчивости этнонима «кыргыз» в отношении казахов в ряде регионов, а также извлекает важные и полезные этнографические сведения из изученного материала. В частности, рассматриваются вопросы происхождения отдельных родов Младшего и Среднего жузов, локальные исторические предания и трансформация этнических представлений со сменой внешних условий. Отдельное внимание уделяется эволюции употребления этнонимов «казах» и «кыргыз» в трудах русских и тюрко-мусульманских исследователей, политических и общественных деятелей начала XX века.

Ключевые слова: киргиз; казах; этноним; дискуссия; газета; Астраханская губерния; газета «Идель»; Букеевская орда

Введение

Газета «Идель», издававшаяся в Астрахани в 1907-1914 гг. на языке тюрки на арабской графике, входила в число наиболее популярных изданий восточной печати России. Бессменным издателем и редактором большей части номеров газеты являлся Абдурахман Исмаилович Умеров. Газета печаталась в собственной типографии «Торгового дома А. Умеров и К» и выходила 2-3 раза в неделю. В рекламе А. Умеров писал, что газета «Идель» – это газета литературная, экономическая, ... сторонник прогресса в просвещении и культуре, издается на языке тюрки (Махсутов 2021: 37).

Программа газеты, согласно её первому редактору З. Шарифуллину, была следующей: 1. Действия и распоряжения правительства; 2. Фельетон (литературный и общественный); 3. Телеграммы; 4. Местная жизнь; 5. Разные известия; 6. Внутренние и заграничные известия; 7. Судебная хроника; 8. Биржа; 9. Справочный отдел; 10. Объявления.

В рубрике «Местная жизнь» и в новостях нередко были материалы о различных мусульманских и тюркских народах как Астраханской губернии и Российской империи в общем. Чаще всего появляются статьи о ногаях, татарах, туркменах и казахах как о народах конкретно Астраханской губернии.

Нужно отметить, что материалы этой газеты о казахах практически не задействованы в научных изысканиях и не введены в научный оборот, обладая при этом широчайшим спектром исторической и этнографической информации. Из материалов газеты можно извлечь полезные данные об исторической хронике Внутренней Букеевской орды, её хозяйственном и религиозном укладе, происхождении разных групп и родов казахского народа. Автор данной работы надеется исправить это положение как переводом и введением в научный оборот тех материалов, которые будут рассмотрены в этой статье, так и последующими своими работами.

Так как газета «Идель» издавалась в Астрахани, конечно же, публикации в газете касались в основном именно Букеевских казахов. Так, им посвящены целые серии статей, как, например, серия «Астраханские казахи», выходявшая под авторством Муаллима Туркмен оглы в №№498, 504, 511, 513 и 514 за 1912 год. Но нередко были новости и этнографические справки также о казахах и других регионов, таких, как Красноводск («Идель» №401: 2), Актобе («Идель» №375: 2) и др.

Материалы и методы

Материалом исследования является серия статей и публикаций в астраханской дореволюционной мусульманской газете «Идель» за 1911-1912 гг. В частности, публикации газеты из №405, №409 за 1911 год и «Идель» №422, №443 и №454 за 1912 год под авторством журналиста Кайма Кулатки и муаллима Хасана Али эфенди, представляющие собой дискуссию о допустимости или недопустимости применения к казахам Внутренней Букеевской орды этнонимов «казах» и «кыргыз».

Методологическая основа данного исследования носит комплексный и разносторонний характер, применяя методы историко-этнологического, источниковедческого, сравнительно-исторического и дискурсивного анализа.

Источниковедческий анализ направлен прежде всего на введение в научный оборот представленных материалов, установление их авторства, стилистики текстов, последовательности и датировки публикаций дискуссии на основе конкретных номеров газеты.

Дискурсивный метод заключается в выявлении стратегий и особенностей в применении оппонентами этнонимов «кыргыз» и «казах», скрытых предпосылок, связанных с этнической идентичностью и ее репрезентацией в тексте.

Историко-этнологический метод направлен на интерпретацию рассматриваемых материалов в контексте процессов самоидентификации казахского общества. В рамках данного метода рассматриваются предания о происхождении некоторых родов и трансформация идентификации в зависимости от меняющихся социальных и политических условий.

Сравнительно-исторический метод направлен на сопоставление практики применения того или иного этнонима к казахскому обществу, распространенной в научной и административной среде с письменными и устными свидетельствами, зафиксированными в тюрки-мусульманской традиции. Это дает возможность оценить степень влияния этих факторов друг на друга в процессе установления этнонима народа.

Литературный обзор

Первые фундаментальные работы, зафиксировавшие противоречие между самоназванием и внешним именованием казахского народа, появляются во второй половине XVIII века. Одним из первых авторов, который прямо указал на несоответствие используемого в отношении казахов экзоэтнонима с их самоназванием, является П.И. Рычков. Он отметил, что, несмотря на использование в России внешнего этнонима «киргиз-кайсаки», сами казахи называют себя «казаками» (Рычков 1762: 156-157, 131-133). Чуть меньше, чем через полстолетия, подобное несоответствие зафиксировал И.Г. Георги, который, говоря о землях казахов и называя их «киргизцами», сообщает, что «Киргизские орды» также известны под именем «Казачья орда». Это показывает, что термин «казак» в отношении казахов сохранялся в российской науке до конца XVIII века. (Георги 1799: 119).

В XIX веке проблематика применения того или иного этнонима к казахам в русской литературе становится более выраженной. Так, С.Б. Броневский в «Записках о киргиз-кайсаках Средней орды» констатирует, что в русском языке закрепился экзоэтноним «киргиз-кайсак», но при этом утверждает – сами объекты именованья называют себя «казак» (Броневский 1830: 401-402). А.И. Левшин прослеживает историю слова «казак», указывая, что оно использовалось казахами с момента их формирования и что до XVIII века в России не знали слова «киргиз-кайсаки», а употребляли «казак» и «Казачья орда». Он также разграничивает понятия: «киргиз» относится к кара-киргизам (современным киргизам) и другим группам, а «казак/кайсак» – это искаженное древнее название самих казахов (Левшин 1832: 1-2).

Чокан Валиханов, будучи казахским ученым, также обращает внимание на данную проблематику. В «Киргизском родословии он пишет: «Народ казак (так называют себя и зовутся от своих азиатских соседей киргизы)...» (Валиханов 1985: 151). А.Н. Харузин,

общаясь с казахами, в том числе и Астраханской губернии, также выявляет противоречие между экзоэтнонимом «киргиз» и самоназванием «казах», при этом акцентируя внимание на фонетическом отличии этнонима от наименования русских казаков (Харузин 1889: 23-24).

На рубеже XIX и XX веков наличие одновременно внешнего наименования «киргиз» и внутреннего – «казах» упоминались на страницах исследований и публикаций таких авторов, как Н.И. Гродеков, А.Е. Алекторов, В.В. Радлов, Ж. Акпаев, а также ряда коллективных трудов.

Необходимо выделить исследование Г.М. Сыздыковой «Эндо- и экзоэтнонимы казахского народа в российской историографии второй половины XVIII – начала XX в.», опубликованное в 2025 году, в котором она выявляет основные позиции и направления в изучении эндо- и экзоэтнонимов «казах» и «киргиз», упоминаемых в отношении казахского народа в российской историографии.

Результаты

В данной работе автор введёт в научный оборот и рассмотрит серию статей под авторством Хасана Али и Кайюма Кулатки, в которой два интеллектуала дискутируют о правомочности применения этнонима «киргиз» в отношении казахов Астраханского региона.

Исходя из анализа материалов газеты «Идель», можно узнать, что Хасан Али был муллою и муаллимом в среде казахов и проживал в селении Песковском Петропавловского уезда Акмолинской области («Идель» №422: 4). Кайюм Кулатки же был корреспондентом газеты «Идель» в среде букеевских казахов. Судя по нисбе «Кулатки», он был мишаро-татарским переселенцем с территории современного Старокулаткинского района Ульяновской области.

Кайюм Кулатки во всех своих материалах называл казахов «киргызами» и практически не использовал в отношении них этноним «казах». Большинство его новостных статей назывались «Кыргызлар хаьлинден» («Из дел кыргызов») («Идель» №377: 2). Это стало причиной того, что в №405 газеты появляется заметка под авторством Муаллима Хасан Али, где говорится следующее:

«Вы много места уделяете Астраханским казахам в своей газете. Мы благодарны за это от имени всего народа. Но то, что вы называете казахов «киргызами», является мерзкой ошибкой.

Кыргызы – это лишь группа из нескольких тысяч душ в вилайете Жети-Су. Но в общем все они не кыргызы, а казахи. Давайте не будем следовать крайности русских. Вечный почет.

Муаллим Хасан Али». («Идель» №405: 2).

Уже в №409 за 13 декабря 1911 года был опубликован ответ Кайюма Кулатки «Хасан Али эфендиге» («К Хасану Али эфенди»), где он не согласился с ошибочностью применения этнонима «киргиз» к казахам, приведя доводы в защиту своей практики:

«К Хасану Али эфенди.

В прошлом номере «Иделя» Хасан Али эфенди назвал наименование казахов «киргызами» мерзкой ошибкой. Хасану Али эфенди, жившему много лет среди казахов,

изучившему их традиции, природу и нрав, наверное, лучше известна причина этого. Однако, во всех русских, арабских, турецких исторических произведениях, вышедших по всему миру, написано не «казах», а «кыргыз». Входящий в число казахов большой поэт Акмулла тоже называл «кыргызами» карагызов в смысле кочевников. Вторых, живущие в Астраханской губернии туленгиты, кызылкурты, эсентемиры в основе являются переселившимися из Жетысуйского вилаята и поселившимися здесь кыргызами. Такие большие востоковеды, как Катанов также в написанных ими статьях везде пишет «кыргыз», так что эта претензия должна быть не к нам. Осмелюсь просить подробностей по этому поводу у Хасана Али эфенди. Мы же после ознакомления с ними напишем то, что нам известно.

Кайюм Кулатки» («Идель» №409: 2).

Хасан Али ответил Кайюму Кулатки, опровергая его доводы и приводя свои аргументы, в №422 от 13 января того же года в объёмной статье «Кыргыз эмес, казак» («Не кыргыз, а казах»):

«Не кыргыз, а казах.

Я написал личное письмо с парой предложений по поводу наименований «кыргыз» и «казак» почтенному издателю «Иделя», уважаемому господину Абдуррахману Умерову. Он же сам взял эти предложения и опубликовал их в 405 номере «Иделя».

Кайюм Кулатки, часто пишущий о новостях казахов, просит от нас подробных разъяснений. Так как эти наименования являются очень древними и старыми именами многомиллионных народов, чтобы основательно исследовать их и написать о них, нужно очень долго заниматься изучением исторического материала. Если найдётся такая возможность, в одно время я напишу такую работу. Здесь же я хотел бы кратко прочистить некоторые сомнительные доводы Кайюма эфенди.

Хоть мы раньше очень часто читали собранный и изданный Г. Батталом сборник «Акмулла», в нашей памяти не сохранилось наличие там слова «кыргыз». После прочтения слов Кайюма эфенди я ещё раз просмотрел его, но слово «кыргыз» снова не обнаружилось. В стихотворении Акмуллы говорится:

Кыпчак ичи – Карабалык – "Карагызлар"!

Зарына Акмулланынъ каранъызлар!

Джала кылуб, душманга устатдынъыз

На бет минен Танъры алдына барамызлар?! (Транскрипция с оригинала – А.М.).

В Кыпчаке – Карабалык, Карагызы!

Посмотрите на горе Акмуллы!

Написав жалобу, отдали в руки врага.

С таким лицом предстанем перед Богом?! (Подстрочный перевод – А.М.).

Слово «Карагызы» в первой строчке – это не слово «кыргыз». Племя Кыпчак в Костанайском уезде делится на три рода: узун, кёлденен и карабалык. У человека по имени Таукуруч из рода карабалык была жена из земли Аргынов из рода каракесек. Эта женщина была смуглолицей, за что в молодости её называли «Кара кыз» (Чёрная девушка), это слово, искажившись, стало произноситься как «Карагыз». Таукуруч сам был человеком без изюминки, а Карагыз, напротив, была яркой, так что дети её были прозваны народом «карагызами». На сегодняшний день они в количестве нескольких

тысяч домов населяют аймак Карагыз в Костанайском уезде. Когда поэт Акмулла эфенди был учителем в этом аймаке Карагыз у человека по имени Батыш, он повздорил с человеком по имени Эсенгелди и попал в тюрьму.

Вот это вот «Карагыз».

Из-за того, что русские и западные авторы называют казахов «кыргызами», они кыргызами становиться не должны. Никто не подумал, не проверил ошибку и назвали «кыргызами». Продолжив эту практику, современники продолжили так писать. С точки зрения истории между наименованиями «казак» и «кыргыз» есть разница, как между луной и солнцем. На самом же деле последующие востоковеды определили разницу между казахами и кыргызами и разделили эти понятия. Они считают ошибочным называть казахов «кыргызами». Например, почтенный господин Радлов в предисловии к своей книге под названием «Образцы народной литературы Тюркских племён» сказал:

«Широкая Степь от Западного Алтая до реки Урал, от Омска до северных окраин Серафшапской долины населена народом, который называет себя "Казак" и которому русские и остальные западные народы дали ошибочное название "киргиз" или даже "киргиз-кайсак".

Считающийся выдающимся в казахской истории и литературе господин Аликтров в своём каталоге написал слова, упомянутые выше. Краткий смысл моих слов таков: нет никакого доказательства тому, чтобы арабские, русские и в целом западные авторы книг называли казахов «кыргызами». Если востоковеды увидят ошибочность этого, то они будут стоять крепко. Когда истина одна и она очевидна всем, то есть когда идентичность казахов и идентичность кыргызов и разница между ними будет очевидна, не должно оставаться причин следовать ошибочным словам русских. Например, в Астраханской губернии русские называют тюркские племена «киргизами», ну и пусть называют. Но когда мы сами пишем и издаемся в собственных типографиях, давайте называть казахов - казахами, кыргызов-кыргызами. Если мы будем так делать, нас никто не будет преследовать, это будет помощью установления истины. То, что у русских конные войска называются «казаками», также является одной из главных причин, почему наших казахов называют «кыргызами». Пусть истинными казахами являемся мы, а других назвали так, украв наше имя, если в наших собственных издательствах мы будем писать «казак» и «казачий», то это не будет упущением. Хасан Али» («Идель» №422: 3-4).

Кайюм Кулатки не оставил без ответа этот материал и написал в №443 за 10 апреля 1912 г. статью «"Кыргыз" ве "Казак" люгаты хаккында» («О словах "Казак" и "Кыргыз"»), где продолжил отстаивать свою позицию:

«О словах «Казак» и «Кыргыз»».

Во одном из номеров газеты «Идель» было опубликовано послание за подписью некоего Хасана Али эфенди о том, что является ошибкой и слепым подражанием европейцам называть кыргызами кыргызов, проживающих вокруг Астрахани. Как мы слышали, Хасан Али эфенди долгие годы исполнял среди казахов функции муллы (учителя) и познал особенности жизни и истории кыргызов. Вместе с тем должно быть он не писал об истории и природе кыргызов, пребывающих вокруг Астрахани. Наверное, Хасану Али эфенди известно о большой разнице между казахами и кыргызами. Однако я не понимаю, почему он посчитал неправильным наименование мной кочевых

кыргызов, проживающих вокруг Астрахани, кыргызами, ведь на самом деле кочевников, проживающих у Астрахани, стали называть казахами только в середине XIX века. И если у них не было собственного имени, объединявшего всех их, то и вообще в исторических источниках нет информации о народе, под наименованием «казах». Возможно, какое-то племя под названием «кыргыз» переселилось сюда из-за Урала, ведь хоть я и не был в некоторых местах расселения кочевников вокруг Астрахани, во многих местах нет казахов, но есть кыргызы. Когда мы пишем о новостях кыргызов, мы не можем взять и смело писать, что это новости о казахах. Мы предполагаем, что Хасан Али эфенди, беря во внимание положение казахов, среди которых он живёт, делает выводы об ошибочности названия нами кыргызов, проживающих вокруг Астрахани, кыргызами. Но по паре-тройке увиденных казахских землянок нельзя заявлять о том, что все кочевники России должны называться казахами. Настоящее и историческое имя кочевников, проживающих вокруг Астрахани, это не «казах», а «кыргыз». Если и есть казахи, то это рода эсентемир, алаша, черкес, насчитывающие в общем около 20 тысяч человек. Оставшиеся полмиллиона называются букеевскими кыргызами. Нужно ли много примеров и доказательств для утверждения этому? Если прочитать книгу под названием «Наш народ» писателя из кыргызов господина Макаша Бекмухамедова, то можно узнать, что большая часть кочевников, проживающих вокруг Астрахани, являются карагашами. Я рекомендую Хасану Али эфенди приобрести и изучить эту книгу.

Кайюм Кулатки» ([«Идель» №443: 5-6](#)).

После этого письма Хасан Али прекратил дискуссию, что, по всей видимости, не удовлетворило Кайюма Кулатки, так как в последующем он продолжил отвечать на обращения Хасана Али, которые не касались рассматриваемой темы. Например, в №452 за 11 мая 1912 года опубликована просьба Хасана Али под названием «Тыб китаблары керек» («Нужны книги о медицине»), где он призывает читателей и учредителей газеты «Идель» заняться переводом и изданием книг на медицинскую тематику ([«Идель» №452: 5](#)). В ответ на эту публикацию Кайюм Кулатки выпустил в №454 газеты свою статью «Кыргыз бююклери (терджума халлер)» («Главы кыргызов (состояние переводов)»), где подвергает косвенной критике просьбу Хасана Али, вновь называя казахов «кыргызами» ([«Идель» №454: 5](#)). Однако это уже не касается исследуемой нами дискуссии.

Обсуждение

Рассматриваемая полемика между Хасаном Али эфенди и Кайюмом Кулатки представляет собой показательный пример столкновения различных моделей этнической идентификации в среде тюрко-мусульманских интеллектуалов начала XX века. В центре дискуссии находится не только вопрос корректности использования рассматриваемых этнонимов в терминологическом смысле, но и более глубокая проблема соотношения научной, административной и народной традиций в определении этнической принадлежности.

С точки зрения дискурсивного анализа видно, что аргументация сторон строится на различных основаниях. Муаллим Хасан Али эфенди апеллирует к принципу разграничения этнонимов «казах» и «кыргыз», так как они, с его точки зрения, относятся к разным

народам. Его позиция отражает стремление к формированию четко артикулированной этнической идентичности, основанной на самоназвании (эндоэтнониме). В этом контексте его критика употребления термина «кыргызы» в отношении казахов направлена против следования внешнему именованию, закрепившемуся в русской и частично востоковедческой традиции, а также в административной практике.

В противоположность этому Кайюм Кулатки опирается на иной подход, в котором приоритет отдается устоявшимся в научной и административной среде практикам употребления этнонимов. Его аргументация основана на ссылках на русскую, арабскую и турецкую историографию, а также на административную традицию, в рамках которой казахи длительное время обозначались как «киргизы».

Сравнительный анализ показывает, что обе позиции отражают различные уровни функционирования этнонимов. Хасан Али эфенди ориентируется на уровень этнического самосознания и внутренней консолидации, тогда как Кайюм Кулатки – на уровень внешнего описания и межэтнической коммуникации. Это различие особенно ярко проявляется в их отношении к источникам: если первый стремится выявить «истинное» значение этнонимов и их историческую обоснованность, то второй исходит из их фактического употребления в письменной и административной практике.

Особый интерес представляет использование обеими сторонами авторитетных источников. Кулатки активно апеллирует к востоковедческой традиции и именам известных ученых, что свидетельствует о высокой степени интеграции тюркомусульманской публицистики в глобальный научный дискурс того времени. В свою очередь, Хасан Али эфенди демонстрирует критическое отношение к этим авторитетам, указывая на возможность тиражирования ошибок в научной литературе. Его обращение к трудам В. В. Радлова является попыткой опереться на «исправленную» научную позицию, уже различающую казахов и кыргызов.

Не менее значимым является привлечение лингвистических и этнографических аргументов. Разбор Хасаном Али термина «карагыз» в поэзии Акмуллы представляет собой пример подхода, при котором локальная история рода и особенности образования родоплеменных наименований используются для опровержения обобщающих выводов оппонента. В данном случае демонстрируется, как на уровне конкретного этнографического материала происходит разбор и фактическая деконструкция ошибочной этимологии и, шире, некорректной этнической идентификации оппонентом.

С другой стороны, Кулатки вводит в дискуссию аргументы, связанные с миграционными процессами и региональными особенностями казахского населения Астраханской губернии. Его утверждения о происхождении отдельных родов из Жетысу и о преобладании «кыргызского» элемента в составе букеевского населения отражают попытку объяснить применение именно этого этнонима через миграционные процессы. Однако эти доводы носят во многом гипотетический характер и не всегда подкреплены строгими источниковыми данными.

Важным аспектом обсуждения является также фиксация разрыва между воспроизводством идентичности казахов для условно «внешнего» неказахского наблюдателя и «внутреннего» казахского. Из аргументации Кулатки следует, что в повседневной практике часть казахского населения могла использовать экзоэтноним «кыргызы» в

коммуникации с внешними наблюдателями. Такая практика проглядывается и в призыве С. Сейфуллина, опубликованном в 1923 году: «Каждому казахскому гражданину нужно прекратить называть себя «киргиз», необходимо почаще говорить «казах, казах», чтобы это слово стало привычным для слуха других народов» (Сейфуллин 1923). Это указывает на ситуативный характер этнического самоназвания и его зависимость от контекста взаимодействия. Со временем это гипотетически могло стать причиной закрепления экзоэтнонима «кыргызы» за некоторыми приграничными группами казахов, так что даже для родственных казахам тюркских народов считалось вполне нормальным называть их кыргызами. Это исходит не только из свидетельств Кайюма Кулатки. В среде караногоев, по данным к.и.н. Рамиля Валитовича Ишмухамбетова, был известен человек, которого называли «Кыргыз молла», который на самом деле был казахским переселенцем.

Таким образом, анализ данной полемики позволяет рассматривать ее не только как частный спор о правомерности применении того или иного этнонима, но и как отражение более широких процессов трансформации этнического самосознания. В условиях Российской империи, где этнические категории во многом формировались под влиянием административных и научных классификаций, происходило постепенное переосмысление и переопределение границ этнических общностей. Дискуссия на страницах газеты «Идель» фиксирует один из этапов этого процесса, демонстрируя переход от внешне навязанных этнонимов к осознанному утверждению самоназвания «казах» в среде образованной части общества.

Заключение

Итак, анализируя материалы дискуссии, можно сделать следующие выводы:

1. Казахская интеллигенция боролась с ошибочным наименованием «кыргызы» в отношении казахов. Борьба эта происходила как в русскоязычной среде (эта борьба закончится только с переименованием Киргизской АССР в Казакскую в 1925 г.), так и внутри тюрко-мусульманского сообщества.

2. Этноним «кыргызы» закрепился за казахами в некоторых регионах довольно прочно, так что даже для родственных казахам тюркских народов считалось вполне нормальным называть их кыргызами.

3. Воспроизводство идентичности казахов носило вариативный характер в зависимости от статуса наблюдателя. Для внешнего наблюдателя чаще транслировался экзоэтноним «кыргызы», для внутреннего – эндоэтноним «казах».

4. Дискуссия на страницах газеты «Идель» является важным свидетельством борьбы образованной части казахского общества за сохранение внутренней народной самоидентификации, в противовес внешней научно-административной практики, сложившейся в Российской империи.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Примечания

Полевые материалы к.и.н. Р.В. Ишмухамбетова.

Список литературы

- Махсүтов А.К. Анализ публикаций в газете «Идель». I *Умеровские чтения: Актуальность наследия А.И. Умерова в современном мире*. Астрахань: Представительство ДУМАЧР в регионах Нижнего Поволжья. Махачкала: АЛЕФ. 2021. С.37-41.
- Газета «Идель», №401 за 11 января 1911 г.
- Газета «Идель», №375 за 5 августа 1911 г.
- Газета «Идель», №422 за 27 января 1912 г.
- Газета «Идель», №377 за 12 августа 1911 г.
- Газета «Идель», №405 за 29 ноября 1911 г.
- Газета «Идель», №409 за 13 декабря 1911 г.
- Газета «Идель», №422 за 27 января 1912 г.
- Газета «Идель», №443 за 10 апреля 1912 г.
- Газета «Идель», №452 за 11 мая 1912 г.
- Газета «Идель», №454 за 18 мая 1912 г.
- С. Сейфуллин. «Қазақты – қазақ дейік, қатені түзетейік». Газета «Еңбекші қазақ». No.9.12.1923 г.

References

- Makhsutov A. Analiz publikatsii v gazete «Idel». I *Umerov Readings: The relevance of A.I. Umerov's Legacy in the modern world*. Astrakhan: DUMACHR representative office in the regions of the Lower Volga region. Makhachkala: ALEPH. 2021. Pp.37-41. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No.375 for August 5, 1911 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No.377 for August 1911 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No.401 for January 11, 1911. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No.405 for November 1911 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No.409, December 1911 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No.422 for January 27, 1912 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No. 443 for April 10, 1912 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No. 452 for May 11, 1912 g. (In Russian)
- Gazeta «Idel», No. 454 for May 18, 1912 g. (In Russian)
- Seifullin S. «Qazaqty – qazaq deik, qateni түzeteik». Newspaper "Enbekshi Kazakh". 1923. No.9, p.12.

Information about the author

Alim K. Makhsutov – Master's student at the Institute of Social Sciences, Istanbul University, Süleymaniye Mahallesi, Besim Ömerpaşa Cad. Devlet Arşivleri Binası. A blok, 34116 Fatih İstanbul. <https://orcid.org/0000-0003-4116-1823>, alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr

Авторлар туралы мәлімет

Алим Касимович Махсутов – Стамбул университетінің Әлеуметтік ғылымдар институтының магистранты, Сүлеймание, Бесім Омерпаша көшесі, Мемлекеттік мұрағаттар ғимараты, 34116 Фатих/Стамбул, Түркия. <https://orcid.org/0000-0003-4116-1823>, alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr

Сведения об авторах

Алим Касимович Махсутов – магистрант Института социальных наук Стамбульского университета, Сулеймание, ул. Бесим Омерпаша, Здание государственных архивов, 34116 Фатих/Стамбул, Турция. <https://orcid.org/0000-0003-4116-1823>, alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.04.2025

Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 11.05.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 30.05.2025

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.91.00

<https://doi.org/>

The Legacy of the Great Steppe in the politics of historical memory of Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan

T. Marmontova

Scientific Research Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan

 marmontova@mail.ru

Abstract. This article examines the legacy of the Great Steppe as a key component of historical memory politics in the Central Asian states. After gaining independence, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan faced the need to develop new models of national identity based on their pre-colonial past. Nomadic civilization, which transmitted cultural and value orientations primarily through oral tradition, epics, and heroic narratives, has become a crucial symbolic resource for modern state-building and ideological development. Invoking the images of Manas, Alpamysh, Amir Timur, and Oghuz Khan demonstrates how steppe heritage is reinterpreted and institutionalized within the framework of memory politics. Objectives. The purpose of this study is to identify the specific aspects of the representation of the legacy of the Great Steppe in the historical memory politics of Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. To achieve this goal, the following objectives are addressed in this study: analyzing the ideological foundations of nomadic civilization and their transformation in the modern context; identifying key heroic and mythological images used in national narratives; conducting a comparative analysis of the historical memory strategies of the three states; and determining the role of historical heritage in shaping national identity and legitimizing power. Materials and Methods. The methodological basis of the study is based on J. Assmann's concepts of cultural and communicative memory, P. Nohr's theory of "places of memory," and approaches from postcolonial and nation-building studies. The study utilizes discourse analysis of official state documents, narrative and hermeneutic analysis of epic and ideological texts (such as Manas, Alpamysh, and Ruhnama), and a comparative analysis of national cases. The source base included epic works, memoirs, travelogues by European and Eastern authors, history textbooks, UNESCO materials, and visual forms of memory (monuments, memorial complexes, museum exhibits). Results. The study found that, despite a common civilizational foundation – the legacy of the nomadic culture of the Great Steppe – each country develops its own model of historical memory. Kyrgyzstan draws on the Epic of Manas and images of 19th-century national heroes, constructing a relatively open and dialogical model of memory. Uzbekistan combines nomadic and sedentary heritage, using the figure of Amir Timur and the Epic of Alpamysh as symbols of civilizational synthesis and cultural diplomacy. Turkmenistan develops a closed and ideological model based on the mythologized image of Oguz Khan and the concept of indigenous origins, excluding the colonial and Soviet periods. Conclusions. The study demonstrates that historical memory in Central Asian countries serves not only as a means of preserving the past but also as an important tool for political governance, national consolidation, and external positioning. The legacy of the Great Steppe is used as a universal symbol of antiquity,

heroism, and the continuity of historical development, yet the degree of openness and scholarly reflection on these narratives varies significantly. Thus, the politics of memory in the region reflects both common civilizational roots and the specific characteristics of political regimes, demonstrating the variability of interpretations of the nomadic past in the context of a modern state.

Keywords: nomadic civilization; Manas; Alpamysh; Oguz Khan; national identity; Kyrgyzstan; Uzbekistan; Turkmenistan; heroic narratives

---

For citation: Marmontova T. The Legacy of the Great Steppe in the politics of historical memory of Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.20-38. <https://doi.org/>

Наследие Великой степи в политике исторической памяти Кыргызстана, Узбекистана и Туркменистана

Т. Мармонтова

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается наследие Великой степи как ключевой компонент политики исторической памяти в государствах Центральной Азии. После обретения независимости Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан столкнулись с необходимостью формирования новых моделей национальной идентичности, опирающихся на доколониальное прошлое. Кочевая цивилизация, передававшая культурные и ценностные ориентиры преимущественно через устную традицию, эпосы и героические нарративы, стала важнейшим символическим ресурсом современного государственно-идеологического строительства. Обращение к образам Манаса, Алпамыша, Амира Тимура и Огуз-хана демонстрирует, как степное наследие переосмысливается и институционализируется в рамках политики памяти. Цель и задачи. Цель исследования заключается в выявлении особенностей репрезентации наследия Великой степи в политике исторической памяти Кыргызстана, Узбекистана и Туркменистана. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: анализируются мировоззренческие основы кочевой цивилизации и их трансформация в современном контексте; выявляются ключевые героические и мифологические образы, используемые в национальных нарративах; проводится сравнительный анализ стратегий исторической памяти трёх государств; определяется роль исторического наследия в формировании национальной идентичности и легитимации власти. Материалы и методы. Методологической основой исследования послужили концепции культурной и коммуникативной памяти Я. Ассмана, теория «мест памяти» П. Нора, а также подходы постколониальных и нацистроительных исследований. В работе использованы методы дискурс-анализа официальных государственных документов, нарративного и герменевтического анализа эпических и идеологизированных текстов («Манас», «Алпамыш», «Рухнама»), а также сравнительный анализ национальных кейсов. Источниковую базу составили эпические произведения, мемуаристика, путевые заметки европейских и восточных авторов, учебники истории, материалы ЮНЕСКО и визуальные формы памяти (монументы, мемориальные комплексы, музейные экспозиции). В результате исследования установлено, что при общем цивилизационном основании – наследии кочевой

культуры Великой степи – каждая страна формирует собственную модель исторической памяти. Кыргызстан опирается на эпос «Манас» и образы национальных героев XIX века, выстраивая относительно открытую и диалогичную модель памяти. Узбекистан сочетает кочевое и оседлое наследие, используя фигуру Амира Тимура и эпос «Алпамыш» как символы цивилизационного синтеза и культурной дипломатии. Туркменистан развивает закрытую и идеологизированную модель, основанную на мифологизированном образе Огуз-хана и концепции автохтонного происхождения, исключая колониальный и советский периоды. Выводы. Исследование показывает, что историческая память в странах Центральной Азии выступает не только формой сохранения прошлого, но и важным инструментом политического управления, национальной консолидации и внешнего позиционирования. Наследие Великой степи используется как универсальный символ древности, героизма и непрерывности исторического развития, однако степень открытости и научной рефлексии этих нарративов существенно различается. Таким образом, политика памяти в регионе отражает как общие цивилизационные корни, так и специфику политических режимов, демонстрируя вариативность интерпретаций кочевого прошлого в условиях современного государства.

Ключевые слова: Великая степь; историческая память; кочевая цивилизация; национальная идентичность; эпические традиции; Центральная Азия

Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасы

Т. Мармонтова

Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Ұлы Дала мұрасы Орталық Азия мемлекеттеріндегі тарихи жады саясатының негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан отарлауға дейінгі өткеніне негізделген ұлттық бірегейліктің жаңа үлгілерін әзірлеу қажеттілігіне тап болды. Мәдени және құндылық бағдарларын негізінен ауызша дәстүр, эпостар және батырлық әңгімелер арқылы жеткізген көшпелі өркениет қазіргі заманғы мемлекет құру және идеологиялық даму үшін маңызды символикалық ресурсқа айналды. Манас, Алпамыш, Әмір Темір және Оғыз хан бейнелерін еске алу дала мұрасының жады саясаты аясында қалай қайта түсіндірілетінін және институционалданатынын көрсетеді. Зерттеудің мақсаты - Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасын бейнелеудің нақты аспектілерін анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін зерттеуде келесі мақсаттар қарастырылады: көшпелі өркениеттің идеологиялық негіздерін және олардың қазіргі заманғы контекстегі трансформациясын талдау; ұлттық әңгімелерде қолданылатын негізгі батырлық және мифологиялық бейнелерді анықтау; үш мемлекеттің тарихи жады стратегияларына салыстырмалы талдау жүргізу; және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы және билікті заңдастырудағы тарихи мұраның рөлін анықтау. Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі Дж. Ассманның мәдени және коммуникативтік жады тұжырымдамаларына, П. Нордың «жад орындары» теориясына және постколониялық және ұлт құру зерттеулерінен алынған тәсілдерге негізделген. Зерттеуде ресми мемлекеттік құжаттардың дискурстық

талдауы, эпикалық және идеологиялық мәтіндердің (мысалы, Манас, Алпамыш және Рухнама) баяндау және герменевтикалық талдауы және ұлттық істердің салыстырмалы талдауы қолданылады. Дереккөз базасына эпикалық шығармалар, естеліктер, еуропалық және шығыс авторларының саяхаттары, тарих оқулықтары, ЮНЕСКО материалдары және естеліктің көрнекі түрлері (ескерткіштер, мемориалдық кешендер, мұражай экспонаттары) кірді. Нәтижелер. Зерттеуде ортақ өркениеттік негізге – Ұлы Дала көшпелі мәдениетінің мұрасына қарамастан – әр ел тарихи естеліктің өзіндік моделін дамытатыны анықталды. Қырғызстан «Манас» эпосына және 19 ғасырдағы ұлттық батырлардың бейнелеріне сүйене отырып, естеліктің салыстырмалы түрде ашық және диалогтық моделін құрады. Өзбекстан көшпелі және отырықшы мұраны біріктіріп, Әмір Темірдің бейнесі мен Алпамыш эпосын өркениеттік синтез нышандары ретінде пайдаланады. Түрікменстан Оғыз ханның мифологиялық бейнесі мен жергілікті шығу тегі тұжырымдамасына негізделген жабық және идеологиялық модельді дамытады, отаршылдық және кеңестік кезеңдерді қоспайды. Қорытынды. Зерттеу Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад өткенді сақтау құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси басқару, ұлттық консолидация және сыртқы позициялау үшін маңызды құрал ретінде де қызмет ететінін көрсетеді. Ұлы Дала мұрасы ежелгіліктің, батырлықтың және тарихи дамудың үздіксіздігінің әмбебап символы ретінде қолданылады, бірақ бұл әңгімелерге ашықтық пен ғылыми ой жүгірту дәрежесі айтарлықтай өзгереді. Осылайша, аймақтағы жад саясаты ортақ өркениеттік тамырларды да, саяси режимдердің ерекше сипаттамаларын да көрсетеді, бұл қазіргі заманғы мемлекет контекстінде көшпелі өткенді түсіндірудің өзгермелілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Ұлы Дала; тарихи жад; көшпелі өркениет; ұлттық бірегейлік; эпикалық дәстүрлер; Орталық Азия

Сілтеме жасау үшін: Мармونتова Т. Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасы. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.20-38. <https://doi.org/>

Kіpіcne

Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад бүгін жаңа пайымдау және саяси қайта анықтау кезеңін бастан өткеруде. Тәуелсіздік алғаннан кейін аймақ мемлекеттері отарлық түсіндірмелерден тәуелсіз әрі қазіргі заман талаптарына сай келетін өз ұлттық бірегейлігін қалыптастыру қажеттілігіне тап болды. Осындай жағдайда Ұлы дала мұрасы ұлттық мақтаныштың ең көне әрі өзіндік құндылығы бар қайнар көзі, жұмылдыру ресурсы және символдық капитал ретінде сұранысқа ие болды.

Орталық Азия халықтарының көшпелі өткенінің бірегей ерекшелігі бар: ол тек материалдық артефактілер арқылы ғана емес, ең алдымен ауызша мәдениет нысандары арқылы беріліп отырды. Эпостар, батырлық аңыздар, рулық шежірелер және дәстүрлі құқық нормалары қоғамдық өмірдің құрылымын айқындаған ұжымдық жад пен құндылықтық ұстанымдардың сақталуын қамтамасыз етті. Қозғалысқа, бейімделу қабілетіне және табиғатпен, ғарышпен үйлесімде болуға негізделген көшпелі бірегейлік дала қоғамдары үшін еркіндікті өмір сүрудің негізгі формасы ретінде бекітті.

Бүгінде бұл мұраға жүгіну тек мәдени ғана емес, саяси мақсаттарға да қызмет етеді. Орталық Азия елдері далалық дәстүрді ұлттық мемлекет құру стратегияларына әртүрлі түрде енгізді:

– Қырғызстан үшін бұл ең алдымен бірлік көзі әрі еркіндік үшін күрестің символы ретінде «Манас» батырлық эпосы;

– Өзбекстан үшін – Әмір Темір тұлғасы мен «Алпамыс» эпосы арқылы көрініс тапқан отырықшы және көшпелі бастамалардың синтезі, елдің ұлы өркениеттер мұрагері ретіндегі мәртебесін нығайтады;

– Түрікменстан үшін – Оғыз хан арқылы халықтың ежелгі шығу тегі туралы миф, мемлекеттік идеологияның негізгі элементіне айналған.

Ортақ тарихи тамырларға қарамастан, әрбір ел тарихи жад саясатына өзіндік көзқарас танытады. Қырғызстан тарихи дискурстың салыстырмалы ашықтығымен, батырларды заманауи мемлекеттік құндылықтар жүйесіне енгізумен және халықтық дәстүрлер мен ресми идеология арасындағы тепе-теңдікті іздеумен ерекшеленеді. Өзбекстан мәдени мұраны институционализациялауға, оны халықаралық ықпал құралы және ұлттық имиджді нығайту тетігі ретінде пайдалануға бағытталған. Ал Түрікменстан өткенді монополиялауға және идеологиялық бірлікті сақтауға бағытталған жабық тарихи саясат моделін дамытып отыр.

Бұл айырмашылықтарды зерттеу тарихтың қазіргі даму ресурсына және саяси жұмылдыру факторына қалай айналатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тарихи жад тек өткенді тіркеп қана қоймайды – ол болашақты қалыптастырады, ұлттық өзіндік сананың шекарасын айқындайды және аймақ мемлекеттерінің өзара әрі сыртқы әлеммен қарым-қатынас сипатын белгілейді.

Осылайша, Ұлы дала мұрасына жүгіну тек мәдени жаңғыру актісі ғана емес. Бұл – Орталық Азия мемлекеттерінің өз бірегейлігін нығайтуға, билікті легитимациялауға және жаһандық өзгерістер жағдайында ұлттық дамудың тұрақты негізін қалыптастыруға бағытталған стратегиялық таңдау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізін мәдени және коммуникативтік жад тұжырымдамаларының (Я. А. Ассман) (Ассман 2004), П. Нораның *lieux de mémoire* теориясының (Nora 1989: 7-24), сондай-ақ көшпелі мұраға жүгінуді ұлттық бірегейлікті құрастыру және билікті легитимациялау құралы ретінде түсіндіруге мүмкіндік беретін постколониалдық және ұлт қалыптастыру зерттеулері тәсілдерінің үйлесімі құрайды. Теориялық негіз Еуразия көшпелі өркениетінің тарихына қатысты еңбектермен және посткеңестік Орталық Азиядағы жад саясаты жөніндегі зерттеулермен толықтырылады (Кляшторный 1992; Cummings 2002).

Зерттеу салыстырмалы талдау элементтері бар сапалық әдістерге негізделген. Негізінен келесі тәсілдер қолданылады:

Ресми мәтіндердің дискурс-талдауы (президент жарлықтары, дәстүрлерді сақтау жөніндегі ұлттық бағдарламалар, білім беру стандарттары, Қырғызстан, Өзбекстан және

Түрікменстанның мәдени саясат тұжырымдамалары). Бұл тәсіл Ұлы дала мен көшпелі өткеннің бейнелері мемлекеттік дискурста қалай институционалданатынын анықтауға мүмкіндік береді (**Қырғыз** Республикасының Әділет министрлігі: Президент Жарлығы 2022; **Қырғыз** Республикасының Әділет министрлігі: Ұлттық бағдарлама 2024).

Негізгі эпикалық мәтіндердің («Манас», «Алпамыс»), мифологиялық және идеологияланған еңбектердің («Рухнама») нарративтік және герменевтикалық талдауы, классикалық басылымдар мен академиялық түсіндірмелерге сүйене отырып жүргізіледі (**Манас** 1984; **Уәлиханов** 1985; **Алпамыс** 2024). Бұл көшпелі мұраның қазіргі ұлттық нарративтерге қандай құндылықтық матрицалар арқылы енгізілетінін қайта құруға мүмкіндік береді.

Аймақ туралы мемуарлар, сапарнамалар мен сипаттамаларды (Р.Г. де Клавихо, А. Вамбери және т.б.) деректанулық талдау. Олар ерте жаңа дәуір мен жаңа заманда дала өркениеті мен Орта Азия қалдарының қабылдануын көрсететін сыртқы дереккөздер ретінде пайдаланылады (**Клавихо** 1990; **Вамбери** 2003).

Эмпирикалық базаны ЮНЕСКО материалдары мен материалдық емес мәдени мұраның нысандарының ұлттық тізілімдері, мектеп оқулықтары, сондай-ақ визуалды дереккөздер (монументтер, мемориалдық кешендер, музей экспозициялары) толықтырады. Олар жад саясатының «материалдық тасымалдаушылары» ретінде қарастырылады.

Салыстырмалы тәсіл үш кейсті (Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан) бірқатар параметрлер бойынша салыстыру арқылы жүзеге асырылады: басым қаһармандық бейне, көшпелі және отырықшы мұраның арақатынасы, тарихи дискурстың ашықтық деңгейі, өткеннің идеологиялану дәрежесі. Дереккөздерді триангуляциялау (нормативтік мәтіндер, эпостар, мемуарлар, визуалды нысандар) біржақты түсіндіру қаупін азайтып, қазіргі тарихи жад саясатындағы дала мұрасының тұрақты инварианттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдеби шолу

Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад саясатына арналған зерттеулер ұлттық контексте байланысты академиялық тереңдік пен материалдың ашықтығының әртүрлі деңгейін көрсетеді. Қырғызстан үшін азаматтық бірегейлікті қалыптастыру құралы ретінде ауызша мұраның ерекше рөлі тән. Ж.К. Урманбетованың еңбегінде Орталық Азияда қалыптасқан және аймақ халықтарының құндылықтары мен дүниетанымының ерекшеліктерін айқындаған көшпелі ойлау типі дербес әрі тұтас мәдени жүйе ретінде талданады. Әсіресе эпикалық мұра мен құндылықтық бағдарлардың (соның ішінде тәңіршілдіктің) мәдени сабақтастықты сақтаудағы рөлі және олардың қазіргі замандағы өзектілігіне ерекше назар аударылады (**Урманбетова** 2019: 275-280). А. Бакировтың мақаласында Ш. Айтматовтың «Манас» эпосына қатысты көзқарастары жан-жақты қарастырылып, оның әлемдік мәдениеттегі бірегей құбылыс және қырғыз халқының рухани мұрасының негізгі элементі екендігі көрсетіледі. Эпостың ұжымдық жад формасы ретіндегі маңызы және оның қазіргі әдеби-мәдени дамуға ықпалы айқындалады (**Бакиров** 2009).

Қырғыз гуманитарлық зерттеулерінің назарында «Манас» эпосы ұлттық өзін-өзі айқындаудың басты символы ретінде тұр. Н.Э. Усенованың зерттеуі эпостың жастардың құндылықтық бағдарларындағы трансформациялық рөлін көрсетіп, оның ұлттық сананы қалыптастырудағы тұрақты қызметін дәлелдейді (Усенова 2016: 13-26). Нормативтік деңгейде бұл үрдіс «Ұлттық дәстүр туралы» жарлықпен және 2022-2027 жылдарға арналған дәстүрлерді сақтау және дамыту жөніндегі ұлттық бағдарламамен бекітілген (Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Қырғыз Республикасы Президентінің Жарлығы 2022; Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Ұлттық бағдарлама 2024). Бұл құжаттар тарихи бейнелерді мемлекеттік идеологияның құрамдас бөлігі ретінде институционалдандырады.

Өзбекстанда зерттеушілердің назары көшпелі және отырықшы дәстүрлердің синтезіне бағытталған. «Алпамыс» халық эпосына арналған танымал дереккөздер оның далалық батырлық мұраның тасымалдаушысы әрі өзбек халқының бірегейлігін қалыптастырудағы маңызды элемент екенін атап көрсетеді (Алпамыс... 2024). Дегенмен, өзбектердің тарихнамасында басымдық отырықшы өркениеттік мұраның рөліне беріледі, бұл «өзбек даму моделі» мен «рухани жаңғыру» тұжырымдамаларына қатысты материалдарда көрініс табады (Uzbekistan.org.ua: Өзбек даму моделі 2024). Тарихи жадты сақтау мәселесінде халықаралық өлшем де маңызды орын алады – Өзбекстанның Самарқанд пен Бұхараның мәдени мұрасын қорғауға бағытталған ЮНЕСКО бағдарламаларына қатысуы соның дәлелі (Muslim.uz: Өзбекстан және ЮНЕСКО 2024). Бұл деректер мемлекеттің тарихты мәдени дипломатия құралы әрі халықаралық беделді арттыру тетігі ретінде пайдалануға бағытталғанын көрсетеді.

Түрікменстандағы жағдай түбегейлі өзгеше. Елдің жабықтығына байланысты түрікмен бірегейлігі тарихына қатысты зерттеулер негізінен сыртқы журналистік және сараптамалық дереккөздерге сүйенеді. BBC Russian шолуында жаңа тарих оқулықтарының талдауы білім беру жүйесінің тарихи жадтың бір ғана рұқсат етілген нұсқасын қалыптастыру құралы ретінде қолданылатынын көрсетеді. Бұл нұсқа отарлық және кеңестік кезеңдерді жоққа шығарып, түрікмендердің автохтондығын алға шығарады (BBC Russian: Түрікменстан: тарих оқулықтары қалай жазылады 2024).

Жалпы алғанда, қарастырылған дереккөздер ортақ үрдісті айқындайды: көшпелі мұраға жүгіну ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен билікті легитимациялаудың маңызды факторына айналған. Сонымен бірге дискурстың академиялық деңгейі мен ашықтығы әр елде әртүрлі. Осылайша, бұл жарияланымдар тек деректік базаны айқындап қана қоймай, әдіснамалық қиындықтарды да көрсетеді: дереккөздерге қолжетімділіктің шектеулілігі, идеологияланған материалдарды сыни тұрғыдан бағалау қажеттілігі, сондай-ақ әр мемлекеттің мәдени-саяси ерекшеліктерін ескеретін салыстырмалы талдау жүргізу міндеті.

Нәтижелер

Тарихи жадтың қалыптасу көздері сан алуан: ауызша халық шығармашылығы, көркем әдебиет, тарих оқулықтары, мемуарлар, түрлі тарихи оқиғаларға арналған мерекелер

және т.б. Ауызша халық мұрасы, тарихи аңыздар, әртүрлі әпсаналар, батырлық эпостар, ертегілер және басқа да нысандар арқылы рухани нормалар мен ұстанымдар ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, маңызды тарихи оқиғалардың халық жадында сақталуына зор ықпал етеді.

Ұлы дала Орталық Азия республикаларының – Қазақстанмен бауырлас, туыстас халықтар мекендейтін Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жадында терең із қалдырды. Бұл халықтарды ортақ тарихи даму желісі, бір дін және жақын мәдениеттер байланыстырады. Көшпелілер мәдениеті табиғаты жағынан тұтас, болмысты түсінудің әмбебап тұжырымдамасына ие, бұл олардың ойлау жүйесі мен өзіндік санасының ерекшелігін айқындайды. Сондықтан адамзат тарихындағы көшпелі өмір салтының рөлін жоққа шығару немесе кеміту мүмкін емес. Көшпелілердің болмысты бастапқы тану тәсілі – жерлерді «игеру» түріндегі үздіксіз қозғалыс – оларды әлемнің әртүрлі нүктелерінде дамыған, бір-бірімен тікелей байланысы болмаған мәдениеттер арасындағы делдал рөлін атқарды деп пайымдауға негіз береді. Кейін бұл мәдениеттер Батыс пен Шығыстың ірі өркениеттік жүйелеріне айналды.

Ұлы дала көшпелілеріне дүниені қабылдаудың өзіндік түрі тән болды, ол динамизм мен космостық сезімнің үйлесімі ретінде көрінді. Динамизм қоршаған орта жағдайларының өзгеруіне тез бейімделу қабілеті мен қозғалыста өмір сүруінде байқалды. Жайылым іздеп, жаңа кеңістіктер мен мүмкіндіктерге ұмтылған тұрақты қозғалыс олардың мінезін шыңдап, икемді әрі төзімді етті. Сонымен қатар көшпелі адам өзін ғарышпен, табиғат күштерімен және шексіз кеңістікпен тығыз байланыста сезінді. Бұл космостық сезім табиғат циклдерін, жұлдызды аспанды және қоршаған әлеммен үйлесімді терең түсінуде көрініс тауып, оның санасында Ғалам ырғағымен ажырамас байланыстағы ерекше болмыс философиясын қалыптастырды. «Тарихилық» категориясы көшпелі ойлау типінің бастапқы бейнесін қазіргі заманға проекциялауға, сол арқылы оның тарихи даму барысында қалай өзгергенін анықтауға мүмкіндік береді.

Орталық Азия көшпелілерінің ойлау жүйесінің ең маңызды белгілері – космоцентризм, экологиялық үйлесім және динамикалық сипат болды. Олар әлемді өздеріне ықпал ететін шексіз кеңістік ретінде қабылдады. Уақыт циклдері табиғи әрі қайталанатын үдеріс ретінде түсінілді: көктемнен көктемге дейін, бұл Наурыз сияқты символдарға ерекше мән берді. Адам өмірі де циклдік тұрғыда қабылданып, әр 12 жыл сайын (мүшел) жаңарып отырады деп есептелді. Руханият көшпелілер өмірінде орталық орын алып, рухани құндылықтар әрқашан материалдық игіліктерден жоғары қойылды. Нақты ойлау этникалық жадтың қалыптасуымен ұштасып, ата-бабалар бір көлденең сызықта, өзімен қатар өмір сүріп жатқандай қабылданды. Жауынгерлік пен батырлық табиғаттың қатал жағдайларында тіршілік ету қажеттілігіне жауап ретінде қалыптасып, өмірдің қайшылықтарына қарсы тұра алатын батырлық ойлау жүйесін дамытты. Көшпелі сана символизмге толы болды, мұнда мәңгілік қозғалыс отырықшы мәдениеттермен өзара әрекеттесудің көзіне айналып, көшпелілердің қоршаған әлеммен және ғарышпен терең байланысын көрсетті. Бұл ойлау ерекшеліктері көшпелі мінездің негізін қалап, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, өзін-өзі танудың ерекше дәстүрін қалыптастырды және мәдениеттің инвариантты моделінің (дүниені қабылдау мен түсінудің нәтижесі ретінде дербес әрі тәуелсіз) қалыптасуын айқындады (Вамбери 2003).

Қазіргі Қырғызстан саясаты ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және қоғамды біріктіру мақсатында тарихи бейнелерді белсенді пайдаланады. Манас, Құрманжан датқа, Ормон хан сияқты көне дәуір батырлары бірлік, тәуелсіздік және еркіндік үшін күрестің символдарына айналған. Бұл бейнелер монументтерде, мемориалдарда және мемлекеттік бастамаларда кеңінен көрініс тауып, олардың ұлттық сана мен ресми идеология үшін маңызын айқындайды.

«Манас» – үнемі дамып отыратын әрі өміршеңдігімен ерекшеленетін поэтикалық шығарма. Оның бірегейлігі – қырғыз қоғамының дамуының түйінді тарихи кезеңдерін сақтап қалуында. Шыңғыс Айтматов эпостың рөлін сипаттай отырып, онда қырғыз халқының тарихи шындығы бейнеленгенін атап көрсетеді. Қырғыз әдебиетінің классигінің пікірінше, эпостың пайда болуы белгілі бір тарихи-мәдени контекспен тікелей байланысты (Бакиров 2009).

XIX ғасырдың ортасында көрнекті шығыстанушылар Шоқан Уәлиханов пен Василий Радлов алғаш рет «Манас» эпосының жекелеген бөлімдерін жазып алып, кейін бұл материалдар шығарманы зерттеу мен дамытуға негіз болды. Эпоста көптеген ғасырлар бойы мемлекеттік құрылымның қалыптасу кезеңдерінің көрініс табуы бүгінгі күні де маңызды мәнге ие. Осындай мазмұн халық жадынан, қаншама күрделі тарихи оқиғаларға қарамастан, жойылып кеткен жоқ.

«Манас» эпосы Ұлы дала туралы тарихи жадтың маңызды бөлігі болып табылады, ол тек тарихи фактілерді ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия халықтарының құндылықтарын, мәдени нормаларын және этикалық бағдарларын жеткізеді. Шығармадағы Манас, Қаныкей, Бақай және Алмамбет сияқты кейіпкерлер арқылы ар-намыс, әділдік және отансүйгіштік идеалдары бейнеленсе, ал олардың қарсыластары – Қоңырбай, Нескара және Жолой – ашкөздік, зұлымдық және тәкаппарлық сияқты жағымсыз қасиеттерді білдіреді. Осылайша, эпос өткен туралы білімді ғана жеткізіп қоймай, бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған мәдени және моральдық бағдарларды қалыптастырады (Усенова 2016: 13-26).

«Манас» эпосы қырғыз халқы үшін өзін және қоғамды танудағы тарихи жадтың негізі болып табылады. Ол ұзақ ғасырлар бойы тарихи ғылымның орнын басып, өткенге деген қызығушылықты сақтап, ұрпақтар арасындағы психологиялық қашықтықты жойды (Исмаилов 2024). «Манас» эпосы – әлемдік фольклордағы ең көлемді эпос, ол мифтер мен тарихи деректерді біріктіреді. Манас қырғыз тайпаларын біріктірген ұлттық бірлік пен күштің символы болып табылады. Бішкектегі Ала-Тоо алаңындағы Манас мүсіні және Ұлттық филармония жанындағы мүсіндік кешен сияқты ескерткіштер ұлттық мақтаныштың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Бұл бейне жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеуде қолданылып, еркіндік пен Отан үшін күрес тарихының бүгінгі қоғам үшін де маңызды екенін көрсетеді.

«Манас» эпосы сияқты Құрманжан датқа тұлғасы да Ұлы дала туралы тарихи жадтың маңызды бөлігі болып табылады, ол қырғыз халқының төзімділігі мен көшбасшылығын бейнелейді. Егер Манас тайпаларды мифтер мен ерліктер арқылы біріктірсе, Құрманжан датқа өзінің саяси және дипломатиялық жетістіктері арқылы әйелдің даналығы мен күшін көрсетіп, қырғыздардың тәуелсіздігі мен өзіндік болмысын сақтау дәстүрін жалғастырды.

Құрманжан датқа Қоқан хандығы мен Бұхара әмірлігінде «датқа» атағын алып, қырғыз тарихында маңызды рөл атқарды. Оның саясат пен дипломатиядағы орны оны Қырғызстан тарихындағы әйелдердің даналығы мен күшінің символына айналдырды. Құрманжан датқаға арналған ескерткіштер Бішкек пен Ош қалаларында орнатылған, ал Алай ауданындағы музей оның мұрасын мәңгілікке қалдырады. Бұл бейне қоғамдағы және мемлекеттік басқарудағы әйелдердің маңызын көрсету үшін қолданылады.

XIX ғасырдың ортасында қырғыз тайпаларын біріктірген Ормон хан да ұлттық саясаттың маңызды символына айналды. Оның ескерткіші Бішкекте Шыңғыс Айтматов даңғылында орнатылған, бұл оның заң шығарушы әрі ұлттық көшбасшы ретіндегі маңызын көрсетеді. Тарихта ол «Ормон оқуу» заңдар жинағын жасаумен белгілі, бұл оны қазіргі Қырғызстан үшін құқықтық ойлау мен заңдылықтың үлгісі етеді.

Бұл екі тарихи тұлға – тарихи жадтың негізгі символдары, әрқайсысы қырғыз қоғамының дамуына маңызды үлес қосты және оның қалыптасуының әртүрлі қырларын көрсетеді. Құрманжан датқа саяси даналық пен әйел күшін бейнелесе, Ормон хан мемлекеттік бірлік пен құқықтық тәртіп идеалдарын білдіреді. Бұл тұлғалар тәуелсіздік пен егемендікті сақтау жолындағы күрес контекстінде бірін-бірі толықтырып, дала мәдениетінің әртүрлі қырларын – әскери ерлікпен қатар дипломатиялық шеберлік пен құқықтық негіздің маңызын көрсетеді.

Қырғызстанның тағы бір көрнекті батыры – Қытай және Қоқан басқыншыларына қарсы күрестің жетекшісі Тайлак батыр. Оның тұлғасы тарихи жадта қарсылық пен еркіндіктің символы ретінде көрініс табады. Оның бейнесі тәуелсіздік пен ұлттық күрес идеясын айқындайды. Тайлак батырға арналған ескерткіш Нарын облысында орнатылған, ал оның тарихи мұрасы қазіргі дискурста ұлттық мақтаныш пен егемендікті қорғау идеясын нығайту үшін пайдаланылады.

Жайыл батыр тек Қырғызстанда ғана емес, Қазақстанда да құрметтеледі және екі халық арасындағы бауырластық рухын бейнелейді. Оның ерліктері Жұмғал мен Кочкорды, сондай-ақ Шу алқабын азат етумен байланысты. Оған арналған ескерткіштер Қара-Балтада орнатылған, бұл Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық пен достықтың символы болып табылады. Жайыл батыр туралы тарихи жад өңірлік байланыстарды және еркіндік жолындағы күрестегі бірліктің маңызын көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы маңызды тұлға – Алымбек датқа. Оның бейнесі қырғыз тайпаларын біріктіріп, тәуелсіз мемлекет құруға ұмтылған қайраткер ретінде тарихи жадта сақталған. Оның ескерткіштері Ош қаласы мен Алай ауданында орнатылған, бұл оның аймақ тарихындағы рөлінің маңызын көрсетеді. Қазіргі контексте Алымбек датқа мемлекеттік құрылыс пен ұлттық бірлікке шабыт беретін саяси тұлға ретінде қарастырылады.

Қырғызстан президенті Садыр Жапаровтың арғы атасы Бірназар би де тарихи жадта маңызды орын алады. Ол ұлттық жаңғырудың ғана емес, қазіргі саяси көшбасшылардың жеке легитимділігінің символы ретінде қарастырылады. Оның Қырғызстан, Қазақстан және Қытай арасындағы шегара мәселелерін шешудегі рөлі оны маңызды саяси тұлға ретінде көрсетеді. Бірназар биге арналған ескерткіш Жеті-Өгүз ауданында орнатылған, ал оның мұрасы қазіргі саяси дискурста биліктің позициясын нығайту үшін белсенді қолданылады.

Қырғызстандағы жад саясаты аясында тарихи бейнелерді пайдалану ұлттық бірегейлікті, патриотизмді және қоғамның бірлігін қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл тұлғалар тек тарихи мұра ғана емес, сонымен қатар қазіргі саяси және идеологиялық үдерістерде маңызды рөл атқарып, қоғамдық сананың қалыптасуына және биліктің легитимділігіне ықпал етеді. Жаһандану және сыртқы мәдени-идеологиялық ықпалдардың күшеюі жағдайында ұлттық дәстүрлер мен тарихи тұлғаларға жүгіну ерекше өзектілікке ие болды.

Бұл үдеріс 2022 жылғы 20 мамырдағы «Ұлттық дәстүр туралы» президент жарлығының қабылдануымен ресми түрде бекітілді (**Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Қырғыз Республикасы Президентінің Жарлығы 2022**). Бұл жарлық қоғамдық-мемлекеттік қатынастардағы тарихи-мәдени дәстүрлерді сақтаудың маңызын айқындап берді. Жарлыққа қосымша ретінде 2022-2027 жылдарға арналған ұлттық дәстүрлерді сақтау және дамыту жөніндегі Ұлттық бағдарлама бекітілді (**Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Ұлттық бағдарлама 2024**). Бұл құжаттар ұлттық дәстүрдің рөлін жаңа деңгейге көтеріп, оны жаһандану мен цифрландыру дәуірінде бірегейлікті сақтаудың маңызды құралы ретінде айқындады. Мұнда тарихи бейнелер ұлттық мұраның бір бөлігі ретінде «жауынгер-көшпендінің ұлы заңы» деп жарияланып, Қырғызстан қоғамына жад ықпалдарға қарсы тұруы тиіс қадір-қасиет, ар-намыс, әділеттілік және еңбекқорлық сияқты құндылықтардың символына айналды.

Осылайша, бұл саладағы нормативтік-құқықтық актілер тек мәдени мұраны қорғауға ғана емес, сонымен бірге жаңғыру мен жаһандық өзгерістер жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтауға да қызмет етеді.

Өзбекстанды шығыс өркениетінің ғана емес, әлемдік өркениеттің де бесіктерінің бірі деп толық негізбен санауға болады. Мұнда халықаралық қатынасты, экономикалық айырбасты, қолөнердің, ғылым мен өнердің қозғалысын қамтамасыз еткен өзіндік күретамыр іспетті ұлы керуен жолдарының тоғысында адамзат тарихында елеулі із қалдырған мәдениеттер тоғысты.

Ауызша халық шығармашылығы ескерткіштерінде, көне қолжазбаларда өзбек халқының дарыны мен биік руханиятының, адам тұлғасының адамгершілік кемелденуінің баға жетпес үлгілері көрініс тапқан. «Алпамыс» эпосы – өзбек халықтық дәстүрінің негізгі туындыларының бірі, ол Ұлы даланың көшпелі тамырлары мен мұраттарын бейнелейтін тарихи жадтың маңызды бөлігі болып табылады. Басқа да түркі эпостары сияқты, «Алпамыс» та дала мәдениетіне тән белгілерді – еркіндікке ұмтылуды, туған жерді қорғауды және тәуелсіздік үшін күресті бойына сіңірген. Ұрпақтан ұрпаққа жеткен бұл қаһармандық дастан өзбек халқының жоңғар билеушілері сияқты сыртқы жаулаушыларға қарсы күресінің символына айналып, қауіп алдында көшпелі бірлік пен ынтымақ қағидаттарын білдіреді. Алпамыс туралы оқиға екі бөлімге – оның қалыңдығын іздеуі мен Тайшық ханмен күресіне бөлінеді. Бұл желі көшпелі ерліктің эпикалық мұраттарын ғана көрсетіп қоймай, Ұлы дала көшпелі халықтарына тән әдет-ғұрыптар мен әлеуметтік нормаларды да жеткізеді. Қалыңдық үшін сынға түсу, шайқастағы сынақтар, туған жерден ұзақ айырылу және жеңімпаз болып оралу – мұның бәрі тағдыры өз жері мен жақындарын қорғаумен тығыз байланысты көшпендінің

өмір жолын бейнелейді. Өзбек тарихының «Алпамыс» эпосы аясындағы ерекшелігі – бұл эпостың тек тәуелсіздік үшін күреспен ғана емес, сонымен қатар көшпелілердің мәдени дәстүрлерін отырықшы өмір салтына біртіндеп көшу жағдайында сақтаумен де байланысты болуында. Өзбекстан тарихында ғасырлар бойы отырықшы және көшпелі мәдениеттер тоғысып отырды, ал «Алпамыс» эпосы осы екі әлем арасындағы көпір қызметін атқарады. Ол өз бойында көшпелі далалық еркіндік мұраттарын да, әлеуметтік нормалар мен отбасылық құндылықтарға байланысты отырықшы өркениет элементтерін де біріктіреді. «Алпамыстың» 1939 жылы Ташкентте орыс тіліне аударылып жарық көруі бұл мұраны өзбек мәдениеті үшін сақтаудың маңызын және оның халықаралық деңгейде мойындалғанын көрсетеді. Отырықшылық пен урбанизацияға байланысты тарихи өзгерістерге қарамастан, бұл эпос Өзбекстанның тарихи жадындағы маңызды элемент болып қала береді, көшпелі дәстүрлерді ғана емес, сонымен бірге Ұлы дала халықтары үшін әрдайым мәнді болған әділ әрі бейбіт өмір үшін күресті де бейнелейді. Осылайша, «Алпамыс» Өзбекстанның тарихи жадында қос рөл атқарады. Бір жағынан, ол еркіндік пен ерлік мұраттарымен байланысты Ұлы даланың көшпелі мұрасын танытса, екінші жағынан, көшпелі және отырықшы дәстүрлер тоғысып, бүгінгі күнге дейін ұлттық бірегейлікті қалыптастырып келе жатқан бай мәдени мұраны жасаған өзбек тарихының ерекше қырларын бейнелейді (*Алпамыш...2024*).

Орта Азиялық Қосөзен халқының жоғары мәдениеті мен руханиятын тек Шығыстан ғана емес, Батыстан келген саяхатшылар, көпестер мен елшілер де атап өткен. Испан елшілігінің Самарқандқа Әмір Темір сарайына сапары туралы баяндайтын Руи Гонсалес де Клавихо жазбаларында оның өмірі мен өзі негізін қалаған мемлекеттік құрылыс қағидаттары туралы бірегей деректер келтірілген. Адамзат мәдениетінің алтын қорына енген бұл еңбекте автор ежелгі Мауараннахрдың сұлулығы мен байлығына, осы жерде өмір сүрген таңғаларлықтай еңбекқор, қонақжай әрі кеңпейіл халыққа және ғылым мен мәдениеттің бұрын-соңды болмаған гүлденуіне жағдай жасап, кейін «Шығыс Ренессансы» аталған дәуірді қалыптастырған оның билеушісі – ұлы Темірге сүйсіне қарайды. Адам қолы мен ақылының туындыларына деген шынайы таңданысты ХІХ ғасырдың 30-жылдарында Шығыстың көрнекті білгірі, америкалық жазушы Гарольд Лэмб өз шығармаларында көрсетті. Ал жарты ғасырдан кейін Түркістанда зерттеу жұмыстарын жүргізген венгр ғалымы Арминий Вамбери Лейпцигте «Орта Азияға саяхат» атты кітабын жариялап, онда өзбектердің салт-дәстүрлерін зор жылылықпен әрі құрметпен сипаттап, әсіресе олардың ашықтығын, батылдығын, еркінсүйгіштігін, төзімділігін, мейірімділігін, рухани және отбасылық құндылықтарға беріктігін ерекше атап өтеді (*Вамбери 2003*).

Бұхара мен Самарқанд – Ұлы Жібек жолы бойында ғасырлар бойы мәдениет, ғылым және сауда орталықтары болған көне қалалар. Бұл қалалар ислам ғалымдары, суретшілері мен сәулетшілері гүлденген дәуірлердің жадын сақтап келеді. Мысалы, ХV ғасырда салынған Самарқандтағы Ұлықбек медресесі сол дәуірдегі ғылыми жетістіктердің символы болып табылады. Бұл медреседе көрнекті астрономдар мен математиктер білім алған, сондықтан ол тек Өзбекстанның ғана емес, әлемдік ғылымның да тарихи жады үшін маңызды нысан болып саналады. Бұл қалалардың ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік

мұралар тізіміне енгізілуі олардың бүкіл әлемдік өркениет үшін маңызын айқындайды. Мәселен, Бұхарадағы Арк қамалы мен Калян мұнарасы сияқты ескерткіштер отырықшы өркениеттің сәулеттік жетістіктерін бейнелейді, ал олардың сауда орталықтары ретіндегі рөлі осы қалалар арқылы қарқынды сауда байланыстарын жүргізген көшпелі халықтармен байланысын да көрсетеді.

Өзбекстанда отырықшы мәдениетке басымдық берілгеніне қарамастан, бұл ел Ұлы даланың көшпелі мұрасымен де тығыз байланысты. Атап айтқанда, Темір дәуірі – отырықшы және көшпелі дәстүрлердің синтезінің жарқын үлгісі болып табылады. Темір Самарқандтың билеушісі ретінде танылғанымен, көшпелі ортадан шыққан және көшпелілерге тән мобильді соғыс тәсілдерін қолданған. Оның империясы Парсыдан Үндістанға дейінгі ұлан-ғайыр аумақтарды біріктіріп, қозғалыс пен әскери жорықтар арқылы құрылған көшпелі жаулап алушылар дәстүрін айқын көрсетеді.

Темір тұлғасы қазіргі Өзбекстанның тарихи жадында ерекше мәнге ие. Оның ескерткіштері бүкіл ел бойынша орнатылған, ал Самарқандтағы Гур-Әмір кесенесі тағзым ететін әрі мақтаныш тудыратын нысан болып саналады. Темір көшпелі күш пен отырықшы даналықтың идеясын бейнелеп, осы екі әлемді өз билігінде тоғыстырды. Оның әскери жорықтары мен көрші халықтармен дипломатиялық байланыстары Ұлы дала аумағындағы отырықшы және көшпелі өркениеттердің өзара ықпалдастығының айқын мысалы болып табылады.

Өзбекстанның көшпелі өткенмен байланысын көрсететін маңызды символдардың бірі – Наурыз мейрамы. Бұл мереке маусымдардың ауысуын және көшпелілер үшін маңызды болған уақыттың циклділігін бейнелейді. Көктемгі күн мен түн теңелуі күні атап өтілетін бұл мейрам Ұлы дала кеңістігінде өмір сүрген көшпелі халықтар дәуірінен бастау алатын көне тамырларға ие. Наурыз жаңару мен қайта түлудің символы ретінде табиғатқа және маусымдық өзгерістерге тәуелді болған халықтар үшін ерекше мәнге ие болды.

Сонымен қатар, әскери істе көшпелі дәстүрлердің рөлін де атап өткен жөн. Ежелгі өзбек билеушілерінің, соның ішінде Темірдің көптеген әскери жетістіктері көшпелі соғыс стратегиясына тән жылжымалы әскерді қолдану арқылы мүмкін болды. Бұл тарихи жад элементтері қазіргі тарих оқулықтарында да пайдаланылып, көшпелі мәдениеттің өз мобильді сипатына қарамастан Темір империясы сияқты қуатты мемлекеттерді қалыптастырғаны көрсетіледі.

Осылайша, Өзбекстанның тарихи жады отырықшы және көшпелі элементтерді қатар қамтып, халықаралық деңгейде ЮНЕСКО-мен ынтымақтастық арқылы қорғалатын және ілгерілетілетін бірегей мәдени мұраны қалыптастырады. Ұлы даланың ықпалы Наурыз сияқты мәдени символдарда да, көшпелі қозғалыс пен отырықшы мәдениеттің синтезін бейнелейтін Темір сияқты тарихи тұлғаларда да айқын көрінеді. Бұл мұраны сақтау ұлттық бірегейлікті нығайтып қана қоймай, мәдени туризм мен халықаралық ынтымақтастық арқылы елдің тұрақты дамуына да ықпал етеді ([Muslim.uz](https://muslim.uz): Өзбекстан және ЮНЕСКО 2024).

Түрікменстан тарихы ежелгі отырықшы өркениеттер мұрасы мен Ұлы даланың көшпелі дәстүрлерін ұштастыратын ерекше тарихи жадты қалыптастырады. Алайда бұл

үдерістерді талдау барысында елеулі қиындықтар туындайды: елдің жабықтығы және өз тарихына деген ерекше көзқарасы жан-жақты әрі терең зерттеуді күрделендіреді. Түрікменстан ақпаратқа қолжетімділік шектеулі, ал тарихи нарративтері мемлекеттік идеологияға тәуелді елдердің бірі болып табылады, бұл сыни талдау мүмкіндігін тарылтып, қорытындыларды белгілі бір дәрежеде шартты етеді.

Түрікменстан тарихы оғыз көшпелі тайпаларымен тығыз байланысты, олар ел аумағындағы болашақ мемлекеттердің негізін қалаған. Түрікмен халқының аңыздық арғы атасы ретінде құрметтелетін Оғыз хан елдің тарихи жадындағы маңызды бейне болып табылады және оны түркі әлемінің кең контекстімен байланыстырады. Бұл мемлекеттік идеологияда да көрініс тауып, түрікмендердің ежелгі шығу тегін Ұлы даланың көшпелі өркениетімен байланыстыра көрсетеді. Сонымен қатар, Түрікменстан аумағындағы ең көне қалалардың бірі – Мерв – отырықшы өркениеттің маңызды орталығы әрі оғыз тайпаларынан шыққан Селжүк империясының астанасы болған. Түрікменстан тарихындағы отырықшы және көшпелі элементтердің тоғысуы елдің тарихи жадында да көрініс тауып, Мерв сияқты қалалардың да, мәдениетті қалыптастыруға зор үлес қосқан көшпелі халықтардың да рөлі ерекше атап өтіледі.

Түрікменстан өзінің тарихы мен мәдени мұрасы арқылы бүгінгі таңда ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізіне айналған көшпелі дәстүрлер туралы жадты сақтап келеді. Ел тәуелсіздік алғаннан кейін Түрікменстанның тарихи жады, әсіресе Ұлы дала мен көшпелі мұра контекстінде, айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Сапармұрат Ниязовтан бастап елдің саяси басшылығы білім беру жүйесі мен оқу бағдарламаларын реформалау арқылы тарихи оқиғалар мен тұлғаларды өзіндік интерпретациялау негізінде жаңа ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ұмтылды.

Ниязов реформалары түрікмен халқының тарихын қайта қарастыруды қамтып, онда түрікмендердің қазіргі территориясында автохтонды екеніне ерекше назар аударылды. Бұл тәсіл оғыз-түркі тайпаларының Алтайдан көшуін жоққа шығарып қана қоймай, түрікмендерді орта ғасырларға дейін осы жерде өмір сүрген ежелгі өркениеттермен байланыстырады. Осылайша, түрікмен халқының ежелгі шығу тегін негіздейтін және оған аймақ тарихындағы басты рөлді телитін жаңа тарихи жад нұсқасы қалыптастырылады, ал Ресей империясының құрамына ену немесе кеңестік кезең сияқты сыртқы ықпалдар ескерілмейді. Мұндай көзқарас түрікмендердің көшпелі тамырларын және сыртқы күштерге қарсы төзімділігін айқындауға мүмкіндік береді, бұл Ұлы дала дәстүрлерімен үндеседі.

Тарихи жадты қалыптастыруда Ниязов енгізген «Рухнама» ерекше рөл атқарды. Бұл кітап негізгі оқу құралына ғана емес, ұлттық руханият пен мұраның символына айналды. «Рухнамада» түрікмендердің арба жасаудан бастап металл өңдеуге дейінгі көптеген жаңалықтардың бастаушылары екендігі туралы идеялар көрініс тапқан, бұл көшпелі өмір салтына тән мобильділік пен технологиялық бейімделгіштікпен байланыстырылады. Осы арқылы қазіргі Түрікменстан мен оның көшпелі өткені арасындағы байланыс күшейтіледі, әсіресе ұлттық мифологияда барлық түрікмендердің арғы атасы ретінде орталық орын алатын Оғыз хан бейнесі арқылы күшейтіледі.

Ниязов ұсынған ұлттық тарихтың жаңа тұжырымдамасы көші-қон және сыртқы ықпалдар фактілерін елемей, түрікмен халқының автохтондығы мен ежелгілігін алға

тартады. Бұл көшпелі мұрамен тікелей байланысты, өйткені мұндай интерпретация халықтың тәуелсіздігін, төзімділігін және ежелгі өзіндік болмысын айқындайды, ал бұл Ұлы дала тарихи жадына тән маңызды сипаттардың бірі.

Ғылым академиясы таратылғаннан кейін Министрлер кабинетіне бағындырылған Түрікменстанның Тарих институтына ұлттық тарихты жаңа идеологиялық тұрғыдан қайта қарау міндеті жүктелді. Бұл ұлттық сананы нығайтуға және көшпелі өткенді дәріптеу мен отарлық және кеңестік кезеңдерді жоққа шығаруға негізделген тарихи жадты бекітуге бағытталған тұтас әрі жүйелі өткен бейнесін қалыптастыруға ұмтылыстың көрінісі болды.

Өткенді мифологизациялау Түрікменстан мектептері мен жоғары оқу орындарында тарихты «географиялық» тәсіл арқылы және «Рухнама» негізінде оқытуда да байқалады. Нәтижесінде өткеннің негізгі оқиғалары мен тұлғалары қазіргі саяси және идеологиялық мақсаттармен тығыз байланыстырылатын ерекше тарихи нарратив қалыптасады. Кеңестік және әлемдік тарихтың жекелеген элементтері түрікмендердің өз жерін қорғаудағы және тәуелсіздік үшін күрестегі рөлін айқындайтын материалдармен алмастырылады, бұл Ұлы дала көшпелі тарихының басты тақырыбы болып табылады ([BBC Russian: Түрікменстан: тарих оқулықтары қалай жазылады 2024](#)).

Талқылау

Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады әр мемлекетке тән ерекшеліктер мен өткенді ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда пайдалану тәсілдерін көрсететін ұқсастықтармен қатар елеулі айырмашылықтарға да ие.

Ұқсастықтар мынадай қырлардан көрінеді:

– Көшпелі мұра. Үш елде де көшпелі өткен тарихи жадтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қырғызстан «Манас» эпосы арқылы, Өзбекстан «Алпамыс» эпосы арқылы, ал Түрікменстан Оғыз хан тұлғасы арқылы өзін көшпелі дала дәстүрлерімен байланыстырады. Бұл мұра еркіндік, төзімділік және ұлттық бірлік ұғымдарын бейнелейді.

– Тарихи тұлғалардың саясаттағы рөлі. Тарихи қайраткерлер мен батырлар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда негізгі рөл атқарады. Қырғызстанда бұл – Манас пен Құрманжан датқа, Өзбекстанда – Әмір Темір мен Алпамыс, Түрікменстанда – Оғыз хан. Бұл тұлғалар ұлттық құндылықтарды бейнелеп, қазіргі саяси үдерістердің легитимділік көзі ретінде қызмет етеді.

Айырмашылықтар келесі бағыттарда байқалады:

– Сыни тұрғыдан пайымдауға ашықтық деңгейі. Қырғызстанда тарихи жад талқылау мен түрлі интерпретацияларға анағұрлым ашық, бұл қоғамға ұлттық тарихқа еркін жүгінуге мүмкіндік береді. Өзбекстанда, керісінше, өткеннің ресми нұсқасын қалыптастыруда мемлекеттің рөлі күшті болғанымен, тарихи ақпаратқа қолжетімділік Түрікменстанға қарағанда салыстырмалы түрде еркіндеу. Ал Түрікменстан тарихи нарративтерді қатаң бақылауымен және жабықтығымен ерекшеленеді, бұл терең талдауды қиындатады.

– Көшпелі және отырықшы мұра арасындағы тепе-теңдік. Өзбекстанда тарихи жадта Ұлы Жібек жолындағы мәдениет пен ғылым орталықтары болған Бұхара мен

Самарқанд сияқты отырықшы өркениет элементтері айқын көрінеді. Қырғызстан мен Түрікменстанда отырықшы компонент әлсіздеу, негізгі назар көшпелі мұра мен оның құндылықтарына аударылады.

Қарастырылып отырған елдер үшін тарихи жадтың негізгі нарративін былайша сипаттауға болады. Қырғызстанда «Манас» эпосы ұлттық бірлік пен төзімділіктің символы ретінде ұсынылып, көшпелі мұра мен қаһармандықтың көрінісі ретінде патриотизм мен ұлттық мақтаныш тәрбиелеуде қолданылады. Өзбекстанда Әмір Темір тұлғасы көшпелі және отырықшы мұраның синтезін, сондай-ақ Орта Азияның әлемдік маңыздағы қуаты мен мәдени өрлеуін білдіреді. Түрікменстанда мифологизацияланған Оғыз хан бейнесі ежелгі көшпелі өткенді бейнелеп, түрікмен халқының автохтондығы мен тәуелсіздігін айқындайтын ұлттық бірегейліктің негізіне айналады.

Осылайша, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады көшпелі мұра мен қаһармандық бейнелерді ұлттық бірегейлікті нығайту құралы ретінде пайдалануда ортақ сипаттарға ие болғанымен, маңызды айырмашылықтарды да көрсетеді. Қырғызстан өткенді ашық талқылауға бағдарланып, «Манас» эпосын бірлік пен төзімділіктің символы ретінде алға тартады. Өзбекстан көшпелі және отырықшы мұраны ұштастырып, Темір тұлғасын күш пен мәдени гүлденудің бейнесі ретінде қолданады. Ал Түрікменстан ұлттық бірегейлігін жабық мифтер мен Оғыз хан бейнесі негізінде құрып, халықтың ежелгілігі мен тәуелсіздігін айқындай отырып, тарихты сыни тұрғыдан пайымдауды күрделендіреді.

Қорытынды

Орталық Азиядағы тарихи жады ұлттық өзіндік сананың және мемлекеттік бірегейліктің негізгі құралдарының бірі болып қала береді, аймақ қоғамдарының құндылықтық бағдарлары мен саяси нарративтерін қалыптастырады. Ұлы дала мұрасына жүгіну Қырғызстанға, Өзбекстанға және Түрікменстанға өз тамырларының сонау көне заманнан бастау алатынын, ата-бабаларының ерлігін және тарихи дамудың сабақтастығын дәлелдеуге мүмкіндік беріп, осылайша қазіргі мемлекеттіліктің легитимдігін нығайтады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, ортақ негіз – көшпелі өткенге қарамастан, әрбір ел тарихи мұраны өзінше түсіндіреді. Қырғызстан халықтық эпикалық дәстүрлерге және өткенге қатысты ашық қоғамдық диалогқа басымдық беріп, ұрпақтар сабақтастығы мен символикалық ынтымақтастықты қалыптастырады. Өзбекстан дала мұрасын отырықшы өркениеттердің жетістіктерімен байланыстырып, тарихты халықаралық деңгейде өзін таныту мен мәдени дипломатияның ресурсы ретінде пайдаланады. Ал Түрікменстан, керісінше, мифологизацияланған әрі жабық тарихи жад үлгісін қалыптастырып, автохтондықты идеологиялық тұрғыда негіздеуге және сыртқы ықпалдарды жоққа шығаруға бағытталады.

Осылайша, Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад феномені тек ортақ өркениеттік тамырларды ғана емес, өткенге деген көзқарастардың саяси тұрғыдан әртүрлілігін де көрсетеді. Далалық мұра жай ғана мәдени ресурс емес, сонымен қатар аймақ мемлекеттерінің бірегейлігіне, қоғамдық бірігуіне және халықаралық бейнесіне ықпал ететін басқару факторы болып табылады.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Автор мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Әдебиеттер тізімі

- Cummings S. *Power and Change in Central Asia*. London: Routledge. 2002. 272 p.
- Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No.26, pp. 7-24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Алпамыш – узбекский народный эпос*. Tourstouzbekistan.com. URL: <https://www.tourstouzbekistan.com/ru/blog/skazaniya-i-legendy-uzbekskogo-naroda/alpamysh-uzbekskiy-narodnyy-epos.html> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Ассман Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры. 2004. 328 с.
- Бакиров А. *Чингиз Айтматов и эпос «Манас»*. PR.kg. 2009. URL: <http://www.pr.kg/gazeta/number459/1016> (қаралу күні: 02.04.2026).
- Валиханов Ч. *Исторические предания киргизов*. Алма-Ата: Наука. 1985. 304 с.
- Вамбери А. *Путешествие по Средней Азии: дневники и заметки путешественника*. СПб.: СПбГУ. 2003. 384 с.
- Клавихо Р. *Посольство в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.)*. Москва: Наука. 1990. 192 с.
- Кляшторный С. *Казахстан: летопись трёх тысячелетий*. Алматы: Рауан. 1992. 368 с.
- Манас: киргизский героический эпос*. Т. 1. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984. 552 с.
- Манас: киргизский героический эпос*. Т. 2. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984. 556 с.
- Манас: киргизский героический эпос*. Т. 3. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984. 564 с.
- Национальная программа о сохранении и развитии национальных традиций на 2022-2027 годы*. Министерство юстиции Кыргызской Республики. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9988/edition/1185564/ru> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Туркмения: как пишут учебники истории*. BBC Russian. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131028_history_textbook_turkmenistan (қаралу күні: 06.10.2024).
- Узбекистан и ЮНЕСКО: сохраняя историческую память*. Muslim.uz. URL: <http://old.muslim.uz/index.php/rus/novosti-2018/item/21196-uzbekistan-i-yunesko-sokhranyaya-istoricheskuyu-ramyat> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Узбекская модель развития: великое возрождение и духовность*. Uzbekistan.org.ua. URL: <https://www.uzbekistan.org.ua/ru/news/1957-uzbekskaya-model-razvitiya-velikoe-vozhrozhdenie-dukhovnost.html> (қаралу күні: 06.10.2024).

- Указ** Президента Кыргызской Республики «О национальной традиции» от 20 мая 2022 г. Министерство юстиции Кыргызской Республики. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9919/edition/1169161/ru> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Урманбетова Ж.** Ценности кочевой культуры (на примере кыргызов). Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: *Сборник статей VII Международной научно-практической конференции, Бишкек, Кыргызстан, 21-22 июня 2019 года*. Бишкек, Кыргызстан: Международный фонд исследования Тенгри (МФИТ). 2019. С.275-280.
- Усенова Н.** Эпос «Манас» как трансформатор ценностных представлений современной молодежи Кыргызстана. *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии*. 2016. No.11(66), с.13-24

References

- Cummings S. *Power and Change in Central Asia*. London: Routledge. 2002. 272 p. (in English)
- Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No.26, pp. 7-24. <https://doi.org/10.2307/2928520> (in English)
- Alpamysh – uzbekskii narodnyi epos*. Tourstouzbekistan.com. URL: <https://www.tourstouzbekistan.com/ru/blog/skazaniya-i-legendy-uzbekskogo-naroda/alpamysh-uzbekskiy-narodnyy-epos.html> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)
- Assman Ya. *Kulturnaia pamiat: pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti*. Moscow: Languages of Slavic Culture. 2004. 328 p. (in Russian)
- Bakirov A. *Chingiz Aitmatov i epos «Manas»*. PR.kg, 2009. Accessed April 2, 2026. URL: <http://www.pr.kg/gazeta/number459/1016> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)
- Valikhanov Ch. *Istoricheskie predaniia kirgizov*. Alma Ata: Science. 1985. 304 p. (in Russian)
- Vamberi A. *Puteshestvie po Srednei Azii: dnevniki i zametki puteshestvennika*. St. Petersburg: St. Petersburg State University. 2003. 384 p. (in Russian)
- Clavijo R. *Posolstvo v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406 gg.)*. Moscow: Nauka. 1990. 192 p. (in Russian)
- Klyashtorny S. *Kazakhstan: letopis trekh tysiacheletii*. Almaty: Rauan. 1992. 368 p. (in Russian)
- Manas: kirgizskii geroicheskii epos*. Vol. 1. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature. 1984. 552 p. (in Russian)
- Manas: kirgizskii geroicheskii epos*. Vol. 2. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature. 1984. 556 p. (in Russian)
- Manas: kirgizskii geroicheskii epos*. Vol. 3. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature. 1984. 564 p. (in Russian)
- Natsionalnaia programma o sokhranении i razvitii natsionalnykh traditsii na 2022-2027 gody*. Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9988/edition/1185564/ru> (date of reference: 06.10.2024). (in Russian)
- Turkmeniia: kak pishut uchebniki istorii*. BBC Russian. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131028_history_textbook_turkmenistan. (date of reference: 06.10.2024) (in Russian)
- Uzbekistan i YuNESKO: sokhraniia istoricheskuiu pamiat*. Muslim.uz. URL: <http://old.muslim.uz/index.php/rus/novosti-2018/item/21196-uzbekistan-i-yunesko-sokhranyaya-istoricheskuyu-pamyat> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)

- Uzbekskaya model razvitiia: velikoe vozrozhdenie i dukhovnost.* Uzbekistan.org.ua. URL: <https://www.uzbekistan.org.ua/ru/news/1957-uzbekskaya-model-razvitiya-velikoe-vozrozhdenie-dukhovnost.html> (date of reference: 06.10.2024). (in Russian)
- Ukaz Prezidenta Kyrgyzskoi Respubliki «O natsionalnoi traditsii» ot 20 maia 2022 g.* Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9919/edition/1169161/ru> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)
- Urmanbetova Zh. K. Values of Nomadic Culture (The Case of the Kyrgyz). In *Tengrianism and the Epic Heritage of the Peoples of Eurasia: Origins and Modernity. Sbornik statei VII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, Bishkek, Kyrgyzstan, 21-22 iyunia 2019 goda.* Bishkek: International Fund for the Study of Tengri, 2019. Pp.275–280. (in Russian)
- Usenova N. Epos «Manas» kak transformator tsennostnykh predstavlenii sovremennoi molodezhi Kyrgyzstana. In *The World of Science and Art: Issues of Philology, Art History and Cultural Studies.* 2016. No.11(66), pp.13-24. (in Russian)

Information about the author

Taisiya Victorovna Marmontova – PhD in History, Chief Researcher at the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management “Research Institute for Jochi Ulus Studies” of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 15B Aleksandr Pushkin Street, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9162-297X>, marmontova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Таисия Викторовна Мармонтова – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК бас ғылыми қызметкері, А. Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9162-297X>, marmontova@mail.ru

Сведения об авторах

Таисия Викторовна Мармонтова – кандидат исторических наук, Главный научный сотрудник РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» КН МНВО РК, Александра Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9162-297X>, marmontova@mail.ru

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.04.2025

Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 02.05.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 30.05.2025

Research Article
IRSTI 03.20.00<https://doi.org/>

Assimilation of the Kipchaks in Hungary in the 13th-18th Centuries

Ya. Pilipchuk

Ukrainian State Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

 pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Abstract. This article analyses the processes and mechanisms of Kipchak assimilation in Hungary in the 13th-18th centuries. Without studying these processes, it is impossible to fully reconstruct the history of the Kipchak presence in the Carpathian Basin. In historiography, this aspect has long remained on the fringes of scholarly attention: early works addressed the problem only fragmentarily, whereas modern research by Hungarian and Eastern European authors allows us to consider assimilation as a complex and multi-layered process. The focus is on the interaction of the Kipchak nomadic tradition with the Christian-feudal model of Hungarian society. The aim of this study is to identify and analyze the main mechanisms of Kipchak assimilation in Hungarian society during the 13th-18th centuries. To achieve the stated goal, the following tasks are solved in the work: to determine the circumstances and scale of the Kipchak migration to Hungary; to trace their military and political role and legal status; to analyze the influence of Christianization on the transformation of identity; to consider changes in the social structure, life and material culture; to identify the factors that accelerated or, conversely, hindered the assimilation processes. The study is based on a wide range of written sources: Hungarian, Czech and Western European chronicles, papal letters, royal charters and legal acts (including the Charter on the Cumans), as well as archaeological and toponymic data. The study shows that the assimilation of the Kipchaks in Hungary was long-term and uneven. The adoption of Christianity in the 13th and 14th centuries did not immediately renounce traditional beliefs, rituals, and nomadic lifestyle. The Kipchaks retained their own hairstyles, clothing, burial practices, and clan-tribal organization, which contributed to the stability of their identity. A significant factor in their integration was the incorporation of the Kipchak nobility into the kingdom's military and administrative system, as well as the gradual transition to a sedentary lifestyle, the loss of their language, and the erosion of tribal structures in the 14th and 15th centuries. Final assimilation was only completed by the 18th century, despite a brief "Cuman renaissance" in legal and cultural self-awareness. The author concludes that the assimilation of the Kipchaks in Hungary was a multi-stage process, in which the decisive roles were played by the destruction of clan-tribal organization, the integration of the elite into the Hungarian aristocracy, and changes in everyday practices under pressure from the Catholic Church and royal power. Christianization served not so much as a religious marker as a socio-cultural one, and military service alone did not lead to rapid assimilation. Only with the loss of autonomous institutions and the transition to the Hungarian language and way of life did the Kipchaks finally merge with the Hungarian ethnic group.

Keywords: Kipchaks; Hungary; Christianization; Cuman nobility; nomadic identity; Catholic church; migration; integration; tribal structure

For citation: Pilipchuk Ya. Assimilation of the Kipchaks in Hungary in the 13th-18th Centuries. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.39-50. <https://doi.org/>

XIII-XVIII ғасырлардағы Венгриядағы қыпшақтардың ассимиляциясы

Я. Пилипчук

М. Драгоманов атындағы Украина мемлекеттік университеті, Киев, Украина

Аңдатпа. Бұл мақалада XIII-XVIII ғасырлардағы Венгриядағы қыпшақтардың ассимиляциясының процестері мен механизмдері талданады. Бұл процестерді зерттемей, қыпшақтардың Карпат бассейніндегі болу тарихын толық қалпына келтіру мүмкін емес. Тарихнамада бұл аспект ұзақ уақыт бойы ғылыми назардан тыс қалды: алғашқы еңбектерде мәселе тек фрагменттік түрде қарастырылды, ал венгр және шығыс еуропалық авторлардың қазіргі заманғы зерттеулері ассимиляцияны күрделі және көп қабатты процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Басты назар қыпшақ көшпелі дәстүрінің венгр қоғамының христиан-феодалдық моделімен өзара әрекеттесуіне аударылады. Бұл зерттеудің мақсаты – XIII-XVIII ғасырлардағы венгр қоғамындағы қыпшақтардың ассимиляциясының негізгі механизмдерін анықтау және талдау. Қойылған мақсатқа жету үшін жұмыста келесі міндеттер шешіледі: қыпшақтардың Венгрияға қоныс аударуының жағдайлары мен ауқымын анықтау; олардың әскери-саяси рөлі мен құқықтық мәртебесін бақылау; христиандандудың жеке бастың өзгеруіне әсерін талдау; әлеуметтік құрылымдағы, өмірдегі және материалдық мәдениеттегі өзгерістерді қарастыру; ассимиляция процестерін жеделдеткен немесе керісінше кедергі келтірген факторларды анықтау. Зерттеу жазбаша дереккөздердің кең ауқымына негізделген: венгр, чех және батыс еуропалық шежірелер, папа хаттары, патша жарғылары мен құқықтық актілері (соның ішінде кумандар туралы жарғы), сондай-ақ археологиялық және топонимикалық деректер. Зерттеу қыпшақтардың Венгриядағы ассимиляциясы ұзақ мерзімді және біркелкі болмағанын көрсетеді. 13 және 14 ғасырларда христиан дінін қабылдау дәстүрлі сенімдерден, рәсімдерден және көшпелі өмір салтынан бірден бас тартқан жоқ. Қыпшақтар өздерінің шаш үлгілерін, киімдерін, жерлеу рәсімдерін және рулық-тайпалық ұйымын сақтап қалды, бұл олардың жеке басының тұрақтылығына ықпал етті. Олардың интеграциялануының маңызды факторы қыпшақ ақсүйектерінің патшалықтың әскери және әкімшілік жүйесіне қосылуы, сондай-ақ отырықшы өмір салтына біртіндеп көшуі, тілдерінің жоғалуы және 14 және 15 ғасырларда тайпалық құрылымдардың жойылуы болды. Құқықтық және мәдени өзін-өзі тануда қысқа мерзімді «кумандық қайта өрлеу» болғанына қарамастан, соңғы ассимиляция тек 18 ғасырда аяқталды. Автор Венгриядағы қыпшақтардың ассимиляциясы көп сатылы процесс болды, онда шешуші рөлді рулық-тайпалық ұйымның жойылуы, элитаның венгр ақсүйектеріне бірігуі және католик шіркеуінің және патша билігінің қысымымен күнделікті тәжірибедегі өзгерістер атқарды деген қорытындыға келеді. Христиандандыру діни белгі ретінде емес, әлеуметтік-мәдени белгі ретінде қызмет етті, ал әскери қызметтің өзі тез ассимиляцияға әкелген жоқ. Тек автономиялық институттардың жоғалуы және венгр тілі мен өмір салтына көшу арқылы ғана қыпшақтар ақыры венгр этникалық тобымен бірігіп кетті.

Түйін сөздер: Қыпшақтар; Венгрия; христиандандыру; Куман дворяндығы; көшпелі сәйкестік; Католик шіркеуі; көші-қон; интеграция; тайпалық құрылым

Сілтеме жасау үшін: Пилипчук Я. XIII-XVIII ғасырлардағы Венгриядағы қыпшақтардың ассимиляциясы. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.39-50. <https://doi.org/>

Механизмы ассимиляции кыпчаков в Венгрии в XIII-XVIII вв.

Я. Пилипчук

Украинский государственный университет им. М. Драгоманова, Киев, Украина

Аннотация. Статья посвящена анализу процессов и механизмов ассимиляции кыпчаков в Венгрии в XIII-XVIII вв., без изучения которых невозможно полноценно реконструировать историю кыпчакского присутствия в Карпатском бассейне. В историографии данный аспект длительное время оставался на периферии научного внимания: ранние работы затрагивали проблему лишь фрагментарно, тогда как современные исследования венгерских и восточноевропейских авторов позволяют рассматривать ассимиляцию как сложный и многоуровневый процесс. В центре внимания находится взаимодействие кыпчакской кочевой традиции с христианско-феодальной моделью венгерского общества. Целью исследования является выявление и анализ основных механизмов ассимиляции кыпчаков в венгерском обществе на протяжении XIII-XVIII вв. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: определить обстоятельства и масштабы переселения кыпчаков в Венгрию; проследить их военно-политическую роль и юридический статус; проанализировать влияние христианизации на трансформацию идентичности; рассмотреть изменения в социальной структуре, быте и материальной культуре; выявить факторы, ускорявшие или, напротив, сдерживавшие процессы ассимиляции. Исследование основано на введении в научный оборот широкого круга письменных источников: венгерских, чешских и западноевропейских хроник, папских посланий, королевских грамот и правовых актов (включая «Грамоту о куманах»), а также на данных археологии и топонимики. Исследователем применяются сравнительно-исторический и источниковедческий методы. В ходе исследования показано, что ассимиляция кыпчаков в Венгрии носила длительный и неравномерный характер. Принятие христианства в XIII-XIV вв. не означало немедленного отказа от традиционных верований, обрядов и кочевого образа жизни. Кыпчаки сохраняли собственные прически, одежду, погребальные практики и кланово-племенную организацию, что способствовало устойчивости их идентичности. Существенным фактором интеграции стало включение кыпчакской знати в военную и административную систему королевства, а также постепенный переход к оседлости, утрата языка и размывание племенных структур в XIV-XV вв. Окончательная ассимиляция была завершена лишь к XVIII в., несмотря на кратковременный «куманский ренессанс» в правовом и культурном самосознании. Автор приходит к выводу, что ассимиляция кыпчаков в Венгрии представляла собой многоэтапный процесс, в котором решающую роль сыграли разрушение кланово-племенной организации, интеграция элиты в венгерскую аристократию и изменение повседневных практик под давлением католической церкви и королевской власти. Христианизация выступала не столько религиозным, сколько социально-культурным маркером, а служба в армии сама по себе не вела к быстрой ассимиляции. Лишь в условиях утраты автономных институтов и перехода к венгерскому языку и образу жизни кыпчаки окончательно растворились в венгерском этносе.

Ключевые слова: Кыпчаки; Венгрия; христианизация; куманская знать; идентичность кочевников; католическая церковь; миграция; интеграция; племенная структура

Introduction

The history of the Cumans in Hungary cannot be understood without examining the mechanisms and processes of their assimilation. To date, this issue has not been the subject of extensive scholarly attention. In P. Golubovsky's article, the assimilation of the Cumans is addressed only superficially (Golubovsky 1889). By contrast, the works of Hungarian scholars A. Paloczi Horváth, I. Mandoky Kongur, and N. Berend are of far greater significance for studying the history of Cuman assimilation (Paloczi Horvath 1989; Madoky Kongur 1972; Mandoky Kongur 1976; Mándoky Kongur 2012; Berend 2001). For our purposes, it is essential to analyse the mechanisms through which the Cumans were integrated into Hungarian society.

Materials and Methods

The study is based on a broad corpus of written sources: Hungarian, Czech, and Western European chronicles, papal correspondence, royal charters and legal acts (including the "Cuman Charter"), as well as archaeological and toponymic evidence. The research employs comparative historical and source critical methods, elements of social and cultural anthropology, and an interdisciplinary approach that makes it possible to correlate narrative accounts with archaeological and linguistic data.

Literature Review

The Great Western Campaign of the Mongols triggered a large scale migration of the Cumans. In a letter to the bishop of Perugia, Julian reported that a portion of the Cumans had settled in Hungary (Anninsky 1940: 88). Contemporary Ukrainian scholars A. Holovko and A. Osipian argue that the Cumans migrated in 1239 under Mongol pressure (Holovko 2006: 318; Osipian 2005: 6). According to E. Myskov, the migration of Kotyan's tribe took place in the autumn of 1239 (Myskov 2003: 28-29). T. Sultanov suggests that Béla IV granted the migrants permission to settle in his kingdom at the end of 1239 (Sultanov 2006: 209-210). S. Pletneva dates this event to 1237 (Pletneva 1990: 179). E. Bretschneider also believed that the migration occurred in 1239 (Bretschneider 1910: 323). A. Paloczi Horváth and D. Sinor likewise maintain that the Cumans moved to Hungary in 1239 (Paloczi Horvath 1989: 47; Sinor 1999). A. Kadyrbaev argues that negotiations between Béla IV and Kotyan began in 1237, while the actual migration took place in 1239 (Kadyrbaev 1997: 56). Roger of Torre Maggiore and Alberic of Trois Fontaines both note that Kotyan relocated to Hungary together with his people (Albrici 1874: 946; Rogerii 1892: 549-550, 553, 556). Matthew Paris states that the Cumans migrated to Hungary after being defeated by the Mongols. A similar explanation for their migration is found in Roger Bacon (Matuzova 1979).

Researchers offer varying estimates regarding the number of migrants. P. Golubovsky, A. Kadyrbaev, and S. Pletneva suggest that 40,000 Cumans settled in Hungary (Golubovsky 1884: 234; Kadyrbaev 1997: 56; Pletneva 1990: 179). I. Györffy estimates that there were 240,000 Cumans in Hungary, or 40,000 families (Berend 2001: 71). E. Schütz argues that 40,000 men and their families migrated (Berend 2001: 71). A. Paloczi Horváth places the number of migrants at 70-80 thousand (Paloczi Horvath 1989: 60-61; Spinei 2003: 427). V. Spinei assumes that

there were 40,000 warriors among them (Spinei 2003: 427). The figure of 40,000 mentioned by Roger may not represent an exact count but rather a conventional number typical of European written tradition (Berend 2001: 71). Even if seven tribes migrated, the total number likely did not exceed 100,000. Based on current estimates, their population was approximately 70,000, including around 14,000 warriors.

Results

The Hungarians employed the Cumans in military campaigns against neighbouring states. The details of these expeditions are known from Czech chronicles. During one of the Cuman raids in Moravia, several thousand Christians were killed (*Annales Bohemiae* 1874; *Fontes Rerum Bohemicarum* 1874: 290–291). The Cumans also took part in the Battle of Kressenbrunn (*Annales Ottakariani* 1874; *Fontes Rerum Bohemicarum* 1874: 310–316). In 1278, Hungarian and Cuman forces participated in the battle on the Moravian plain near Dürnkrot (Zimonyi 2007). The beks (leaders) Alpar, Uzur, Arbuz, Turtul, and Kemenche played a significant role in the political life of Hungary (Osipian 2005: 7, 9; Golubovsky 1889: 13). In 1279, a noble assembly was held at Teteny. Uzur and Alpar (Alpra) accepted a number of conditions imposed by the papal legate Philip of Fermo and the Hungarian barons. Arbuz, Turtul, and Kemenche were likely among those who also agreed to these terms. The rights, freedoms, and obligations of the Cumans were codified in several special documents (*Articuli Comanorum* 1849; *Constitutio Comanorum* 1849; Paloczi-Horvath 1989: 54–55, 79–80).

Ecclesiastically, the Cumans in Hungary were subordinated to the bishops of Eger, Kalocsa, Arad, Csanád, Vác, and Esztergom (Golubovsky 1889: 6, note 6). One of Béla IV's charters records the transfer of Palóc lands to the monastery of Saint Eustace in 1264. Another charter states that the lands of the Cuman Kunchi were granted to Count Ioanke (Golubovsky 1889: 7). In the territory of the Eger bishopric, land exchanges between Hungarians and Cumans took place. Cuman holdings were located in Borsod County (Golubovsky 1889: 7–8). Pope Urban IV addressed letters concerning the Cumans to the archbishops of Esztergom and Kalocsa, ordering them to expel from the kingdom those Cumans who refused to accept Christianity (Golubovsky 1889: 7, 12).

Hungarian chroniclers accused the Cumans of numerous crimes, though the fairness of these accusations remains unclear. One of the most common charges was robbery. The Cumans in Hungary were reluctant to adopt a sedentary lifestyle. Hungarian nobles and the king did not pay them for their service. The Cumans lived off spoils of war, which did not provide a stable income. Consequently, they were compelled to raid neighbouring Hungarian settlements to sustain themselves. They resisted Christianisation because they did not wish to pay tithes. The Catholic Church took this into account, and the Cumans were exempt from tithes until 1364. Cuman nobles sought to preserve their identity and customs. Cuman traditions even penetrated the royal court. The king wore Cuman clothing and ornaments and lived with Cuman concubines named Edua (Aydula), Mandula, and Kupchech. Relying on the Cumans, Ladislaus IV sought to limit the “golden liberties” of the barons. Papal intervention was prompted by reports that the Cumans remained pagans and kept Christians in slavery (Golubovsky 1889: 12–14; Pavlov 2009: 391–392; Shusharin 1978: 45, 48; *Chronicon Dubnicense* 1884: 107; *Scriptores Rerum Hungaricarum* 1766: 189; Dume 2008: 13–23; Dume 2007: 15–28).

The Roman Curia sent the legate Philip of Fermo to Hungary. A series of strict demands were imposed on the Cumans and the king. These were formalised in the “Cuman Charter.” In practice, the Cumans were required to abandon pagan worship, adopt Hungarian clothing, settle permanently, and live in houses. Each clan was assigned an inquisitor. They were ordered to release Christian captives held in slavery. The Cumans were permitted to become vassals of the barons. They were obliged to serve in the army, and refusal entailed punishment. Cuman nobles were legally equated with Hungarian nobles. The Cumans were removed from the jurisdiction of the palatine. Each clan retained its own leader. Those dissatisfied with the decisions could appeal to the king ([Golubovsky 1889: 14-21](#)).

Why did the Hungarians place such emphasis on the appearance of the Cumans? They believed the Cumans should resemble the surrounding Christian population. Traditional Cuman hairstyles featured one or three braids, with the top of the head shaved. This hairstyle resembled that of pre-Christian Hungarians. For Hungarians, however, the Cuman hairstyle was associated with paganism. Moreover, shaving the head was also a punishment for criminals. The Cumans were required to adopt a Western hairstyle – no shaved crown and no forelock. Saint Ladislaus, depicted as the opponent of the Cumans, was shown with a beard and a traditional Catholic hairstyle. Ladislaus IV asked the papal legate to allow the Cumans to retain their traditional hairstyle. Hair was an important marker of identity. Clothing was equally significant. Cuman women’s kaftans and horn-shaped headdresses have been found in Cuman cemeteries in Hungary. In terms of jewellery, Cuman women did not differ from Hungarian women. Interestingly, in the *Illuminated Chronicle*, the Cumans are depicted wearing conical hats and sometimes helmets. They appear as mounted warriors armed with composite bows, knives, and swords. Similar headgear is found in depictions of Hungarians from the time of the Conquest. The Cumans are also shown wearing long kaftans. Many images associated with the cult of Saint Ladislaus in fourteenth-century Hungarian churches show striking similarities to Cuman clothing found in stone sculptures. In Hungary, Cuman clothing and hairstyles were regarded as signs of paganism. To be considered fully Christian, the Cumans had not only to be baptised and know the prayers but also to adopt Hungarian hairstyles and clothing – in short, to become indistinguishable from the surrounding Hungarians ([Berend 2001: 255-260](#); [Hatházi, Szende 2003: 390-391](#)).

The legal status of the Cumans in Hungary also requires discussion. Initially, they held the status of “guests” under royal protection. King Stephen V referred to himself as “ruler of the Cumans.” Legally, the Cumans were under the jurisdiction of the royal palatine, who also bore the title “judge of the Cumans.” The king himself could also judge them. In 1279, the agreement known as the “First Cuman Law” or the “Cuman Charter” was adopted. Under papal pressure, Ladislaus IV was forced to accept the new legal status of the Cumans ([Berend 2001: 87-92](#)).

A portion of the Cumans opposed these conditions. In 1282 (or 1280), the Cumans were defeated by the baronial army at the Battle of Lake Hód ([Golubovsky 1889: 22](#); [Osipian 2005: 9](#)). The surviving Cumans fled eastward to the domains of the Jochid princes ([Otroshchenko, Rassamakin 1986: 14-36](#)). Some migrants had begun returning to the steppe already after the Great Western Campaign. Among those who left Hungary was Oldamur (Aldimir), a relative of George Terter ([Pavlov 2000](#); [Pavlov 2009: 400](#); [Chronicon Pictum 1883: 226](#); [Scriptores Rerum Hungaricarum 1776: 188](#); [Chronicon Dubnicense 1884: 106-107](#)). Oldamur’s later appearance in Bulgaria can be explained by the defeat at Lake Hód. He must have lived in Hungary for a

long time. After 1282, seeking revenge, Oldamur became one of those who led the Mongols into Hungary in 1285 (Pavlov 2000; Pavlov 2009: 400). The conflict with the barons and the papacy continued to resonate after the battle. In 1284, the Cumans raided the estates of Thomas of Csanád and took Christians captive. Although the king promised the Pope to enforce the norms of the “Cuman Charter,” the Cumans continued to follow their customs. Arbuz, Turtul, and Kemenche remained at court. The nobles organised a conspiracy to eliminate the king. The assassins were Arbuz and Turtul. They killed the king but were themselves murdered to conceal the identity of those who had ordered the killing (Golubovsky 1889: 22–24). The Cumans continued to be present at the Hungarian royal court, but they no longer wielded the influence they had enjoyed under Ladislaus IV (Golubovsky 1889: 24).

The integration of individual Cumans into the Hungarian ruling elite is also noteworthy. The daughter of Seyhan married Prince Stephen IV (son of Béla IV). She is known to historians by her Christian name, Erzsébet (Elizabeth). She was the mother of Ladislaus IV the Cuman. The marriage of Stephen and Erzsébet was intended to ease tensions between Hungarians and Cumans in the 1240s. The dynastic union was meant to guarantee the safety of the Cumans in Hungary. Erzsébet was baptised in 1247. Czech chroniclers, such as Bruno of Olomouc, considered her a pagan, yet documents issued in her name show that she was a Christian. Her seals bore the inscription: “By the grace of God, Queen of Hungary and daughter of the emperor of the Cumans.” She appointed her own people to important ecclesiastical positions, such as Miklós. During the reign of Ladislaus IV the Cuman, Erzsébet protected church lands from encroachment by royal vassals. Under Ladislaus IV, she held the banates of northern Serbia (Berend 2001: 261–263; Paloczi-Horvath 1989: 53; Vásáry 2005: 99, 102–103).

Yet Erzsébet was far from saintly. In 1272, Joachim Gutkeled, the Ban of Slavonia, abducted Prince Ladislaus. Stephen V rushed to free his son from Kapronca Castle. During the siege, the king learned that his wife had been involved in the abduction. On 3 March 1272, Erzsébet and Joachim Gutkeled proclaimed Prince Ladislaus king under the name Ladislaus IV. This provoked opposition among a part of the nobility. The former entourage of Béla IV put forward Béla Rostislavich as an alternative claimant. His supporters attacked the queen’s residence, but the troops of Miklós Poki repelled them. In November 1272, Henry Kőszegi (Németújvári), a friend of Joachim Gutkeled, killed Béla Rostislavich. The murder caused a strong reaction among Hungary’s neighbours, including King Přemysl Ottokar of Bohemia, Prince Lev Danilovich of Rus’, and Duke Bolesław of Lesser Poland. Baron Joachim Gutkeled became regent for the underage king and married Maria. This marriage broke his alliance with Erzsébet. She withdrew from his protection, and he abducted Ladislaus IV once again. The king was freed by Peter Csák, an ally of Erzsébet (Voytovych 2012: 121–124).

The figure of Ladislaus IV the Cuman is contradictory and has generated much debate. Church tradition regarded him as a bad king, largely because of his strained relations with the papacy. In 1278, when Ladislaus IV turned sixteen, Pope Nicholas III sent his legate Philip of Fermo to Hungary at the request of the Hungarian nobility. In the *Illuminated Chronicle*, Philip is depicted with cardinal’s insignia, although he was in fact a legate, a papal envoy. Curiously, in the same chronicle, King Ladislaus IV the Cuman is portrayed as a Cuman, wearing Cuman clothing and headgear, while even Attila the Hun is shown as a Christian ruler. The compiler of the chronicle, writing under the Angevin dynasty, hinted at the king’s paganism, although contemporaries such as Simon of Kéza regarded him as a Christian monarch. Thus, the images in the *Illuminated*

Chronicle cannot be taken at face value. The hostility of the nobles toward the king stemmed from Ladislaus IV's support for strong royal authority and his reliance on the Cumans living on royal domains. A similar strategy had been pursued a century and a half earlier by the Georgian king David IV the Builder, who strengthened his power by relying on Cuman military forces and suppressing the nobility. Philip of Fermo sought to undermine the king's authority by emphasising Cuman paganism. Another accusation against the king concerned his refusal to live with his lawful wife, Isabella, and his relationship with the Cuman princess Edua (Aydula). Archbishop Lodomer drew attention to these relations. He also speculated that Ladislaus IV might abandon Christianity and ally himself with the Tatars. This was unfounded, for during his reign, Hungary repelled a Tatar invasion and helped Poland resist their incursions (Berend 2001: 171–179).

Ladislaus IV the Cuman did not step outside the Christian feudal framework. Simon of Kéza called him a son of the Church. Despite his conflict with the papacy, the Hungarian king supported ecclesiastical institutions, granting them lands and privileges. At the same time, Ladislaus IV did not accept the established norms governing relations between European monarchs and the Church. He favoured autocratic royal power. Archbishop Lodomer feared the subordination of church property to royal authority. Although he portrayed the king as an enemy of the Church, this was not the case. One chronicle even attributes to Ladislaus IV an intention to convert to Islam, but the king never entertained such an idea. The Hungarian king resisted the growing power of the nobles who had allied themselves with the papacy. It is worth noting that Hungarian kings had long tolerated the participation of non-Christians in political life. Géza II had accepted Muslims into military service, and Béla IV had invited the Cumans to strengthen his rule. Hungarian monarchs did not exclude non-Christians from political participation in their struggle against the nobility. The papacy, however, regarded non-Catholic groups in Catholic countries as internal enemies. The popes implicitly compared the Hungarian king to Emperor Frederick II Hohenstaufen of the Holy Roman Empire, seeing strong royal authority as a threat to their interests. Ladislaus IV the Cuman was buried according to Christian tradition in the cathedral of Csanád (Berend 2001: 178–189).

Evidence concerning the gradual displacement of pagan practices by Christianity is also available. Those close to the royal court adopted Christian customs quickly. Among ordinary Cumans, however, traces of pre-Christian beliefs persisted in burial practices for a long time. The abandonment of paganism occurred gradually. Many traditional burial forms survived until the mid-fourteenth century. In the fourteenth and fifteenth centuries, Cuman funerary rites displayed a mixture of traditional and Christian elements. The last remnants of paganism disappeared only in the sixteenth century. In the fourteenth century, some pagan elements were still observed in Cuman cemeteries near churches. In some regions, churches appeared relatively late—in the fifteenth and sixteenth centuries. The adoption of Christianity did not proceed uniformly across Cuman communities: some accepted it quickly, while others did so slowly (Berend 2001: 252–253).

The Cumans continued to bury their dead according to ancient pagan traditions, even in the early fourteenth century. Approximately 300 sites associated with traditional Cuman burials have been found in Hungary. The graves are oriented eastward. Cuman cemeteries contain objects of diverse origin (East European nomadic, Byzantine, and Western European). Western European items often include warrior belts gifted by Latin crusaders. Crosses found in graves are also significant as symbols of Christianity and baptism. The Cumans used them as amulets.

Graves contained weapons, jewellery, and knives. Over time, the Cumans began to bury their dead near churches, yet they retained the custom of placing food in graves. Amulets have been found in the graves, including crystals, horse jawbones, and animal bones. Women's graves contained eggs and mirrors. Pagan elements persisted for two or three generations after migration. In the early period, the Cumans in Hungary continued to venerate their ancestors. Only gradually did they abandon the construction of burial mounds (Berend 2001: 248–251; Hatházi, Szende 2003: 389–391, 393–394).

In Hungary, specific terminology existed to denote nomadic settlements. Szállása meant “camp” (close to the Turkic concept of aul), ülése meant “orda,” népe meant “people” (similar to the Turkic el or ulus), and háza meant “house” or “land.” These terms are common in Hungarian toponymy: Törtelszállás, Bagdasülése, Alonnépe, Bugacháza. In the thirteenth century, Cuman settlements in Hungary consisted of nomadic camps. The nomads who arrived in Hungary saw no need to adopt a sedentary lifestyle. However, after the defeat at Lake Hód, the Cumans gradually began to settle. By the fifteenth century, nomadic camps had transformed into permanent settlements. These settlements were usually named after a nomadic leader or tribe. As early as the fourteenth century, the palatine mentioned a Cuman camp near the church of Saints Fabian and Sebastian. Traces of former nomadic life were also visible in settlements such as Túrkeve-Móric and Szentkirály. From the mid-fourteenth century onward, the Cumans increasingly adopted a sedentary way of life.

Discussion

By the eighteenth century, the Cumans had become fully assimilated into the Hungarian population. Yet, shortly before their final absorption into the Hungarian ethnos, a certain revival of Cuman (Kipchak) identity emerged during the same century. This resurgence was connected to the struggle of the inhabitants of Nagykunság and Kiskunság to defend their traditional rights. By that time, however, the language of the Hungarian Cumans had virtually disappeared. The Turkish conquests and subsequent population movements had erased the distinctiveness of this region. A Calvinist Hungarian prayer written in the Cuman language has survived, and the last person known to have spoken Cuman was István Varró.

Nevertheless, some enthusiasts collected materials they referred to as “Cuman folklore,” and performed dances known as “Cuman dances,” although these were in fact derived from Transylvanian Hungarian dance traditions. The movements in Kiskunság and Nagykunság were therefore not rooted in authentic Cuman traditions. The genuine influence of the Cumans on the Hungarians is instead reflected in Turkic toponyms found in Hungary and in the adoption of several Cuman lexical items (Berend 2001: 265–266; Mándoky Kongur 2012: 207–208, 217–218).

Conclusion

Thus, the Christianization of the Cumans in the thirteenth and fourteenth centuries did not automatically lead to their assimilation into the Hungarian population. Many Cumans adopted Christianity only formally and continued to observe their traditional burial practices. In terms of hairstyle, clothing, and customary norms, the Cumans remained distinct from the Hungarians. It was precisely these everyday cultural practices that the Catholic Church sought to suppress.

Cuman assimilation accelerated in the fifteenth century, as their traditional clan tribal social organization disintegrated and Cuman nobles began to identify themselves with the Hungarian nobility. From this period onward, being Christian increasingly came to be equated with being Hungarian. The Hungarian Cumans lost their language and became fully integrated into the Hungarian population.

One of the key mechanisms of assimilation was the incorporation of Cuman nobles into the political structures of the Kingdom of Hungary. Military service, however, did not lead to rapid assimilation, since in the thirteenth and fourteenth centuries the Cumans fought in separate units organized along clan tribal lines. It was precisely this clan tribal social structure that served as the principal safeguard of Cuman identity.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article

References

- Albrici**, monk of Triumfontium. Chronicon. Edited by P. Sheffer-Boichorst-1241. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannover. 1874. Vol.XXIII, pp.631-950.
- Annales Ottakariani**. Fontes rerum Bohemiarum. Prague. 1874. Vol.II.1, pp.308-335. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm> Accessed on 01.12.2025.
- Anninsky S.** "Reports of Hungarian Missionaries of the 13th and 14th Centuries about the Tatars and Eastern Europe." *Historical Archive*. 1940. Vol.III, pp.71-112.
- Articuli Cumanorum**. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana – Sangalli. 1849. Pp.554-558.
- Berend N.** *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and "Pagans" in Medieval Hungary*. Cambridge UK. 2001. 340 p.
- Bretschneider E.** *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to 17th Century*. London. 1910. Vol.1. XII.334 p.
- Chronicon** Dubnicense: *Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum. Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 3. Quinque-Ecclesiis*. 1884. Pp.1-207.
- Chronicon pictum Vindobonense**. *Ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit Florianus. Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores. 2. Leipzig*. 1883. Pp.100-245.
- Constitutio Cumanorum**. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Sangalli, 1849. Pp.559-565.
- Dume A.** "Sketch of a Portrait, the Life of an Atypical Monarch: Ladislau IV the Cuman (1272-1290)." *Analele Universității din Oradea. Istorie-Arheologie*. Vol. XVIII. Oradea. 2008. Pp. 13-23.
- Dume A.** "Turanicii: tătarii și cumanii în cadrul politicii regale interne și externe a Ungariei în timpul monarhului Ladislau al IV-lea (1272-1290)." *Analele Universității din Oradea. Istorie-Arheologie*. Vol. XVII. Oradea. 2007. Pp.15-28.
- Fontes Rerum Bohemiarum**. Vol. II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. Prameny dějin českých. Vol. II. Published by the Palacký Foundation. Kosmuv letopis cesky s pokračovateli.

Editor Dr. Jos. Emler, translator V.V. Tomek. Prague, 1874. <http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=11&bookid=169> Accessed on 01.12.2025.

- Golubovsky P. *Pechenegs, Torks and Polovtsians before the Tatar Invasion*. Kyiv. 1884. 254 p.
- Golubovsky P. *Polovtsians in Hungary: A Historical Essay*. Kyiv: Printing House of St. Vladimir Imperial University, Kyiv Branch of the Imperial Printing and Trade Association of I. Kushnerev & Co. in Moscow. 1889. 28 p.
- Hatházi G., Szende K. "Ethnic Groups and Cultures in Medieval Hungary." *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. Budapest. 2003. Pp.388–397.
- Holovko O. *The Crown of Danylo of Halych. Volhynia and Galicia in the State-Political Development of Central-Eastern Europe of the Early and High Middle Ages*. Kyiv. 2006. 575 p.
- Kadyrbaev A. *Beyond the Great Steppe*. Almaty. 1997. 198 p.
- Mándoky Kongur I. *A hantos-széki kunok. Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor*. Székesfehérvár, 1972. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html> Accessed on 01.12.2025.
- Mándoky Kongur I. *A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai. Jászok*. XXII. 1–2. Szolnok, 1976. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html> Accessed on 01.12.2025.
- Mándoky Kongur I. *Kunok és magyarok*. Budapest. 2012. 348 p.
- Matuzova V. *English Medieval Sources of the 9th–13th Centuries: Texts, Translation, Commentary*. Moscow. 1979. 268 p.
- Myskov E. *Political History of the Golden Horde*. Volgograd. 2003. 178 p.
- Osipian O. "The Spread of Christianity among the Polovtsians in the 11th–15th Centuries." *Kyivska Starovyna*. No.2. Kyiv. 2005. pp. 3–22.
- Otroshchenko V., Rassamakin Yu. "The Polovtsian Complex of the Chingul Kurgan." *Archaeology*. 1986. Is.53, pp.14–36.
- Pavlov P. *Rebels and Adventurers in Medieval Bulgaria*. Veliko Tarnovo, 2000. http://litenet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/ Accessed on 01.12.2025.
- Pavlov P. "The Polovtsians in the Internal Political Life of Byzantium and Bulgaria in the 13th–14th Centuries." *Stratum Plus*. No.6 (2005–2009): Black Sea Studies. St. Petersburg–Chişinău–Odessa–Bucharest. 2009. pp. 388–404.
- Pletneva S. *The Polovtsians*. Moscow. 1990. 208 p.
- Paloczi-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians*. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest. 1989. 141 p.
- Rogierii *Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Hannover. 1892. Vol.XXIX, pp.547–567.
- Scriptores *Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*. Edited by Joannes Georgius Schwandtner. Pars Prima. Vienna, MDCCLXVI (1766). <http://mek.oszk.hu/08800/08829/08829.pdf> Accessed on 01.12.2025.
- Sinor D. "The Mongols in the West." *Journal of Asian History*. 1999. Vol.33, no.1, pp.1-44. <http://www.deremilitari.org/resources/articles/sinor1.htm>
- Spinei V. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca. 2003. 546 p.
- Sultanov T. *Chinggis Khan and the Chinggisids*. Fate and Power. Moscow. 2006. 445 p.
- Shusharin V. "Testimonies of Written Monuments of the Kingdom of Hungary on the Ethnic Composition of the Population of Eastern Carpathia." *History of the USSR*. 1978. No.2, pp.38-53.
- Vasary I. *Cumans and Tatars*. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge. 2005. XVI. 230 p.

Voitovych L. *Prince Lev Danylovych*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of Ivan Krypiakevych. 2012. 184 p.
Zimonyi I. *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before Ottomans*. <http://www.lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/ZimonyiI.P.pdf> (lingfil.uu.se in Bing) Accessed on 01.12.2025.

Information about the author

Yaroslav V. Pilipchuk – Junior Researcher, Department of Eurasian Steppe, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, PhD in History, Kyiv-Svyatoshinsky district, Vyshnevyi town, Pivdenna (Yuzhnaya) street 5, apt. 4308133, Kyiv region, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>, bachman@meta.ua

Автор туралы мәлімет

Ярослав Валентинович Пилипчук – аға оқытушы, М. Драгоманов атындағы Украина мемлекеттік университеті, Киев-Святошина ауданы, Вышневый қаласы, 08133, Пивденна (Южная) көшесі 5, п. 43. Киев облысы, Украина, <https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>, bachman@meta.ua

Сведения об авторе

Ярослав Валентинович Пилипчук – д.и.н., старший преподаватель Украинского государственного университета им. М. Драгоманова, Киево-Святошинский район, г. Вишневый, ул. Пивдэнна (Южная), 5, 08133, Киевская область, Украина, <https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>, bachman@meta.ua

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.04.2025

Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 02.05.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 30.05.2025

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/>

Orphanages in Central Kazakhstan in the 1940s: Health Conditions and Sanitary Living Standards of the Children

K. Abdrakhmanova

Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

 kimbat_abd@mail.ru

Abstract. The study examines the health status and sanitary-hygienic living conditions of children residing in orphanages in Central Kazakhstan during the 1940s. The aim of the research is to reconstruct, on the basis of archival sources, the living conditions of children, to identify the factors influencing morbidity rates, and to determine the impact of wartime conditions on the functioning of children's institutions. The source base consists of documents from the State Archive of the Karaganda Region and the State Archive of the Karkaraly District, including materials from party bodies, health authorities, and public education departments. The study employs general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) as well as specialized methods (comparative-historical and problem-chronological approaches), which made it possible to compare the living conditions of residents across different orphanages in the region. It has been established that in the 1940s the number of children in orphanages in Central Kazakhstan increased significantly as a result of the Great Patriotic War, the mass evacuation of children from frontline territories, as well as the admission of children of repressed parents and those transferred from reception and distribution centers within the NKVD system. Orphanages proved unprepared for such a rapid increase in the number of residents, which led to overcrowding and a deterioration in material and living conditions. The findings indicate that the sanitary and hygienic conditions in orphanages were extremely poor: unsanitary environments, shortages of soap and disinfectants, disruptions in laundry services, insufficient clothing and bedding, as well as low indoor temperatures during the winter period were widely documented. High levels of overcrowding and the failure to comply with sanitary standards contributed to the spread of infectious and chronic diseases, including trachoma, tuberculosis, scabies, conjunctivitis, and other illnesses. It is demonstrated that, despite the implementation of preventive vaccinations and the presence of medical personnel, morbidity rates remained high due to a combination of adverse factors, primarily inadequate nutrition, unsanitary conditions, and insufficient care. The study concludes that, while the orphanage system performed an important social function by ensuring the survival of children during the wartime and postwar crisis, it failed to provide adequate living conditions and to safeguard the health of its residents. The results contribute to a deeper understanding of the everyday life of children during wartime and may be used in further research on the social policy of the Soviet state.

Keywords: Soviet childhood; Central Kazakhstan; orphanage; war; orphanage; Karlag; unsanitary conditions; sanitary and hygienic conditions

For citation: Abdrakhmanova K. The ratio of the Bashkirs and Kazakhs: an analysis of demographic data in the 17th – early 21st centuries. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.51-65. <https://doi.org/>

Funding: The research was conducted within the framework of the project "Gulag Children: from the history of Kazakhstani camps and special settlements" of the grant financing program of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (project IRN: AP14871138)

1940-жылдардағы Орталық Қазақстандағы балалар үйлері: тәрбиеленушілердің денсаулық жағдайы мен санитарлық-тұрмыстық ахуалы

К.К. Абдрахманова

Қазақстан Республикасы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Аңдатпа. Зерттеу 1940-жылдары Орталық Қазақстандағы балалар үйлерінде тәрбиеленген балалардың денсаулық жағдайы мен санитарлық-гигиеналық өмір сүру жағдайларын талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – архивтік деректер негізінде балалардың тұрмыс жағдайын қалпына келтіру, аурушандық деңгейіне әсер ететін факторларды анықтау және соғыс кезеңінің балалар мекемелерінің қызметіне ықпалын айқындау. Зерттеудің деректік негізін Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві мен Қарқаралы аудандық мемлекеттік архивінің құжаттары құрайды. Олардың құрамына партия органдарының, денсаулық сақтау және халық ағарту бөлімдерінің материалдары енгізілген. Зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістер (талдау, синтез, жалпылау) және арнайы әдістер (салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық) қолданылды, бұл өңірдегі әртүрлі балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілердің тұрмыс жағдайларын салыстыруға мүмкіндік берді. Анықталғандай, 1940-жылдары Орталық Қазақстандағы балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілер саны Ұлы Отан соғысының, майдан маңындағы аумақтардан балаларды жаппай эвакуациялаудың, сондай-ақ репрессияға ұшыраған ата-аналардың балалары мен НКВД жүйесіндегі қабылдау-тарату мекемелерінен келген балалардың есебінен едәуір артты. Балалар үйлері тәрбиеленушілер санының мұндай күрт өсуіне дайын болмады, бұл орын тапшылығына, сондай-ақ материалдық-тұрмыстық жағдайлардың нашарлауына алып келді. Зерттеу нәтижелері балалар үйлеріндегі санитарлық-гигиеналық жағдайлардың өте төмен деңгейде болғанын көрсетті: антисанитария, сабын мен дезинфекциялық құралдардың жетіспеушілігі, кір жуу қызметіндегі үзілістер, киім-кешек пен төсек-орынның жеткіліксіздігі, сондай-ақ қыс мезгілінде бөлмелердегі температураның төмендігі кеңінен байқалды. Жоғары тығыздық пен санитарлық нормалардың сақталмауы жұқпалы және созылмалы аурулардың, соның ішінде трахома, туберкулез, қышыма, конъюнктивит және басқа да аурулардың таралуына ықпал етті. Профилактикалық екпелердің жүргізілуіне және медициналық қызметкерлердің болуына қарамастан, аурушандық деңгейінің жоғары күйде сақталғаны анықталды. Бұл, ең алдымен, жеткіліксіз тамақтану, антисанитарлық жағдайлар және балаларға тиісті күтімнің болмауы сияқты қолайсыз факторлардың жиынтығымен түсіндіріледі. Қорытындылай келе, балалар үйлері жүйесі соғыс және соғыстан кейінгі дағдарыс жағдайында балалардың өмір

сүруін қамтамасыз етуде маңызды әлеуметтік қызмет атқарғанымен, олардың тұрмыс жағдайын тиісті деңгейде қамтамасыз ету және денсаулығын сақтау міндеттерін толық орындамағаны көрсетілді. Зерттеу нәтижелері соғыс кезеңіндегі балалардың күнделікті өмірін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және кеңестік мемлекеттің әлеуметтік саясатын одан әрі зерттеуде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: кеңестік балалық шақ; Орталық Қазақстан; балалар үйі; соғыс; детприемник; Карлаг; антисанитария; санитарлық-гигиеналық жағдайлар

Детские дома Центрального Казахстана в 1940-е годы: состояние здоровья и санитарные условия содержания воспитанников

К. Абдрахманова

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Аннотация. Исследование посвящено состоянию здоровья и санитарно-гигиеническим условиям содержания воспитанников детских домов Центрального Казахстана в 1940-е гг. Цель работы – на основе архивных источников реконструировать условия проживания детей, выявить факторы, влияющие на уровень заболеваемости, и определить влияние военного времени на функционирование детских учреждений. Источниковую базу составили документы Государственного архива Карагандинской области и Государственного архива Каркаралинского района, включая материалы партийных органов, отделов здравоохранения и народного образования. Применены общенаучные (анализ, синтез, обобщение) и специальные методы (сравнительно-исторический, проблемно-хронологический), позволившие провести сопоставление условий содержания воспитанников в различных детских домах региона. Установлено, что в 1940-е гг. численность воспитанников детских домов Центрального Казахстана значительно возросла вследствие Великой Отечественной войны, массовой эвакуации детей из прифронтовых территорий, а также поступления детей репрессированных родителей и воспитанников из детприемников системы НКВД. Детские учреждения оказались не подготовлены к резкому увеличению контингента, что привело к переполненности и ухудшению материально-бытовых условий. Выявлено, что санитарно-гигиеническое состояние детских домов находилось на крайне низком уровне: фиксировались антисанитария, недостаток мыла и дезинфицирующих средств, перебои в работе прачечных, отсутствие необходимого количества одежды и постельных принадлежностей, а также низкие температурные условия в зимний период. Высокая скученность и несоблюдение санитарных норм способствовали распространению инфекционных и хронических заболеваний, включая трахому, туберкулез, чесотку, конъюнктивит и другие заболевания. Показано, что, несмотря на проведение профилактических прививок и наличие медицинского персонала, уровень заболеваемости оставался высоким, что было обусловлено совокупностью неблагоприятных факторов, прежде всего недостаточным питанием, антисанитарией и отсутствием надлежащего ухода за детьми. Сделан вывод о том, что система детских домов в условиях военного и послевоенного кризиса выполняла важную социальную функцию по обеспечению выживания детей, однако не обеспечивала должного уровня их содержания и сохранения здоровья. Результаты исследования позволяют углубить представления о повседневной жизни детей в условиях войны и могут быть использованы при дальнейшем изучении социальной политики советского государства.

Ключевые слова: советское детство; Центральный Казахстан; детский дом; война; детприемник; Карлаг; антисанитария; санитарно-гигиенические условия

Для цитирования: Абдрахманова К. Детские дома Центрального Казахстана в 1940-е годы: состояние здоровья и санитарные условия содержания воспитанников *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp. 51-65. <https://doi.org/>

Финансирование. Исследование проводилось в рамках проекта «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» программы грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (IRN проекта: AP14871138)

Введение

Советская эпоха по сей день вызывает немалый интерес среди исследователей. Одним из таких аспектов является история детей в военное время, оказавшихся в очень нелегких условиях выживания. История детства и процесс формирования системы государственных детских учреждений в первой половине XX века остаются недостаточно исследованными, с рядом «белых пятен», которые нуждаются в научной проработке. В данной статье мы исследуем состояние здоровья и санитарные условия содержания воспитанников детских домов Центрального Казахстана в 1940-е гг. Этот период был самым тяжелым для всего советского населения. Великая Отечественная война стала одной из главной причиной роста количества детей, лишенных родительской опеки. В стране колоссально возросла беспризорность и безнадзорность. Сложившаяся ситуация требовала от властей открытия новых детских учреждений. Безусловно, все это делалось, но с большими перебоями и без должного финансирования. Из-за катастрофического дефицита продуктов питания, одежды, гигиенических средств, предметов быта дети попросту голодали, ходили в обносках и выживали, как могли. В таких тяжелых условиях детские дома стали своеобразным спасением для детей.

Поскольку именно в годы войны наблюдался резкий рост численности беспризорных, безнадзорных несовершеннолетних, а также детей в стенах ГУЛАГа, советское законодательство пополнилось существенным количеством нормативных документов, направленных не только на ликвидацию беспризорности и безнадзорности, но и на регулирование процессов нахождения детей в воспитательных и иных учреждениях. В частности, это различные инструктивные письма, указания и постановления: Постановление СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» от 23 января 1942 г. (*Дети ГУЛАГА...* 2002: 18-19); Постановление Государственного комитета обороны № ГОКО-1926 СС «О членах семей изменников Родине» от 24 июня 1942 г., где четко прописывалось, что отец, мать, муж, жена, сыновья, дочери, братья и сестры, жившие совместно с изменником Родине, подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет (*Дети ГУЛАГА...* 2002: 379-380); Постановления СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» от 23 января 1942 г. (*Дети ГУЛАГА...* 2002: 376-377); Постановление СНК СССР «Об улучшении работы детских домов» от 1 сентября 1943 г. (*Дети ГУЛАГА...* 2002: 390-391), Приказ комитета по учету и распределению рабочей силы

при СНК СССР и НКВД СССР №95/591 «О направлении в ремесленные, железнодорожные училища, школы ФЗО и промышленные предприятия подростков старше 14 лет из колоний для несовершеннолетних и детских приёмников-распределителей НКВД» от 13 сентября 1943 г. (*Дети ГУЛАГА... 2002: 392-393*), Циркуляр НКВД СССР № 521 «Временное положение об охране трудовых и трудовых воспитательных колоний НКВД для несовершеннолетних» от 5 ноября 1943 г. (*Дети ГУЛАГА... 2002: 395*), Директива НКВД №78 «О правильной организации производственного обучения подростков в колониях» от 26 февраля 1944 г. (*Дети ГУЛАГА... 2002: 403-404*); Постановление СНК СССР №827 «Об увеличении количества детей в детских трудовых воспитательных колониях НКВД СССР и о материальном обеспечении детских приёмников-распределителей и трудовых воспитательных колоний» от 6 июля 1944 г. (*Дети ГУЛАГА... 2002: 408-409*) и т.д.

Таким образом, имеющаяся нормативная база доказывает не только масштабность детской беспризорности и безнадзорности, но и то, что дети стали жертвой не только войны, но и террора.

Материалы и методы

Источниковой базой статьи послужили документы, находящиеся в фондах Государственного архива Карагандинской области (ГАКО) и Государственного архива Каркаралинского района (ГАКР). В частности, из фонда Карагандинского обкома КП (б) Казахстана (фонд 1п, опись 1 и 2) мы узнали о санитарно-гигиенических условиях в детских домах, об уровне медицинского обслуживания детей. Бытовые условия проживания детей и их уровень заболеваемости были отражены в документах Карагандинского областного отдела здравоохранения (фонд 664, опись 1). Из фонда 3п мы получили информацию о помощи, которую оказывали местные власти областными детским домам. Интересные сведения о существовании Каркаралинского детского дома мы получили благодаря документам из фонда № 132 Государственного архива Каркаралинского района. Вопрос о готовности к зиме периодически рассматривался на заседаниях ОблОНО, поэтому эти сведения нами были получены из фонда отдела народного образования исполкома Карагандинской области (фонд 469, опись 1).

При написании статьи применялись общенаучные методы: анализ; синтез; дедукция и индукция, методы аналогии, обобщения, системного подхода, а также специальные методы: сравнительно-исторический, историко-типологический, проблемно-хронологический. Данные методы позволили нам провести сравнительный анализ между детскими домами Карагандинской области, а также восстановить полную картину по уровню заболеваемости и санитарному состоянию детей в них.

Литературный обзор

Проблемы беспризорности, детдомовского детства советского периода были освещены в диссертациях таких российских исследователей, как В.М. Волохатовой (*Волохатова 2005*), А.А. Славко (*Славко 2011*), А.А. Карасевой (*Карасева 2015*), А.А. Сальниковой (*Сальникова 2007*), Н.В. Семиной (*Семина 2007*).

В современной отечественной историографии история советского детства начала разрабатываться историками в 2020-е гг. В частности, истории Костанайского детского дома был посвящен труд К.К. Абилямаликова и А. К. Кутубаевой (Абилямаликов, Кутубаева 2019). Повседневной жизни детей в годы Великой Отечественной войны была посвящена диссертация Ж.К. Абдукаримовой (Абдукаримова 2022). Историю детских домов Центрального Казахстана в 1950-1960-е годы изучили ученые З.Г. Сактаганова и Д.Д. Шапагатова (Сактаганова, Шапагатова 2023).

Результаты и обсуждение

В годы Великой Отечественной войны на территории Карагандинской области функционировало сначала 4, затем 6 детских домов. В частности, это Компанейский, Осакаровский №5, Осакаровский №9, Каркаралинский детские дома. Из-за начала войны и массовой эвакуации осенью 1941 г. были открыты еще 2 временных детских дома (Осакаровский детский дом № 1 и №8).

Итого, в конце 1941 г. в обозначенных 6 детских домах содержалось 1826 детей¹, тогда как в марте 1941 г. на балансе 4 детских домов области числилось 1223 ребенка. Как мы видим, с марта по ноябрь 1941 г. численность детей в детских домах области возросла в 1,5 раза. Основная причина роста численности контингента в детских домах за указанный период была связана с началом Великой Отечественной войны.

В 1944 г. по области числилось 4 детских дома с общим контингентом 1359 человек. Возрастная структура представляла собой: дети от 3 до 7 лет – 312 человек (22,9%), от 8 до 13 лет – 821 человек (60,4 %), от 14 лет и старше – 226 человек (16,6%). Этническая структура собой представляла: русские – 606 детей (44,5%), казахи – 44 (3,2%), украинцы – 121 (8,9%), евреи – 21 (1,5%), немцы – 170 (12,5%), чеченцы – 194 (14,2%), прочие – 203 (14,9%)².

В целом за период с 1941 по 1949 гг. контингент воспитанников в детских домах возрос с 1223 детей до 1934 детей, или в 1,6 раза. Следует отметить, что практически во всех детских домах положенный лимит был переполнен: в Компанейском детском доме в 1,3 раза, в Осакаровском детском доме п.№5 в 1,7 раза, в Осакаровском детском доме п.№9 в 1,5 раза, в Каркаралинском детском доме в 1,5 раза, в детском доме Нового города в 1,6 раза³. Основной приток был связан с массовой эвакуацией детей с оккупированных территорий, далее контингент пополнялся за счет детей дошкольного возраста, поступавших из детских яслей области, дома малютки Карлага и детприемников МВД⁴.

Положение воспитанников в детских домах в 1940-е гг. было тяжелым, особенно остро стоял вопрос по здоровью детей и санитарным условиям проживания.

Санитарно-гигиенические условия проживания детей не соответствовали необходимым стандартам. Во всех отчетах отдела здравоохранения, исполнительного комитета, отдела образования и др. отмечалось неудовлетворительное санитарное положение в детских домах. Плохое санитарное состояние было свойственно для кухни, столовой и уборной. Было очень грязно на территории всех детских домов. Прачечная работала с переборами. Белье не кипятили и не проглаживали. Качество стирки было отвратительным. Была острая нехватка мыла⁵.

Это приводило к тому, что дети мылись в бане и стирали белье без мыла. Так, по состоянию на 20 июня 1943 г. ОблОНО получил 430 кг хозяйственного мыла, тогда как потребность составляла 3914 кг. Из-за отсутствия мыла среди детей дошкольного возраста Осакаровского детского дома №9 появились кожные заболевания, чесотка⁶. Состояние Майкудукского детского дома было признано удовлетворительным. Мытье детей было организовано систематически, а прачечные работали регулярно. В период эпидемии кори детки осматривались ежедневно. Среди воспитанников были дети, больные туберкулезом, чесоткой и умственным отклонением⁷. В Компанейском детском доме санитарное состояние было удовлетворительным. Больные дети находились в изоляторе. Однако прачечная работала с перебоями. Связано это было с отсутствием качественного хозяйственного мыла. Баня работала в режиме, с расчетом мытья каждого отряда 1 раз в неделю. 1 раз в декаду в дезкамерах обрабатывались постельные принадлежности и носильные вещи воспитанников⁸. В отчетах отдела здравоохранения за тот же период по Компанейскому детскому дому отмечалось, что «имеющееся белье сильно изношено, простыни и халаты сильно застиранные, наволочки грязные, для мытья рук и стирки бинтов нет мыла, уборные загрязнены» и т.д.⁹ В Каркаралинском детском доме зафиксирована большая скученность, полная антисанитария, завшивленность детей. Директор детдома Нуржанов заявлял, что «завшивленность никогда не устранить, у всех есть вши и у меня тоже»¹⁰. Дети были грязные и носили оборванные вещи. Элементарно не было ниток и иголок для починки одежды. Детям приходилось ходить босыми из-за отсутствия обуви. Общежития для детей были без ремонта (оббитые стены, выбитые стекла, забор и ворота поломаны). Медработники ни разу не выезжали на подхоз, вследствие чего детская столовая и общежитие находились в антисанитарном состоянии. Обслуживающий персонал медосмотру не подвергался. Медикаменты для оказания первой медицинской помощи отсутствовали. Повара и доярки не имели халатов и полотенец. Во время работы они пользовались своими подолами от юбок и головными платками¹¹. Школьное здание Майкудукского интерната было сырым, особенно зимой. В стене здания имелась большая трещина, через которую зимой в класс залетал снег¹².

Детдома не на должном уровне проводили подготовку к зиме. К примеру, в справке отмечается, что в 1943 г. Компанейскому детдому необходимо было иметь 200 кубометра дров и 1200 тонн угля, а по факту было заготовлено всего 50 кубометров дров и 300 тонн угля. Осакаровский детдом № 9 должен был закупить 128 кубометра дров и 737 тонн угля, а по факту дров не было, уголь - 230 тонн и т.д. Имеющийся уголь был мелкий, плохо горел и не грел. Вследствие этого в общежитиях детдомов было холодно, и температура не поднималась выше +5, +8 °С. В отдельных общежитиях температура была +4 °С и ниже 0¹³.

Вопрос о подготовке детских домов области к зиме рассматривался ежегодно на заседаниях обкома и облисполкома. К примеру, в январском решении облисполкома за 1944 г. отмечалось, что ОблОНО не уделил должного внимания июньскому решению 1944 г. по подготовке к зиме, в результате чего из-за несвоевременности детские дома в зимнее время имели частые перебои с топливом, питанием, одеждой и т.д.¹⁴ На заседании бюро обкома КП(б)К от 15 января 1945 г. также отмечалось, что ОблОНО не уделил внимания на обеспечение детских домов промышленными товарами, углем. Облпотребсоюз и облзаготзерно были обвинены в том, что детские дома Осакаровского района получают вместо печеного хлеба зерно и т.д.¹⁵ Из Постановления Бюро Карагандинского горкома

КП (б) К от 4 октября 1945 г. «Об улучшении шефской помощи детским домам поселков Компанейск и Майкудук» следовало, что детские дома были не готовы к зиме и положение было тяжелым. В частности, вместо 1500 тонны угля получили всего 50 тонн. Из 600 воспитанников только 30% имеют теплую одежду¹⁶. В ноябрьском решении обкома за 1947 г. руководство ОблОНО получило выговор за то, что не обеспечило необходимое количество мануфактуры для шитья зимней одежды, и дети остались без нужного обмундирования¹⁷. В решении обкома за декабрь 1948 г. было отмечено, что тяжелая ситуация возникла в детдомах из-за нехватки валеной и кожаной обуви, головных уборов¹⁸. В особой папке решений бюро обкома от 10 ноября 1949 г. рассматривалось дело по критической ситуации в Каркаралинском детском доме¹⁹.

Однако, как показали архивные документы, эти проблемы властями практически не решались. И связано это было не с неимением желания местных властей, а с отсутствием возможности решить эти проблемы из-за общей тяжелой ситуацией в стране.

В 1948 г. в Компанейском детском доме по-прежнему была высокая скученность детей. Здания, где жили дети, пришли в полную непригодность и обваливались. В каждом бараке проживало по 25-30 воспитанников. В среднем на одного ребенка приходилось 0,8 кв.м²⁰. Из-за скученности все дети спали по двое на одной кровати, постельного и нательного белья имелось только две смены²¹. 74 ребенка из младших групп болели недержанием мочи. Мокрые матрацы этих детей сушились прямо в коридорах при входе в барак. Раздевалка для детей содержалась грязно. Полы имели выбоины, штукатурка на потолках осыпалась, оконные стекла были выбиты²².

В 1949 г. на заседании Карагандинского областного комитета КП (б) К рассматривался вопрос о состоянии Каркаралинского детского дома, где были изучены материалы комиссии по проверке детского дома. В частности, было отмечено, что детский дом находился в антисанитарном состоянии и без ремонта, не хватало кроватей и постельного белья, дети спали по двое и трое на одной кровати, в баню воспитанники ходили редко, из-за чего была зафиксирована среди детей вспышка чесотки и инфекционного конъюнктивита. Из-за недоедания имели место случаи дистрофии²³. В материалах годового отчета «О работе Каркаралинского детского дома» приводится статистика по заболеваемости. В частности, из 185 воспитанников заболели чесоткой 176 детей и 122 ребенка – острым конъюнктивитом²⁴. В декабре 1948 г. из-за отсутствия топлива и низкой температуры 7 детей в помещении детдома получили обморожение ног и были госпитализированы в больницу²⁵. Заведующий облздравотделом П.М. Поспелов в своем отчете отмечал, что в Каркаралинском детском доме среди детей имелась поголовная завшивленность. Из-за холода дети практически не раздевались, не мылись. Дети ходили в сырой одежде и в мокрых валенках²⁶. В антисанитарном состоянии находились столовая и кухня Каркаралинского детдома. Зал столовой не отапливался, двери плотно не закрывались. Пар из котлов попадал в зал, конденсировался на потолке и стенах, отчего получалась сырость, а иногда и обледенение. Из-за сырости со стен и потолков капала вода. Поскольку в столовой не было раздевалки, то дети кушали в одежде. Кухня была маленькая. В одном помещении происходила варка пищи, топка печи, разделка продуктов, чистка картофеля, овощей и мытье посуды. Столовой посуды хватало только на одну треть воспитанников, из-за чего детям приходилось ждать очереди, и они опаздывали на уроки²⁷. Как вспоминала воспитанница детского дома Чюринскиене

Лидия Борисовна: «Ничего у нас не было, ни столов, ни стульев, ни тарелок. Кушали мы по очереди по группам. Прямо где ты и учишь уроки, там же кушали по очереди, тут же моешь посуду и сдаешь другой группе» (Vostlit.info: Чюринскиене Л.Б. ([Воспоминание](#))).

В 1949 г. в Майкудукском детском доме бани не было и детям приходилось мыться в прачечной, которая состояла из 1 комнаты. В бане имелось всего 5 корыт, в которых производилась и стирка белья, и купание детей. Уборная находилась в антисанитарном состоянии²⁸. В дошкольном детском доме города Караганды также отмечалась большая скученность детей. В результате недостатка площади и кроватей, все дети спали по двое. На 127 детей не было бани, и детям приходилось мыться в прачечной, где стояла всего 1 ванна. В кладовой для хранения продуктов питания хранилось белье, а само помещение содержалось в антисанитарном состоянии²⁹. Воспитанники Компанейского детдома не имели индивидуальных мочалок, поэтому натирались в бане полотенцами³⁰.

Антисанитария, низкая температура в помещениях, сырость – все это негативно сказывалось на здоровье детей. В 1943 г. общий охват обучением среди детей в детдомах составил 84%, остальные не обучались из-за карантина по болезни³¹. В детских домах имелись врачи, медсестра, фельдшера, которые проводили постоянный осмотр детей. Ежегодно всем детям делали профилактические прививки против оспы, брюшного тифа, дифтерии, дизентерии³².

Однако сложившиеся в детских домах санитарные условия и нормы по питанию, несмотря на проведение профилактических прививок, способствовали развитию различных заболеваний среди детей. К примеру, в 1943 г. в Осакаровском детском доме №9 произошла вспышка брюшного тифа. Количество заболевших достигла 32 человек. Также в ходе проверки было выявлено 70 случаев чесотки. В Компанейском детском доме была выявлена корь (4 случая)³³. В целом в отчете заведующим здравотделом П.М. Поспеловым отмечалось, что в начале 1940-х гг. по сравнению с 1930 гг., благодаря своевременным прививкам произошло снижение инфекционных заболеваний (кори, скарлатины, токсической диспепсии, дизентерии)³⁴.

Однако из-за антисанитарии, нехватки мыла, дезинфицирующих средств инфекционные болезни имели место быть. К примеру, в 1944 г. в Осакаровском детском доме №5 был зафиксирован один случай сыпного тифа. Больной ребенок прибыл в детский дом из Алма-атинского детприёмника НКВД³⁵.

В 1945 г. в детских домах области по заключению врачей было зафиксировано 167 ослабленных детей, требующих усиленного питания. Имелись дети, которые болели хроническими болезнями: туберкулезом легких и костей, ревматизмом. Были и умственно отсталые дети, дети-инвалиды³⁶.

В 1946 гг. в детских домах области на контингент 1295 человек [15, л.127] было зафиксировано: 16 случаев кори (1,2%), 9 – скарлатины (0,7%), 6 – брюшного тифа (0,5%), 24 – стригущего лишая (1,9%), 18 – трахомы (1,4%), 37 – чесотки (3%), 16 – малярии (1,2%), 68 – туберкулеза (5%) и т.д.³⁷ Также следует отметить, что для детей, больных туберкулезом, выделяли путевки в детский тубсанаторий «Боровое» и санаторный пионер-лагерь «Кокпехта»³⁸.

Изучая статистическую сводку по заболеваемости детей в детских домах на конец 1948 г., следует отметить, что первое место занимала трахома (инфекционное заболевание глаз). Данная болезнь была обнаружена в 3 детских домах: Компанейском и в двух

Осакаровских. Из 1496 детей болело трахомой 122 ребенка, или 8%. На весь контингент детских домов области было зафиксировано 104 случая чесотки, 31 случай стригущего лишая, 30 – туберкулеза, 23 – паротита, а также ангина (98 случаев), бронхит (48 случая), коклюш, краснуха, корь и т.д.³⁹ В 1949 г. количество воспитанников в трех вышеназванных детских домах, больных трахомой, возросла в 1,7 раза и составила 209 человек. Кроме того, в Осакаровских детских домах свыше 200 детей болели конъюнктивитом, среди которых значительная часть могла быть за счет трахомы⁴⁰. По мнению заведующего облздравотделом П.М. Пospelова, основной причиной распространения трахомы среди воспитанников детских домов стали тяжелые санитарно-гигиенические условия, связанные с большой скученностью. П.М. Пospelов отмечал: «Дети спят по 2 и по 3 человека на одной кровати. Площадь в спальнях на одного ребенка достигает всего 1–1,5 м², вместо 3,5 м². Крайне недостаточно белья, вследствие чего дети нерегулярно получают чистое нательное и постельное белье. Одно полотенце приходится на несколько детей. Отсутствует санитарная обработка при купании детей. Несколько детей одновременно моются в одном корыте. Отсюда идет распространение не только трахомы, но и других заболеваний, например, чесотки»⁴¹.

Из отчетов за 1949 г.: в Майкудукском детском доме дети, инфицированные туберкулезом, трахомой и конъюнктивитом, не были изолированы, а находились в общих группах⁴². В Осакаровском детском доме п. №5 из 282 воспитанников комиссией был выявлен 51 ослабленный ребенок, или (18%); 81 ребенок (29%) с кожными заболеваниями (чесотка, пиодермия, дерматит, фурункул и т.д.); 115 детей (41%) с глазными заболеваниями (трахома, конъюнктивит)⁴³. В Осакаровском детском доме №9 комиссией были обследованы 449 детей. Из них было выявлено: ослабленных – 43 человека (9,5%), с заболеваниями кожи (грибковые заболевания, чесотка, пиодермия и т.д.) – 24 человека (5,3%), с глазными заболеваниями – 175 человек, или 39%⁴⁴.

Неоднократно в отчетных документах сотрудники детских домов отмечали, что резкий рост заболеваемости был связан с тем, что к ним периодически поступали дети из Долинки (Карлага) и из Карагандинского детприемника МВД в очень запущенном состоянии. В частности, они писали: «В 1948 г. дети из Карагандинского детприемника и Долинки поступили в исключительно запущенном состоянии с трахомой, чесоткой, стригущим лишаем, со значительным упадком питания»⁴⁵. Или: «в октябре 1949 г. в Карагандинском детдоме было выявлено с сифилисом двое детей, поступивших из детдома Карлага МВД»⁴⁶. С другой стороны, детприемники были вынуждены отправлять больных детей, так как они сами были перегружены и детей было просто некуда девать. Также следует учитывать, что в Карагандинские детские дома поступали дети из детприемников других областей. Мы неоднократно встречали в архивных документах предписания заместителя облздравотдела о проведении тщательной проверки поступающих детей и оказании им необходимой медицинской помощи. Приведем одно из них: «До настоящего времени имеют место случаи направления в детские дома области из детприемника больных детей, в том числе с различными инфекционными, глазными и кожными болезнями. Так, 27 апреля сего года в детдом №5 Осакаровского района было направлено из Майкудукского детприемника 13 детей, из которых при осмотре в детдоме было выявлено 4 ребенка, больных трахомой. Учитывая большую перегруженность всех детдомов области, прошу установить особый строгий контроль за

детьми детприемника и допускать отправку детей из детприемника в детдома области только после тщательного осмотра»⁴⁷.

Заключение

Таким образом, санитарно-гигиеническое состояние детских домов области было бедственным. Такое положение было связано с тяжелым периодом военного и послевоенного времени, вызвавшим острую нехватку всего. Из-за частых перебоев с поставкой мыла дети не мылись и ходили вшивыми и грязными. Аналогично нечем были стирать вещи. Имеющиеся прачечные не проводили на должном уровне санитарную обработку постельных принадлежностей, полотенец, детской одежды. Вследствие неполноценной поставки топлива, особенно в холодное время, в помещениях детских домов было холодно и сыро. И, как следствие, дети не могли помыться, а порой приходилось не только ходить, но и спать в верхней одежде. Состояние здоровья детей в детских домах области было не лучшим. Достаточно высокий процент составляли ослабленные дети, что было связано с некачественным питанием. Первые позиции занимали кожные и глазные заболевания, что еще раз подтверждает, что санитарно-гигиенические условия и питание в детских домах было некачественным.

Acknowledgements

The author expresses gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Примечания

1. О сети и контингенте детдомов Карагандинской области, 1941 г. (Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО) ф. 469, оп. 2, д. 88, л. 22.
2. Секретарю ЦК ЛКСМ К тов. Канафину. г. Алматы. ГАКО. ф. 22, оп. 1, д. 550, л. 75.
3. Численность и контингент детдомов Карагандинской области за 1949 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 306.
4. Конъюнктурный обзор лечебной и профилактической помощи детям Карагандинской области за 1949 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 35, л. 48.
5. Справка (докладная) о состоянии детских домов в Карагандинской области. ГАКО. ф. 1П, оп. 2, д. 500, л. 44.
6. Справка о состоянии детдомов и детсадов по Карагандинской области по состоянию на 20 июня 1943 г. ГАКО. ф. 1П, оп. 2, д. 500, л. 186 об.
7. Акт обследования школы-интерната для глухонемых пос. Майкудук. ГАКО. ф. 1П, оп. 2, д. 500, л. 56.

8. Акт обследования Компанейского детского дома. ГАКО. ф.1П, оп. 2, д. 500, л. 64 об.
9. Акт обследования Компанейского детдома от 26 февраля 1943 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 36, л. 2.
10. Докладная о состоянии Каркаралинского детского дома. ГАКО. Секретарю О КП (б) К тов. Канапину. ГАКО. ф. 1П, оп. 2, д. 500, л. 112.
11. Акт о состоянии и положении в Каркаралинском детском доме от 25 мая 1943 г. ГАКО. ф.1П, оп. 2, д. 500, л. 117-117 об.
12. Справка о состоянии детдомов и детсадов по Карагандинской области по состоянию на 20 июня 1943 г. ГАКО. ф.1П, оп. 2, д. 500, л. 188.
13. Справка об охвате воспитанников детдомов трудовым обучением. ГАКО. ф.1П, оп. 2, д. 500, л. 32.
14. Решение заседания областной комиссии по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью от 11 декабря 1944 г. ГАКО. ф. 469, оп. 2, д. 1, л. 3.
15. О состоянии детдомов области. Постановление бюро обкома КП (б)К от 27 декабря 1944 г. ГАКО. ф. 1П, оп. 1, д. 148, л. 20 об.
16. Постановление Бюро Карагандинского горкома КП (б)К от 4 октября 1945 г. «Об улучшении шефской помощи детским домам поселков Компанейск и Майкудук». ГАКО. ф. 3п, оп. 1, д. 203, л. 62.
17. О состоянии работы в детских домах области. ГАКО. ф. 1П, оп. 1, д. 205, л. 53.
18. О подготовке детских домов области к зиме. ГАКО. ф. 1П, оп. 1, д. 261, л. 172.
19. О состоянии Каркаралинского детского дома. ГАКО. ф. 1П, оп. 1, д. 300, л. 191-193.
20. Облздравотделом. Сектор ЛППЛ тов. Богацкой. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д.94, л. 360.
21. Конъюнктурный обзор лечебной и профилактической помощи детям Карагандинской области за 1948 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 35, л. 49.
22. Облздравотделом. Сектор ЛППЛ тов. Богацкой. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 360.
23. О состоянии Каркаралинского детского дома. ГАКО. ф. 1П, оп. 1, д. 300, л. 191.
24. Годовой отчет о работе Каркаралинского детского дома в 1949 г. (Государственный архив Каркаралинского района, далее ГАКР). ф. 132. оп. 1, д. 6, л. 7.
25. Конъюнктурный обзор лечебной и профилактической помощи детям Карагандинской области за 1948 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 35, л. 50
26. Обследование детских домов Карагандинской области на болезнь трахома. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 313 об.
27. Годовой отчет о работе Каркаралинского детского дома в 1949 г. ГАКР. ф.132. оп. 1, д. 6, л. 7.
28. Облздравотделом. Сектор ЛППЛ тов. Богацкой. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 360.
29. Облздравотделом. Сектор ЛППЛ тов. Богацкой. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 360.
30. Текущее состояние Компанейского детского дома. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 380.
31. Справка об охвате детей учебой и успеваемости. ГАКО. ф. 1П, оп. 2, д. 500, л. 35.
32. Отчет о состоянии медицинского обслуживания детей детских домов по Карагандинской области на 1 октября 1948 г. ГАКО. ф. 664, оп.1, д.95, л.457.
33. Обследование детских домов Карагандинской области за 1943 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 5, л. 115.
34. Обследование детских домов Карагандинской области за 1943 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 5, л. 115, 121.

35. Акт обследования Осакаровского детского дома № 5. ГАКО. ф. 379, оп. 1, д. 35, л. 187.
36. Выполнение приказа Наркомздрава КазССР от 17 января 1941 г. по Карагандинской области за III квартал 1945 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 36, л. 308.
37. Отчет о состоянии работы детских домов Карагандинской области за 1946 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 95, л. 200.
38. Отчет о состоянии медицинского обслуживания детей детских домов по Карагандинской области на 1 октября 1948 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 95, л. 457.
39. Конъюнктурный обзор лечебной и профилактической помощи детям Карагандинской области за 1948 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 35, л. 52.
40. Обследование детских домов Карагандинской области на болезнь трахома ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 313 об.
41. Обследование детских домов Карагандинской области на болезнь трахома. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 313-313 об.
42. Облздравотделом. Сектор ЛППЛ тов. Богацкой. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 360.
43. Акт проверки детского дома пос. Осакаровка № 5. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 363.
44. Облздравотделом. Сектор ЛППЛ тов. Богацкой. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 360.
45. Объяснительная записка по обследованию детдомов №5 и 9 Осакаровского района. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 394.
46. Справка о состоянии медицинского обследования детских домов Карагандинской области за 1949 г. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 458-459.
47. Заведующей Карагандинским горздравотделом тов. Тыщенко З.А. ГАКО. ф. 664, оп. 1, д. 94, л. 401.

Список литературы

- Абдукаримова Ж.** *Советское детство в годы войны (1941-1945 гг.): история и повседневность (на материалах Центрального Казахстана): дисс... докт. философии (PhD).* Караганда. 2022. 249 с.
- Абилямаликов К., Кутубаева А.** *Костанайский областной детский дом: прошлое и настоящее (в 2-х частях). Исторический очерк.* Костанай: Костанайский государственный педагогический институт. 2019. 201 с.
- Волохатова В.** *Сиротские учреждения советской России: история становления и современность: дисс... канд. ист. наук.* Москва. 2005. 171 с.
- Дети ГУЛАГа.** 1918-1956 / под ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. С.С. Виленский и др. Москва: МФД. 2002. 631 с.
- Карасева А.** *История функционирования и развития системы детских домов РСФСР в 1929-1941 гг.): дисс... канд. ист. наук.* Москва. 2015. 424 с.
- Сактаганова З., Шапагатова Д.** *Детские дома в Центральном Казахстане в 1954-1964 гг.: организационная структура, функционирование, условия проживания. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.* 2023. Т.143. no.2, с. 86-107. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-86-107>

- [Сальникова А.](#) *Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования.* Казань: Казанский гос. ун-т. 2007. 255 с.
- [Семина Н.](#) *Борьба с детской беспризорностью в 1920-е – 1940-е гг. в России (на примере Пензенского региона): дис... канд. ист. наук.* Пенза. 2007. 248 с.
- [Славко А.](#) *Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х - начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы: дис... докт. ист. наук.* Самара. 2011. 488 с.
- [Чюринскиене Л.](#) (Воспоминание) «Как же нас наказывали, детей! За что нас наказывали». «Мой ГУЛАГ». Музей истории ГУЛАГа // <https://www.youtube.com/watch?v=pOhfmRfvqP4> Дата обращения: 11.11.2024.

References

- Abdukarimova J. *Sovetskoe detstvo v gody voyny (1941-1945 gg.): istoriia i povsednevnost (na materialakh Tsentralnogo Kazakhstana): the dissertation of the Doctor of PhD.* Karaganda. 2022. 249 p. (In Russian)
- Abilmalikov K., Kutubayeva A. *Kostanaiskii oblastnoi detskii dom: proshloe i nastoiashchee (v 2-kh chastiakh). Istoricheskii ocherk.* Kostanay: Kostanay State Pedagogical Institute. 2019. 201 p. (In Russian)
- Volokhatova V. *Sirotskie uchrezhdeniia sovetskoii Rossii: istoriia stanovleniia i sovremennost:* Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow. 2005. 171 p. (In Russian)
- Deti GULAGa. 1918-1956 / ed. Academician A.N. Yakovlev. Comp. S.S. Vilensky et al.* Moscow: MFD. 2002. 631 p. (In Russian)
- Karaseva A. *Istoriia funktsionirovaniia i razvitiia sistemy detskikh domov RSFSR v 1929-1941 gg.):* Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow. 2015. 424 p. (In Russian)
- Saktaganova Z., Shapagatova D. *Detskie doma v Tsentralnom Kazakhstane v 1954-1964 gg.: organizatsionnaia struktura, funktsionirovanie, usloviia prozhivaniia. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences series. Philosophy. Religious studies.* 2023. Vol.143. No.2, pp. 86-107. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-86-107> (In Russian)
- Salnikova A. *Rossiiskoe detstvo v XX veke: istoriia, teoriia i praktika issledovaniia.* Kazan: Kazan State University, 2007. 255 p. (In Russian)
- Semina N. *Borba s detskoii besprizornostiu v 1920-е – 1940-е гг. в России (на примере Пензенского региона):* Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Penza. 2007. 248 p. (In Russian)
- Slavko A. *Detskaia besprizornost i beznadzornost v Rossii kontsa 1920-kh - nachala 1950-kh godov: sotsialnyi portret, prichiny, formy borby:* dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Samara. 2011. 488 p. (In Russian)
- Chiurinskiene L. (Vospominanie) «Kak zhe nas nakazyvali, detei! Za chto nas nakazyvali». «Moi GULAG». Muzei istorii GULAGa // <https://www.youtube.com/watch?v=pOhfmRfvqP4> Data obrashcheniia: 11.11.2024. (In Russian)

Information about the author

Кымбат К. Абдрахманова – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archaeology, Ethnology, and National History, Buketov Karaganda National Research University, 38

Gogol Street, 100008, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>, kimbat_abd@mail.ru

Автор туралы мәлімет

Кымбат Қазалиевна Абдрахманова – тарих ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университетінің археология, этнология және отан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры. Мекенжайы: Гоголь көшесі, 38, 100008, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>, kimbat_abd@mail.ru

Сведения об авторе

Кымбат Казалиевна Абдрахманова – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, Карагандинский исследовательский университет имени академика Е.А. академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100008, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>, kimbat_abd@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.04.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 11.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.05.2025

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/>

Controversial Issues in the Biography of Sultan Ghazi Bulatovich Valikhanov

A. Kashkimbaev

Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan

 amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Abstract. This article examines controversial aspects of the biography of Sultan Gazi Bulatovich Valikhanov – one of the lesser-known figures of the 19th-century Kazakh intelligentsia. In the 1870s, the name of Gazi Valikhanov became known throughout St Petersburg’s high society: an educated Kazakh (Kyrgyz-Kaisats) sultan, a career officer in the Russian army, and a colonel in the Life Guard Regiment of His Imperial Majesty the Crown Prince. Thus, one of the heirs of the last Khan of the Middle Zhuz – Vali, he was introduced to St Petersburg society for the first time. The formative years of G.B. Valikhanov, like those of many other young noble Kazakhs of the time, coincided with the period of the Kazakh population’s adaptation to life within the Russian Empire. To analyse the early stage of Gazi Valikhanov’s personal development. Tasks: to examine the characteristics of his career path as a career officer in the Russian army; to examine his participation in socio-political life whilst residing in the capital of the Russian Empire, St Petersburg; to examine his role as an interpreter in the settlement of the border between China and Russia. The following sources were identified: 19th-century Russian periodicals (the journals “Niva” and “Severny Vestnik”, and the newspapers “Novoye Vremya” and “Sankt-Peterburgskie Vedomosti”); works by Russian publicists and writers (G. Uspensky, N. Konshin, P. Bykov); archival materials from the Office of the Governor-General of the Steppe, taken from the collection of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan; scholarly studies by Soviet and contemporary researchers (the list of sources has been structured to improve readability). The methodological framework comprises historical-comparative and retrospective methods, as well as the method of studying historical figures, which have enabled the identification of causal relationships and the evolution of G.B. Valikhanov’s views. It has been established that Gazi Valikhanov’s activities coincided with the emergence of early forms of Kazakh social thought and the growth of political self-awareness among the Kazakh intelligentsia of the modern era. In our view, this explains the emergence of controversial aspects in the study of G. Valikhanov’s life, professional career and socio-political activities. His views, which he expressed as independent judgments when addressing an issue new to Russia – the combination of a nomadic mode of production with agriculture – have been examined. The Kazakh people found it difficult to adapt to the system of the Russian Empire. The publication of this article on Gazi Valikhanov aims to draw readers’ attention to little-known aspects of the life and activities of the Kazakh sultan. Thanks to a detailed examination of certain facts of his life, it is now possible to illustrate the scale of the activities undertaken by state bodies on the periphery of the Russian Empire, aimed at finding solutions to political and socio-economic problems in the traditional homeland of the Kazakhs.

Keywords: Gazi Valikhanov; Omsk Cadet Corps; Kazakh intelligentsia; resettlement policy; Akmola Oblast; historical consciousness

For citation: Kashkimbaev A. Controversial Issues in the Biography of Sultan Ghazi Bulatovich Valikhanov. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.66-79. <https://doi.org/>

Funding. This study was conducted within the program-targeted funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR21882266), “A Study of the Population’s Historical Memory and National-Building Policy in Kazakhstan during the Years of Independence.”

Сұлтан Ғази Болатұлы Уәлихановтың өмірбаянындағы даулы мәселелер

А. Қашқымбаев

Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала XIX ғасырдағы қазақ зиялыларының аз зерттелген өкілдерінің бірі – сұлтан Ғази Болатұлы Уәлихановтың өмірбаянына қатысты пікірталас мәселелеріне арналған. XIX ғасырдың 70-жылдарында Ғази Уәлихановтың есімі Петербургтің жоғары қоғамына кеңінен таныс болды: білімді қазақ (қырғыз-қайсақ) сұлтаны, Ресей армиясының кәсіби офицері, Императорлық Мәртебелі тақ мұрагері цесаревич полкінің лейб-гвардия полковнигі. Осылайша Петербург қоғамына Орта жүздің соңғы ханы Уәлидің мұрагерлерінің бірі алғаш рет таныстырылды. Ғ.Б. Уәлихановтың қалыптасуы, сол кезеңдегі көптеген жас текті қазақтар сияқты, қазақ халқының Ресей империясы құрамында өмір сүру жағдайларына бейімделу кезеңімен тұспа-тұс келді. Мақсаты: Ғази Уәлиханов тұлғасының қалыптасуының ерте кезеңін талдау. Міндеттері: оның Ресей армиясының кәсіби офицері ретінде қалыптасу жолының ерекшеліктерін зерттеу; Ресей империясының астанасы Санкт-Петербургте тұрған кезеңіндегі қоғамдық-саяси өмірге қатысуын қарастыру; Қытай мен Ресей арасындағы шекараны реттеуде аудармашы ретінде атқарған қызметін зерттеу. Дереккөздік база ретінде мыналар айқындалды: XIX ғасырдағы Ресей мерзімді баспасөз материалдары («Нива», «Северный вестник» журналдары, «Новое время», «Санкт-Петербургские ведомости» газеттері); орыс публицистері мен жазушыларының еңбектері (Г. Успенский, Н. Коншин, П. Быков); Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан алынған Далалық генерал-губернатор кеңсесінің архивтік материалдары; кеңестік және қазіргі зерттеушілердің ғылыми еңбектері (оқылымды жақсарту үшін дереккөздер тізімі құрылымдалған). Әдіснамалық негіз ретінде тарихи-салыстырмалы, ретроспективалық әдістер және тарихи тұлғаны зерттеу әдісі қолданылып, олар Ғ.Б. Уәлиханов көзқарастарының эволюциясы мен себеп-салдарлық байланыстарын анықтауға мүмкіндік берді. Ғази Уәлихановтың қызметі қазақ қоғамдық ойының алғашқы формаларының пайда болуымен, жаңа дәуірдегі қазақ зиялыларының саяси өзіндік санасының өсуімен сәйкес келгені анықталды. Біздің ойымызша, дәл осы жағдай оның өмір жолын, қызметтік мансабын және қоғамдық-саяси қызметін зерттеуде пікірталас тудыратын аспектілердің пайда болуын түсіндіреді. Сондай-ақ оның Ресей үшін жаңа мәселе болған – көшпелі шаруашылықты егіншілікпен ұштастыру мәселесін шешуде білдірген өзіндік көзқарастары зерттелді. Қазақ халқы Ресей империясының жүйесіне қиындықпен бейімделді. Ғази Уәлиханов туралы мақаланың жариялануы оқырмандардың назарын қазақ сұлтанының өмірі мен қызметінің аз зерттелген беттеріне аударуға бағытталған. Оның өмірінің жекелеген деректерін жан-жақты зерттеу арқылы бүгінгі күні Ресей империясының шет

аймақтарындағы мемлекеттік органдар қызметінің ауқымын, сондай-ақ қазақтардың тарихи қоныстанған аумағындағы саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу жолдарын іздестіру әрекеттерін көрсетуге мүмкіндік туады.

Түйін сөздер: пікірталас; қазақ сұлтандары; Ғазы Уәлиханов; ретроспектива; қоныс аудару саясаты; көшпелі шаруашылық; егіншілік; тарих; тарихи сана

Дискуссионные вопросы биографии султана Гази Булатовича Валиханова

А. Кашкимбаев

Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки МНВО РК, Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена дискуссионным вопросам биографии султана Гази Булатовича Валиханова – одного из малоизвестных представителей казахской интеллигенции XIX века. В 70-х годах XIX века имя Гази Валиханова стало известно всему петербургскому высшему обществу: образованный казахский (киргиз-кайсацкий) султан, кадровый офицер русской армии, полковник лейб-гвардии Его Императорского Величества наследника Цесаревича полка. Так был впервые представлен петербургскому обществу один из наследников последнего хана Среднего жуза – Вали. Становление Г.Б. Валиханова, как и многих других молодых знатных казахов того времени, совпало с периодом адаптации казахского населения к условиям проживания в составе Российской империи. Цель – анализ раннего этапа формирования личности Гази Валиханова. Задачи: изучение особенностей пути его становления как кадрового офицера русской армии; изучение его участия в общественно-политической жизни во время проживания в столице Российской империи – Санкт-Петербурге; изучение участия в качестве переводчика в урегулировании границы между Китаем и Россией. Материалы и методы. В качестве источниковой базы определены: материалы российской периодической печати XIX века (журналы «Нива», «Северный вестник», газеты «Новое время», «Санкт-Петербургские ведомости»); труды русских публицистов и писателей (Г. Успенский, Н. Коншин, П. Быков); архивные материалы Канцелярии Степного генерал-губернатора, взятые из фонда Центрального государственного архива Республики Казахстан; научные исследования советских и современных исследователей (структурирован список источников для улучшения читаемости). Методологической основой являются историко-сравнительный, ретроспективный методы и метод изучения исторической личности, позволившие выявить причинно-следственные связи и эволюцию взглядов Г.Б. Валиханова. Выявлено, что деятельность Гази Валиханова совпала по времени с проявлением ранних форм казахской общественной мысли, ростом политического самосознания казахской интеллигенции нового времени. На наш взгляд, именно этим можно объяснить возникновение дискуссионных аспектов в изучении жизненного пути, служебной карьеры и общественно-политической деятельности Г. Валиханова. Изучены его взгляды, которые он высказывал в качестве самостоятельного суждения при решении нового для России вопроса – совмещения кочевого способа производства с земледелием. Казахский народ трудно вживался в систему Российской империи. Публикация статьи о Гази Валиханове призвана привлечь внимание читателей на малоизвестные страницы жизни и деятельности казахского султана. Благодаря подробному изучению некоторых фактов его жизни сегодня удаётся представить масштаб деятельности государственных органов на окраине Российской империи,

направленной на поиски путей решения политических и социально-экономических проблем на территории исконного проживания казахов.

Ключевые слова: дискуссия; казахские султаны; Гази Валиханов; ретроспектива; переселенческая политика; кочевое хозяйство; земледелие; история; историческое сознание

For citation: Кашкимбаев А. Дискуссионные вопросы биографии султана Гази Булатовича Валиханова *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.66-79. <https://doi.org/>

Финансирование. Статья выполнена в рамках реализации программно-целевого финансирования МНВО РК ИРН BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости».

Введение

На имя Гази Валиханова мы впервые обратили внимание в середине 90-х годов прошлого столетия. Причиной тому стало знакомство со статьей русского писателя Глеба Успенского «Кочевники и русские переселенцы», напечатанной в ежемесячном литературно-политическом издании «Русская мысль» (Русская мысль 1891). Отправной точкой послужила публикация казахского математика Аскара Жумадильдаева. В 1999 году, работая в Королевской библиотеке Англии, он познакомился со статьей неизвестного русского автора. Для него тогда оставался загадочным не только автор статьи – Н.П.К., но и личность упомянутого в статье киргиз-кайсацкого султана Гази Вали-хана ([Джумадильдаев 1999](#)). Как удалось выяснить, эта публикация принадлежала Николаю Яковлевичу Коншину (1864-1937), русскому журналисту и этнографу, депутату Государственной думы Российской империи I и II созывов от Семипалатинской области.

В попытках ретроспективного осмысления событий прошлого мы также обратили внимание на неоднократно звучавшее в них имя киргиз-кайсацкого султана и пришли к выводу, что биография малоизвестного образованного казаха выглядит весьма привлекательной. По мере вовлечения казахской степи в систему империи колониальные власти были заинтересованы в обучении детей кочевников в русских учебных заведениях. Им нужны были проводники политики царизма в среде местного населения. Но была и другая причина. Местное население настороженно встречало новую систему управления степью – ликвидацию ханской власти и передачу властных полномочий сибирским управленцам. Но больше всего казахов беспокоил земельный вопрос. Так началась многолетняя борьба, во главе которой стояли потомки хана Абылая – султан Касым, его дети: Саржан, Есенгельды, Кенесары. По мере насильственного подавления действий протестных групп в степи появлялись новые очаги восстания. В 50-60-е годы XIX века много хлопот доставили русским властям сыновья Кенесары Касымова – Джафар и Садык ([Дильмухамедов 1946: 139](#)).

Материалы и методы

В 1891 году на страницах Петербургского иллюстрированного журнала литературы и современной жизни «Нива» (№ 11) была опубликована статья за подписью П.Б. –

«Султан Гази-Вали-Хан». Как нам удалось выяснить, за анонимным автором скрывался Павел Быков, известный библиограф и литератор. Статья была написана по случаю тридцатилетия службы офицера Российской армии, полковника лейб-гвардии Атаманского Его Императорского Величества наследника Цесаревича полка, киргиз-кайсацкого султана Гази Булатовича Валиханова. Его военная карьера берет начало с 1851 года, когда генерал-губернатору Западной Сибири Г.Х. Гасфорду удается убедить непокорного русским властям султана Булата Губайдуллаевича направить своего первенца Гази на учебу в Омский кадетский корпус. Как свидетельствуют архивные документы, весной 1851 года наблюдается активная переписка между генерал-губернатором Омской области с высшими чиновниками из Петербурга о «...вновь сделанных беспорядках в Акмолинском округе сыном мятежного султана Кенесары Джафаром и его приверженцами». В своем рапорте от 1 августа 1851 года военному министру А.Н. Чернышеву вступивший в должность генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорд докладывал, что «...султан сей и впечатлению, оставленному... Кенесары в умах наших киргизов, **может сделаться со временем опасным для общего в степи спокойствия** (выделено А.К.)»¹. В тот момент, видимо, высокопоставленный чиновник подумывал о подрастающем потомственном казахском султанине Гази Булатовиче. Гасфорд не смог предвидеть, что Гази Валиханов со временем превзойдет и своего деда, и своего отца. Он станет во главе интеллектуальной казахской молодежи, которая будет выбирать новые формы противостояния стратегии Российской империи, направленной на укрепление подданнической зависимости казахов (Васильев 2015: 36). В 90-х годах XIX века он становится одним из авторитетных специалистов по проблемам переселенческой политики царизма. На него будут ссылаться русский писатель Глеб Успенский (Успенский 1891: 11), Николай Коншин, печатавшийся под псевдонимом Н.П.К. (Быков 1891). В целях анализа общественной деятельности казахского султана нами использованы статьи Глеба Успенского, Н. Коншина, П. Быкова, опубликованные на страницах периодической печати России XIX века (журналы «Нива», «Северный вестник», газета «Санкт-Петербургские ведомости»), а также материалы Канцелярии Степного генерал-губернатора Министерства внутренних дел России, взятые из фонда Центрального государственного архива Республики Казахстан². Реконструктивный метод изучения истории позволил увидеть непростую жизнь человека, замеченного благодаря активному участию в общественной и политической жизни человека, деятельность которого и по сей день остается предметом дискуссии.

Литературный обзор

В казахской советской литературе первое упоминание о Гази Валиханове нами было обнаружено в монографии К.Ш. Киреевой-Канафиевой, которая занималась изучением литературных связей между Казахстаном и Россией в дореволюционный период (Киреева-Канафиева 1980). Информацию о деятельности Гази Булатовича содержит книга И. Стрелковой из серии ЖЗЛ – «Валиханов», а также заметки краеведа из Казахстана Н.П. Ивлева (Стрелкова 1990: 258, 275; Ивлев 1977: 140). Повествование о казахском султанине в годы становления истории независимого Казахстана продолжили Ж. Бейсембайулы, автор научно-познавательного произведения Марат Абишев, ученый-исследователь

Удербаетва С.К., заслуженный деятель Казахстана, профессор Абуев К.К (Ескендір-Әбішев 2008; Абуев 2006; Удербаетва 2023). Вместе с тем, как мы заметили, нет полноценного научного исследования деятельности Гази Валиханова. Как ни странно, о нем принято говорить большей частью в контексте исследований Чокана Валиханова. Но не только. Как мы можем предположить, исследование одного из вышеназванных авторов, а именно Ирины Стрелковой, изданное в 1990-е годы, как бы и является собой продолжение дискуссии о биографии Г.Б. Валиханова. При этом И. Стрелкова успевает отметить некоторые особенности характера Гази Булатовича. По ее мнению, в кругу своих близких родственников Гази Валиханов частенько позволял «себе фрондерствовать против русского правительства». Она отмечает, что «внук авантюрного деда» (султан Губайдулла – А.К.) временами был «не прочь попользоваться именем и заслугами Чокана» (Стрелкова 1990: 258) Глубоко возражать Ирине Стрелковой мы бы не стали. Фрондерство Гази Валиханова, как и у его дяди – Чокана, да и многих людей его времени (вспомним Лермонтова, Пушкина) – это больше критика начальства, нежели призыв к свержению существующей власти, действия, направленные против системы.

Результаты и обсуждение

Вернемся здесь к ранним событиям. Султан Гази Валиханов прибывает в Омский кадетский корпус в 1853 году в сопровождении своего дяди Хан-Ходжи с 80-тью киргизами (казахами?). Уже с первых дней нахождения в кадетском корпусе Гази требовал к себе почтительного отношения как к представителю «белой кости», социальный статус которого в степном краю был очень высок. В 1857 году по личному обращению Гази на имя начальника учебного заведения за ним признают статус султана. Далее его имя во многих источниках будет звучать как «киргиз-кайсацкий султан Гази Вали-хан». Или же просто Султангази Валиханов. В 1858 году произведенный в корнеты С. Валиханов зачислен на службу в армейскую кавалерию. На самом деле молодой корнет выполнял функции личного адъютанта командира Отдельного Сибирского корпуса, генерал-губернатора К.Х. Гасфорда, занимавшегося урегулированием отношений Омского правительства с казахскими родами в районе Черного Иртыша. Имя Гази будет упомянуто в рапортах губернатора военному министру Д.А. Милютину. В дальнейшем К. Гасфорд будет рекомендовать молодого офицера в состав военной экспедиции полковника Черняева как очень «способного молодого казаха в решении казахских дел» (Быков 1891: 258-259). Но в 1861 году вместо уволенного с должности генерал-губернатора К. Х. Гасфорда новым начальником Западной Сибири и командиром отдельного Сибирского корпуса был назначен А.О. Дюгамель, которому Гази Валиханов был представлен как чиновник, противопоставляющий казахов против русского правительства. За основу обвинения было взято какое-то письмо Чокана Валиханова. Ч. Валиханов порой находился в конфликте с Омскими чиновниками. Как выясняется, он и его отец Чингис Валиханов были действительно авторами письма о творимых беспорядках в Омском областном аппарате. Перечислялись имена: Кури, Ивашкевич и другие. В областном управлении начались разбирательства, были приняты меры, чиновники наказаны. Последовала отставка К.К. Гутковского, с которым дружил Чокан. Тогда оппоненты Гази стали распространять слухи, что причиной отставки Гутковского стал «донос» Валихановых,

что Валихановы доносили и на Гази. Чокан писал Гутковскому, пытался объясниться, но было уже поздно (Валиханов 1985: 157). В сентябре 1861 года последовало освобождение корнета Гази Валиханова от должности адъютанта, и, согласно приказу генерала Дюгамеля, местом его новой службы должен был стать Тобольский конный (позднее 11-й) полк Сибирского казачьего войска. Но казахский султан не стал терпеть звучавшие в его адрес наговоры и начал фрондировать против Дюгамеля.

Пробыв всего две недели на месте новой службы и взяв шестимесячный отпуск, он направляется в Петербург, где был представлен Военному министру Д.А. Милютину. И вместо Тобола в августе 1862 года султан Гази Валихан был прикомандирован в Вильно. Около двух лет он служит в составе Белорусского гусарского полка князя Михаила Николаевича лейб-гвардии казачьего полка в Царстве Польском в городе Вильно³. Далее Гази Валиханов узнает о готовящейся военной экспедиции русских в Среднюю Азию. Это было в 1863 году. По замыслу российских военных, от успешного выполнения поставленных перед войсками генерала М. Черняева задач во многом зависело успешное продвижение русских в Среднюю Азию. Предполагалось, что в состав экспедиции будет включен и особый отряд казахской милиции полковника Ибрагима Джаикпаева, в котором служил Гази Валиханов (Стрелкова 1990: 275). Г. Валиханов сам изъявляет желание участвовать в Среднеазиатском походе, полагая, что его опыт в работе со знатными людьми Кокандского ханства и другими принесет государству больше пользы (Быков 1891: 259).

Появление Чокана и Гази Валихановых в отряде генерала Черняева вызвано стечением обстоятельств. Восторженно встреченные российским обществом молодые казахские султаны по мере роста их авторитета в Омской администрации усилиями определенных людей стали представляться «дикими степняками», случайными людьми в образованном русском обществе. Эти люди создавали вокруг султанов атмосферу неприятия, распуская сплетни, плетя интриги (Валиханов 1985). Глубокое знание ими истории народов Востока, их традиций и обычаев, «положений дел среди населения» все больше отходило на второй план. И тогда братья Валихановы решили вступить в отряд Черняева, предполагая, что «здесь им предстоит блестящая карьера адъютанта и переводчика». Служить долго Валихановым здесь не пришлось. 7 июня 1864 года генерал М. Черняев, приняв за основу «Наказ начальника 8-го батальона Богацевича начальнику 9-го батальона майору Курзину», отсылает группу неблагонадежных солдат, сотню казаков в крепость Верное. В списке значились фамилии штабс-ротмистра Чокана Валиханова и поручика Гази Валиханова (Стрелкова 1990: 279)

По мнению Ирины Стрелковой, «... в благородной долине Таласа, в древнем оазисе Средней Азии не хотели боя ни мирные горожане (защитники города Аулие-Ата – авт.), ни кокандцы, ни солдаты, ни киргизская милиция под командованием поручика Валиханова» (Стрелкова 1990: 280). Поняв, что он не может участвовать далее в походе, Чокан Валиханов подает в отставку и увольняется из армии. Весной 1866 года поручик султан Гази Валихан будет переведен из 10-го Сибирского полка в 8-й Сибирский казачий полк в Семиречье⁴.

Но, как свидетельствуют факты, дело не закончилось на этом. В 1867 году в Капальском уезде было заведено уголовное дело «О неблаговидных действиях султанов: полковника Аблайханова (Тезека – авт.) и штабс-ротмистра Валиханова». Султан Тезек был обвинен в

попытках откочевать со своими людьми в Западный Китай. В заключении с ним оказался и Гази. Несмотря на то, что многие свидетели дела не подтвердили антиправительственных попыток их, Копальскому уездному начальству было предписано выслать султана Валиханова в Акмолинскую область (Национально-освободительное движение... 2020: 480-481). С такой характеристикой думать о дальнейшем продвижении по службе было очень сложно. Но судьба все же была благосклонна к Гази Валиханову. Отставного казахского султана неожиданно отзывают на службу в лейб-гвардии Атаманского Его Императорского Величества полк в Петербург.

Жизнь султана Гази Валиханова в Петербурге – это своеобразное «возвращение» в родную степь. В 1871-1881 годах Гази Валиханов служит в рядах военно-учебного заведения (учебно-кавалерийская школа) для совершенствования офицеров кавалерии Русской гвардии и армии Вооруженных сил Российской империи. Проживая по улице Пушкина, 10, квартира 19, Г. Валиханов активно занимается общественными делами. В 1886-1890 годах возглавляет казахское общество в Санкт-Петербурге. Вокруг него собираются представители казахской и татарской интеллигенции, проживавшие в столице России. Его называли «казахским Демосфеном». Был избран участником III Международного съезда ориенталистов. В апреле 1889 года в доме Гази Валиханова собрались члены казахского общества по случаю приезда в Петербург святейшего муфтия Оренбургского и Уфимского (Ескендір-Әбішев 2008: 53). Удостоен был внимания писателя Андрея Белого. Как предполагает И. Стрелкова, в образе главного героя «Аблеухова – потомка мирзы Аблая, вышедшего из киргиз-кайсацкой орды» в романе «Петербург» автор видел Гази Валиханова (Стрелкова 1990: 260).

В то время и обратили внимание русский писатель Г. Успенский, редактор газеты «Семипалатинская жизнь», исследователь Николай Яковлевич Коншин на корреспонденцию из Акмолинской области и статью казахского («киргиз-кайсацкого») султана Гази Вали-хана «По поводу корреспонденции из Акмолинской области» (Султан Гази Вали-хан. 1890: № 5221). Это вызвало новую волну дискуссии в биографии султана. Суть корреспонденции нового генерал-губернатора Акмолинской области М.А. Таубе сводилась к тому, что область располагает свободными землями, куда, без какого-либо вреда коренному населению, можно будет переселить до 800 тыс. крестьян обоего пола. При том, что эти земли абсолютно плодородные. М. Таубе ссылаясь: 1) на решение специальной комиссии (созданной по приказу губернатора), в задачу которой входило выяснение численности местного населения, количества скота во владении кочевников; 2) особого комитета (также созданного по распоряжению губернатора) по разработке нормы пастбищ на каждую голову скота и необходимой для каждого казаха земли согласно надлежащему ему количеству скота (в переводе общего количества животных на крупный рогатый скот). Таким образом выяснилось, что территория Акмолинской области составляет 479 200 кв. верст. Специальная комиссия методом исключения из общего количества 24 465 кв. верст, принадлежавших казакам, городским и сельским общинам, 70 000 кв. верст, занимаемых голодной степью, «обнаруживает (с переводом на десятины) 29 979 320 десятин земли, находящейся в пользовании 334 823 киргизов» к 1887 г. обоего пола. На содержании кочевников находилось 756 775 голов лошадей, верблюдов, крупного рогатого скота, 1 189 514 овец и коз. В итоге, принимая норму в 13 десятин на голову крупного скота (при подсчете 8 штук мелкого за одну голову крупного),

комиссия посчитала, что в Акмолинской области имеется 905465 голов крупного скота. При таком раскладе, считала комиссия, количества людей и скота область нуждалась бы в 12 223 780 десятинах земли, а остальные 17 755 540 десятин земли остается свободной. М. Таубе также был уверен, что в Акмолинских степях идет успешное сочетание кочевого способа с земледельческим хозяйством. Образованные к 1820 году 132 русских села являются, подчеркивал Таубе, лучшим пример для перевода кочевников к оседлости и считал, что проводимые мероприятия делаются исключительно из добрых побуждений. В целях оказания направленной помощи крестьянам со стороны государства при выделении 30-ти десятинного надела на ревизскую душу, распространяемого на переселенцев мужского пола, входящих в подданные сословия без их возрастных различий. Перемещению массы крестьян нет препятствующих причин, и оно никоим образом не могло отразиться отрицательно на жизни кочевников.

Но Гази Валиханов не согласился с мнением Таубе. Казахский султан считал, что со времени установления российских порядков в Акмолинской области казахи-кочевники беспрекословно повиновались всем распоряжениям правительства: не возражали против постройки городов и станиц, платили повинности (налоги), поддерживали торговлю. И что новое начальство не желает замечать, «...в каком натянутом положении находится киргизский поземельный вопрос, ... что если существовавшие досель отбирание и захват у киргиз лучших земель продолжатся еще немного, то кочевники принуждены будут оставить степные области, и край лишится единственных полезных для промышленности работников, умеющих искусным ведением скотоводства извлекать значительную пользу из бесплодных степных пространств (подчеркнуто в оригинале – авт.). Вот именно это, исключительно свойственное кочевникам, умение извлекать пользу из безлюдных степных пространств и должно бы быть положено в основу решения вопроса о возможности и безвредности сожительства кочевника и земледельца» (Гази Вали-хан 1890: 259).

Так еще в XIX веке закладывались основы дискуссии, которая будет иметь длительное продолжение. Poleмика о целесообразности сожительства кочевого способа производства и земледелия будет иметь место и в советской историографии, но исследователи не будут упоминать, что на государственном уровне этот вопрос поднимал в свое время киргиз-кайсацкий (казахский?) султан Гази Булатович Вали-хан, он же Султан Гази Валиханов, организовав делегацию казахов в Петербург (Успенский 1891: 41-42).

Султан Гази Валиханов «опережал свое время» не только в этих вопросах. В соответствии с Постановлением Кабинета Министров от 17 июля 1992 года начались переговоры по урегулированию пограничных вопросов между Китаем и Казахстаном. За юридическую основу переговоров стороны условились взять договоры и протоколы, заключенные между царской Россией и Цинским Китаем в XIX в. (Аманжолова 2022: 12-13). В этом отношении остается подлежащим изучению вопрос о внезапном появлении Гази Валиханова в Петербурге в 70-80-е годы XIX века. Это время совпало со знаменательными событиями в политической жизни России. Начались переговоры между Россией и Китаем по конкретизации пограничной линии в Центральной Азии (Правда о государственной границе... 2022: 25). Казахский султан «не один раз был командирован пограничными властями на границы Китая для принятия депутатий.

Интересующийся судьбами Востока султан Гази Вали-хан мог иметь богатый материал, прекрасно зная положение дел в областях, населенных его родным народом. И неслучайно, что Предписанием, исходившим от Верховной власти Российской империи, он выступал почетным переводчиком при Хивинском хане и будущем Бухарском эмире...» (Быков 1891: 298). Исследователь С.К. Удербаета предполагает, что Гази Валиханов мог принимать участие в Аму-Дарьинской экспедиции (Удербаета 2023: 289).

Проживая в столице России, Гази Валиханов не прерывал связи с исторической родиной. Был в курсе дел. Нередко посещал Котырколь, что находится в районе озера Боровое, проявлял заботу о своих близких. В 1906 году султан Гази Валиханов со своей супругой находился в районе Кокшетау у своих родственников по линии сестры. Присутствовал и знаменитый певец Акан Сери. (Баймуратулы 2025: 9). После одной из таких поездок на родину он возвратился в Петербург вместе с сыном своего младшего брата Хасена – Ескендиром. Помог ему устроиться в государственную гимназию имени Великого князя Александра Николаевича. Ескендир в 1896 году окончил юридический факультет Санкт-Петербургского университета (Ескендір-Әбішев 2008: 84).

Григорий Потанин, лучший друг Чокана Валиханова, в свое время решил посетить родственников умершего товарища. Он вспоминает: «Со мной ехал также студент Петербургского университета киргизский султан Султан-Газин, которого я пригласил сопровождать мне в качестве переводчика, встретившись с ним еще по дороге в Петропавловск» (Потанин 1964, 157). Исследователь Сакен Созакбаев предполагает, что с Потаниным в пути находился сын Гази Валиханова – Динмухамед Султангазин. Он родился 10 мая 1867 года в Семипалатинске. Динмухамед до поступления в университет работал переводчиком отдела делопроизводства при Степном генерал-губернаторстве. Также занимался выпуском газеты «Дала уалаяты» («Степной край») (Созакбаев 1993: 55). В 1890 году Динмухамед по совету отца поступает в Томский медицинский университет. Но через год он обращается к Министру народного просвещения государства и становится студентом отделения арабского, персидского, тюркского, татарского языков восточного факультета Санкт-Петербургского университета. В 1895 году выпускник восточного факультета, обладатель диплома высшей степени Динмухамед обращается с заявлением на имя ректора университета о зачислении его в студенты юридического факультета (Абуев 2006: 84). В 1897 году он становится первым казахом, владеющим двумя дипломами о высшем образовании. Главное – юристом с высшим образованием (Созакбаев 1993: 53-57).

Жизнь и деятельность султана Гази Вали-хана – это реакция человека на происходящие вокруг него события, «в каком натянутом положении находится киргизский поземельный вопрос» и каковыми могут быть последствия изъятия и передачи переселенцам лучших земель (Успенский 1891: 44). Член-корреспондент ВАСХНИЛ, профессор Юрий Новиков со временем напишет: «До середины XIX века проникновение русских в Казахстан носило незначительный и эпизодический характер. Положение изменилось после отмены крепостного права, когда земли... Казахстана начинают подвергаться планомерной гражданской и военной колонизации» (Новиков 117-118). О чем и предупреждал султан Гази Вали-хан.

Заклучение

В XIX веке передовая мысль казахского общества была представлена ученому миру в лице Чокана Чингизовича Валиханова и Гази Булатовича Валиханова, двух европейски образованных султанов-чингизидов. Несмотря на полученное образование, они были близки к своим народным корням. Успешно вписавшись в систему российско-европейского образования, они являли собой новых представителей казахской степи. На выдающиеся особенности братьев Валихановых обратили внимание Ф. Достоевский, Г. Потанин, П. Семенов-Тянь-Шанский, Н. Ядринцев, Г. Успенский и другие передовые люди того времени. Стремясь быть ближе к культуре и быту казахского народа, они представляли в лице Валихановых «связующую нить» между народами. Рано ушедший из жизни Чокан Валиханов остался в памяти поколений как ученый-востоковед. Гази Валиханову суждено было в одиночку принимать мир, сожителство в котором было завещано предками...

Acknowledgments

We would like to express our deep gratitude to the editor of the journal and the reviewers for their great support in publishing our scientific article.

Алғыс

Біздің ғылыми мақаламыздың жариялануына үлкен қолдау көрсеткені үшін журналдың редакторына және рецензенттерге алғысымызды білдіреміз.

Благодарности

Выражаем огромную благодарность редактору журнала и рецензентам за их поддержку в публикации нашей научной статьи.

Примечания

1. Рапорт военному министру А.Н. Чернышеву от генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорта от 1 августа 1851 года, ЦГА РК. Ф. 347. Оп. 1. Д. 3. Л. 4.
2. Канцелярия Степного генерал-губернатора. Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. 3, Областное управление Сибирскими киргизами. 1847-1867. Ф. 345.
3. Дело о переводе из казачьего полка султана Гази-Булатовича Валиханова от 8 июля 1893 года. ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 223. Л. 64.
4. Документы о пребывании в Семиречье. Послужной список Г.В. Валиханова. ЦГА. Ф.3. Оп. 1. Д. 234. Лл. 13-16

Литература

Абуев К. *Абылай хан. Соратники и потомки*. Кокшетау. 2006. 376 с.
Абдиров М. Мухамед-Ханафия (Чокан) Чингизович: тайны жизни и смерть //musl.kazgazeta / news/ 16555. Дата обращения 01.04.2025.

- Аманжолова З.А., Атанов М.М., Турарбеков Б.Ш. *Правда о государственной границе Республики Казахстан*. 4-е издание, доп., переработанное. Алматы. 2022. 228 с.
- Быков П. Султан Гази Вали-хан. *Нива*. Санкт-Петербург. 1891. No.1, с.258-259.
- Валиханов Ч. Гутковскому. 11 мая 1863. В: *Чокан Валиханов в воспоминаниях современников* [Сост., подготовка текста, вступит. статья и коммент. А.Ахметова]. Алма-Ата: Казгосиздат. 1964. 224 с.
- Васильев Д.В. *Фортост империи. Административная политика России в Центральной Азии*. Середина XIX века. Москва: ИБП. 2015. 302 с.
- Генс Г. Письмо Оренбургскому военному губернатору об учреждении в Оренбурге военного училища ноября 1829 г. В: *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы)* (Сборник документов и материалов). Алма-Ата 1964. 576 с.
- Джумадильдаев А.С. Положение переселенцев в степном краю. *Замана-Қазақстан*. 1999. С. 10-12
- Дильмухамедов Е.Д. *Восстание казахов под руководством Кенесары Касымова в 1837-1847 гг.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент. 1946. 186 с.
- Дмитриев С.В. Член Русского географического общества генерал султан Гази Валиханов: страницы биографии. *Страны и народы Востока*. 2013. No.34, с.311-323.
- Ескендір-Әбішев М. *Қазақ портретінің тарихы*. Алматы. 2008. 184 б.
- Ивлев Н.П. *Находки краеведа*. Алма-Ата. 1977. 152 с.
- Киреева-Канафиева К.Ш. *Русско-казахские литературные связи (вторая половина XIX в. – первое десятилетие XX в.)*. Алма-Ата. 1980. 280 с.
- Национально-освободительное движение в Казахстане в XIX – начале XX в.* Сборник документов. Под редакцией З.Е. Кабульдинова. Составители: М.Р. Сатенова, Р.Е. Оразов. Алматы: «Литера-М», 2020. 544 с.
- Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича (Из поездки в Кокчетавский уезд). В: *Чокан Валиханов в воспоминаниях современников*. Сост., подготовка текста, вступит. статья и коммент. А. Ахметова. Алма-Ата, Казгосиздат. 1964. 224 с.
- Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове. В: *Чокан Валиханов в воспоминаниях современников*. Алма-Ата: Казгосиздат, 1964. 224 с.
- Созакбаев С. Знатоки семи языков (на каз. яз.). *Акикат*. 1993. No.4, с.53–58.
- Стрелкова И.И. Валиханов. 2-ое изд., доп. М., 1990. 298 с.
- Султан Гази Вали-хан. По поводу корреспонденции из Акмолинской области. *Новое время*. 1890. 15 октября.
- Удербаетаева С.К. Другой Валиханов. *Oriental Studies*. 2023. T.16, no.1, с.21–32. DOI: 10.22162/2619-0990-2023-65-1-21-32
- Успенский Г. Кочевники и русские переселенцы (Дополнение к письмам переселенцев). *Русская мысль*. Ежемесячное литературно-политическое издание. Год двенадцатый. Кн. III. Москва. 1891. С. 41-47.
- Ядринцев Н.М. Воспоминание о Чокане Валиханове. В: *Чокан Валиханов в воспоминаниях современников*. Сост., подготовка текста, вступит. статья и коммент. А. Ахметова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1964. 224 с.

References

Abuev K. *Abylai khan. Soratniki i potomki*. Kokshetau. 2006. 376 p. (In Kazakh)

- Abdirov M. Mukhamed-Khanafiia (Chokan) Chingisovich: tainy zhizni i smerti. *Musl.kazgazeta*. musul. kazgazeta/news/16555 (In Russian)
- Amanzholova Z.A., Atanov M.M., Turarbekov B.Sh. *Pravda o gosudarstvennoi granitse Respubliki Kazakhstan*. 4th edition, supplemented, revised. Almaty. 2022. 228 p. (In Russian)
- Bykov P. Sultan Gazi Vali-khan. *Niva*. Sankt-Peterburg. 1891. No.1, pp.258-259. (In Russian)
- Valikhanov Ch.Ch. Gutkovskomu. 11 maia 1863. In: *Chokan Valikhanov in the memoirs of contemporaries* [Comp., text preparation, introduction and commentary by A. Akhmetov]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1964. 224 p. (In Russian)
- Vasilev D.V. *Forpost imperii. Administrativnaia politika Rossii v Tsentralnoi Azii. Seredina XIX veka*. Moscow: IBP. 2015. 302 p. (In Russian)
- Gens G. Pismo Orenburgskomu voennomu gubernatoru ob uchrezhdenii v Orenburge voennogo uchilishcha noiabria 1829 g. In: *Kazakh-Russian relations in the 18th-19th centuries (1771-1867)* (Collection of documents and materials). Alma-Ata. 1964. 576 p. (In Russian)
- Dzhumadildaev A.S. Polozhenie pereselentsev v stepnom kraiu. *Zamana-Kazakstan*. 1999. Pp.10-12 (In Russian)
- Dilmukhamedov E.D. *Vosstanie kazakhov pod rukovodstvom Kegnesary Kasymova v 1837-1847 gg.* Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent. 1946. 186 p. (In Russian)
- Dmitriev S.V. Chlen Russkogo geograficheskogo obshchestva general sultan Gazi Valikhanov: stranitsy biografii. *Strany i narody Vostoka*. 2013. No.34, pp.311-323. (In Russian)
- Eskendir-Abishev M. *Kazak portretinin tarikhy*. Almaty. 2008. 184 p. (In Russian)
- Ivlev N.P. *Nakhodki kraevedy*. Alma-Ata. 1977. 152 p. (In Russian)
- Kireeva-Kanafieva K.Sh. *Russko-kazakhskie literaturnye svyazi (vtoraia polovina XIX v. – pervoe desiatiletie XX v.)*. Alma-Ata. 1980. 280 p. (In Russian)
- Kystaubayev B.K. Po sledam tainy Shokana Valikhanova [In pursuit of the mystery of Chokan Valikhanov]. In: *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Regional Aspect and Global Prospects."* Shokan Valikhanov Kokshetau University. 2025. (In Russian)
- Kystaubayev B. *Taina Chokana Valikhanova*. Historical essay. In three parts. Preface by Abenov K. Almaty. 438 p. (In Russian)
- Natsionalno-osvoboditelnoe dvizhenie v Kazakhstane v XIX – nachale XX v. Collection of documents*. Edited by Z.E. Kabuldinov. Compiled by: M.R. Satenova, R.E. Orazov. Almaty: «Litera-M». 2020. 544 p. (In Russian)
- Potantin G.N. V iurte poslednego kirgizskogo tsarevicha (Iz poezdki v Kokchetavskii uezd). V: *Chokan Valikhanov v vospominaniakh sovremennikov*. Sost., podgotovka teksta, vstupit. statia i komment. A. Akhmetova. Alma-Ata, Kazgosizdat, 1964. 224 p. (In Russian)
- Potantin G.N. Biograficheskie svedeniia o Chokane Valikhanove. V: *Chokan Valikhanov v vospominaniakh sovremennikov*. Sost., podgotovka teksta, vstupit. statia i komment. A. Akhmetova. Alma-Ata, Kazgosizdat. 1964. 224 p. (In Russian)
- Sozakbaev S. Znatok semi iazykov. *Akikat*. 1993. No.4, pp.53–58. (In Kazakh)
- Strelkova I.I. *Valikhanov*. 2nd edition, supplemented. M. 1990. 298 p. (In Russian)
- Sultan Gazi Vali-khan. Po povodu korrespondentsii iz Akmolinskoi oblasti. *Novoe vremya*. 1890. October 15th. (In Russian)
- Uderbaeva S. K. Drugoi Valikhanov. *Oriental Studies*, 2023. 16(1), 21–32. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-65-1-21-32> (In Russian)
- Uspenskii G. Kochevniki i russkie pereselentsy (Dopolnenie k pismam pereselentsev). *Russkaia mysl*. Monthly literary and political publication. Year Twelve. Book III. Moscow. 1891. Pp.41-47. (In Russian)

Yadrintsev N.M. Vospominanie o Chokane Valikhanove. In: *Chokan Valikhanov in the Memories of Contemporaries*. Comp., text preparation, introduction. Article and commentary by A. Akhmetova. Alma-Ata: Kazgosizdat. 1964. 224 p. (In Russian)

Information about the author

Amangeldy N. Kashkimbayev – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Alexander Pushkin, 15B, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Автор туралы мәлімет

Амангелді Нүркейұлы Қашқымбаев – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын ғылыми зерттеу институты. Александр Пушкин, 15Б, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Сведения об авторе

Амангельды Нуркеевич Кашкимбаев – кандидат исторических наук, доцент, Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки МНВО РК. Александра Пушкина, 15Б, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.12.2024 Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 05.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025.

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.61.91; 34.23.35

<https://doi.org/>

Place of Chagatai Ulus and Mogulistan in the history of Kazakh ethnos: analysis of traditional historical memory of Kazakhs

A. Kuzembayuly^a , Ye. Abil^b

^a*Kostanai Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanai, Kazakhstan,*

^b*Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

Abstract. The subject of this study is an analysis of the possible ethnogenetic relationship between the populations of the Chagatai Ulus and Moghulistan and the population of Semirechye during the period of the Kazakh Khanate. The relevance of the study is обусловлена ongoing debates in historical anthropology and the genealogy of nomadic societies in Central Asia concerning the continuity of social structures and ethnic identity. Particular attention is paid to the issue of continuity between the clan structure of Moghulistan and the social organization of the Kazakhs, especially that of the Senior Zhuz. The aim of the research is to substantiate the position that there is no direct ethnogenetic or institutional continuity between these formations. The primary source base for the analysis consists of data from the historical memory of the Kazakhs, preserved in the form of genealogical traditions (shezhire). These traditions reflect indigenous conceptions of origin, social identity, and the structure of tribal and clan associations. Although the written recording of Shezhire began relatively late, at the end of the eighteenth century – they preserve earlier layers of collective memory. The analysis of genealogies demonstrates that Kazakhs of all three zhuzes consistently traced their origin to the Ulus of Jochi. Genealogical narratives include representatives of the Jochid dynasty – Jochi (Zhayylkhan), Uzbek (Ozbek), and Shiban (Sapian)-indicating the dominance of the Jochid genealogical tradition. In particular, the genealogies of the Senior Zhuz trace their origin to the legendary Maiky-biy, who appears to have a historical prototype in the person of the Uisun Maiky (Baiku), a companion of Jochi and Batu. Certain clans of the Middle and Junior Zhuzes likely originated from groups that were part of Moghulistan; however, this origin is not reflected in their shezhire. Moreover, a comparative analysis of genealogical traditions across different clans reveals substantial similarities both in the set of characters and in narrative motifs. This suggests a common origin for a number of tribal groups and their subsequent redistribution among the zhuzes, pointing to a relatively late formation of the zhuz structure. The historical context of the seventeenth and eighteenth centuries – marked by the displacement of Kazakhs from Semirechye by the Oirats and by continuous migrations-was accompanied by territorial redistribution and transformations in clan organization. These processes contributed to the loss or transformation of earlier identities. An additional argument is provided by comparison with Kyrgyz epic traditions, which likewise preserve elements of the Jochid heritage, including narratives about Edige, motifs of Nogai origin of key heroes, and legends concerning the death of Jochi. This indicates the wide diffusion of a Jochid historical and cultural matrix across the region. Thus, it can be concluded that a significant portion of the clans of the Senior

Zhuz, as well as some Kyrgyz lineages, were formed within the framework of the Ulus of Jochi. Meanwhile, groups of Moghulistan origin that became incorporated into the Kazakh ethnos lost the memory of their former origin in the process of integration, which precludes the establishment of direct ethnogenetic continuity between the population of Moghulistan and the Senior Kazakh Zhuz.

Keywords: Chagatai ulus; Mogulistan; Ulus Dzhuchi; historical memory; ethnogenesis of Kazakhs; clan system

---

For citation: Kuzembayuly A., Abil Ye. Place of Chagatai Ulus and Mogulistan in the history of Kazakh ethnos: analysis of traditional historical memory of Kazakhs. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.80-95. <https://doi.org/>

Қазақ этносының тарихындағы Шағатай ұлысы мен Моғұлстанның орны: қазақтардың дәстүрлі тарихи жадын талдау

А. Кузембайұлы^а, Е. Әбіл^б

^а*А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан*

^б*ҚР Парламентінің Мәжілісі, Астана, Қазақстан*

Аңдатпа. Бұл зерттеудің пәні – Шағатай ұлысы мен Моғолстан халқының Қазақ хандығы дәуіріндегі Жетісу тұрғындарымен ықтимал этногенетикалық байланысын талдау. Зерттеудің өзектілігі Орталық Азия көшпелі қоғамдарының тарихи антропологиясы мен генеалогиясы саласындағы әлеуметтік құрылымдар мен этникалық бірегейліктің сабақтастығына қатысты жалғасып келе жатқан пікірталастармен айқындалады. Әсіресе Моғолстанның кландық құрылымы мен қазақтардың әлеуметтік ұйымдасуы, ең алдымен Ұлы жүз арасындағы сабақтастық мәселесіне ерекше назар аударылады. Зерттеудің мақсаты – осы құрылымдар арасында тікелей этногенетикалық және институционалдық сабақтастықтың жоқтығын негіздеу. Талдаудың негізгі дереккөзі ретінде қазақтардың тарихи жадында сақталған, шежіре түрінде жеткен генеалогиялық аңыз-әңгімелер пайдаланылды. Бұл деректер шығу тегі, әлеуметтік бірегейлік және ру-тайпалық құрылым туралы автохтонды түсініктерді бейнелейді. Шежірелердің жазбаша түрде тіркелуі XVIII ғасырдың соңынан басталғанымен, оларда әлдеқайда көне ұжымдық жад қабаттары сақталған. Генеалогиялық материалдарды талдау қазақтардың үш жүзі де өз шығу тегін Жошы ұлысымен байланыстырғанын көрсетеді. Шежірелерде Жошы әулетінің өкілдері – Жошы (Жайылхан), Өзбек (Озбек), Шибан (Сапиан) аталады, бұл жошылық генеалогиялық дәстүрдің басымдығын дәлелдейді. Атап айтқанда, Ұлы жүздің шежірелері өз бастауын Жошы мен Батудың серігі болған үйсін Майқы (Байку) тұлғасымен байланысты Майқы биден таратады. Орта және Кіші жүздің кейбір рулары, мүмкін, Моғолстан құрамына кірген топтардан шыққан, алайда олардың шежірелерінде бұл тегі көрініс таппаған. Сонымен қатар әртүрлі рулардың генеалогиялық аңыздарын салыстыру кейіпкерлер құрамы мен сюжеттік желілердің едәуір ұқсастығын көрсетеді. Бұл бірқатар ру-тайпалық топтардың ортақ шығу тегін және олардың кейін жүздер арасында қайта бөлінгенін аңғартады, яғни жүздік құрылымның салыстырмалы түрде кеш қалыптасқанын білдіреді. XVII–XVIII ғасырлардағы тарихи жағдай – ойраттардың қазақтарды Жетісудан ығыстыруы және тұрақты көші-қон үдерістері – аумақтардың қайта

бөлінуімен және кландық құрылымдардың өзгеруімен қатар жүрді. Бұл үдерістер бұрынғы бірегейліктердің жойылуына немесе трансформациясына ықпал етті. Қосымша дәлел ретінде қырғыздардың эпикалық дәстүрімен салыстыру келтіріледі, онда да жошылық мұра элементтері байқалады: Едіге туралы аңыздар, батырлардың ноғайлық тегі жөніндегі мотивтер, Жошының өлімі туралы хикаялар. Бұл аймақта жошылық тарихи-мәдени үлгінің кең таралғанын көрсетеді. Осылайша, қазақтардың Ұлы жүзіне кіретін көптеген рулар, сондай-ақ қырғыздардың бір бөлігі Жошы ұлысы аясында қалыптасқан деп қорытынды жасауға болады. Ал Моғолстаннан шыққан топтар қазақ этносының құрамына енгеннен кейін өздерінің бұрынғы шығу тегі туралы тарихи жадын жоғалтқан, бұл Моғолстан халқы мен Ұлы жүз қазақтары арасында тікелей этногенетикалық сабақтастықты жоққа шығарады.

Түйін сөздер: Шағатай ұлысы, Моғұлстан, Жошы ұлысы, тарихи жады, қазақтың шығу тегі, рулық жүйе

Место Чагатайского Улуса и Могулистана в истории казахского этноса: анализ традиционной исторической памяти казахов

А. Кузембайулы^а, Е. Абиль^б

^а*Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан*

^б*Мажилис Парламента РК, Астана, Казахстан*

Аннотация. Предметом данного исследования является анализ возможной этногенетической связи населения Чагатайского улуса и Могулистана с населением Семиречья периода Казахского ханства. Актуальность работы обусловлена продолжающимися дискуссиями в области исторической антропологии и генеалогии кочевых обществ Центральной Азии относительно преемственности социальных структур и этнической идентичности. Особое внимание уделяется вопросу преемственности между клановой структурой Могулистана и социальной организацией казахов, прежде всего Старшего жуза. Цель исследования заключается в обосновании положения об отсутствии прямой этногенетической и институциональной преемственности между этими образованиями. В качестве основного источника анализа использованы данные исторической памяти казахов, зафиксированные в форме генеалогических преданий – шежире. Эти предания отражают автохтонные представления о происхождении, социальной идентичности и структуре родоплеменных объединений. Несмотря на то, что письменная фиксация шежире началась сравнительно поздно – с конца XVIII века, они сохраняют более древние пласты коллективной памяти. Анализ генеалогий показывает, что казахи всех трёх жузов последовательно связывали своё происхождение с Улусом Джучи. В родословных фигурируют представители династии Джучидов – Джучи (Жайылхан), Узбек (Озбек), Шибан (Сапиан), что свидетельствует о доминировании джучидской генеалогической традиции. В частности, генеалогии Старшего жуза выводят своё происхождение от легендарного Майкы-бия, имеющего исторический прототип в лице уйшуна Майкы (Байку) – соратника Джучи и Бату. Отдельные кланы Среднего и Младшего жузов, вероятно, имеют происхождение от групп, входивших в состав Могулистана, однако в их шежире данное происхождение не отражено. Более того, сопоставление генеалогических преданий различных кланов выявляет значительное сходство как в составе персонажей, так и в сюжетных линиях. Это указывает на общее происхождение ряда родоплеменных групп и их последующее

перераспределение между жузами, что позволяет говорить о сравнительно позднем оформлении жузовой структуры. Исторический контекст XVII-XVIII веков, связанный с вытеснением казахов из Семиречья ойратами и постоянными миграциями, сопровождался перераспределением территорий и трансформацией клановой структуры. Эти процессы способствовали утрате или трансформации прежних идентичностей. Дополнительным аргументом служит сопоставление с кыргызской эпической традицией, в которой также прослеживаются элементы джучидского наследия: предания о Едиге, мотивы ногайского происхождения героев, легенды о смерти Джучи. Это свидетельствует о широкой распространённости джучидской историко-культурной матрицы в регионе. Таким образом, можно заключить, что значительная часть казахских кланов Старшего жуза, а также часть кыргызских родов формировалась в рамках Улуса Джучи. Группы же могулистанского происхождения, вошедшие в состав казахского этноса, в процессе интеграции утратили память о своём прежнем происхождении, что исключает возможность установления прямой этногенетической преемственности между населением Могулистана и Старшим казахским жузом.

Ключевые слова: Чагатайский улус; Могулистан; Улус Джучи; историческая память; этногенез казахов; клановая система

Для цитирования: Кузембайулы А., Абиль Е. Место Чагатайского Улуса и Могулистана в истории казахского этноса: анализ традиционной исторической памяти казахов. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.80-95. <https://doi.org/>

Введение

История Чагатайского Улуса и Могулистана тесно связана с историей Казахского ханства и проблемой этногенеза казахского народа. Достаточно того факта, что само образование Казахского ханства традиционная историография связывает с перекочевкой джучидов Жанибека и Керейя на территорию северо-восточного Могулистана, в долину р. Чу. Однако конкретная роль Чагатайского улуса и Могулистана в этногенезе казахов, какие именно могульские кланы и группы вошли в состав казахов и каково соотношение Чагатайского улуса и Могулистана со Старшим жузом казахов является предметом дискуссий.

Распространенное сегодня в общественном дискурсе мнение о том, что казахи Старшего жуза являются потомками населения Чагатайского улуса и Могулистана, а население Младшего – потомками населения Ногайского (Мангытского) Йурта – не более чем примитивное и весьма схематичное отражение реальных этнополитических процессов. Безусловно, часть казахского этноса генетически связана с населением юго-восточного Казахстана, однако этнические процессы были достаточно сложными и не столь однозначными, как это иногда представляется. Даже поверхностный анализ кланового состава Могулистана, известного по письменным источникам, показывает наличие кланов, входящих сейчас в состав Младшего жуза (кереиты) и Среднего жуза (аргыны/аркенуты, курлауты). Кроме того, вполне вероятно, что группы с одинаковыми названиями могли одновременно существовать как в Могулистане, так и на территории Улуса Джучи, в частности, те же кереиты и курлеуты фиксируются также в списках 92 узбекских племен (Султанов 1982: 8).

Материалы и методы

К сожалению, письменных данных о клановом составе раннего Казахского ханства (15-16 века) практически нет. В связи с этим проведение сравнительного анализа с клановым составом Чагатайского улуса, Могулистана и списком 92-х узбекских кланов у нас нет возможности. Однако в нашем распоряжении есть историческая память самих казахов, зафиксированная в генеалогических преданиях-шежире. В условиях дефицита письменных источников роль устных нарративов возрастает, это привело даже к попытке ввести по отношению к центральноазиатским реалиям понятие «устной историологии» (Рахимбекова 2019: 176-177). В качестве одного из важных видов источников по истории казахов устные предания рассматриваются казахстанскими исследователями (Алпысбес 2013). Вместе с тем, устные нарративы, безусловно, обладая определенной спецификой, не являются самостоятельным видом источников, так как приобретают свойства исторического источника только в процессе их письменной или какой-либо иной (видео-, аудио-) фиксации.

Тем не менее, исторические предания казахов – практически единственный источник, по которому мы можем реконструировать традиционную историческую память, традиционные репрезентации собственной истории, ее ключевых моментов, отраженных в массовом сознании. Специфика казахской исторической памяти заключается в господстве двух видов исторических преданий – генеалогических и топонимических, причем, зачастую они тесно переплетены. Это вызвано особенностями социальной структуры казахского общества, в котором иерархия хозяйственных общин и потестарных групп выстроена в соответствии с генеалогическим родством, реальным или вымышленным. Соответственно, место каждого индивида и группы в этой иерархии зависело от места в системе генеалогического родства, что легитимизировалось через генеалогические предания. Повышение или понижение реального статуса группы в иерархии вело к пересмотру генеалогий и возникновению нового предания. Именно поэтому предания, фиксировавшиеся в разное время и в разных географических точках казахских степей, могут отличаться друг от друга.

Важное место среди источников по истории казахских родов занимают генеалогии-шежире. Этот особый жанр традиционной исторической формы отражения прошлого и специфическая для казахского общественного сознания устная историческая традиция стала основой одного заметного направления в казахстанской литературе, существующего параллельно официальной историографии. Подобных работ в Казахстане издано огромное количество, начиная с публикаций в газетах и журналах, заканчивая отдельными изданиями. Отметим лишь то, что в последние десятилетия в Казахстане предпринято масштабное издание шежире различных родов (Шежире 1993; Толқымбетұлы 2000; Атшыбайұлы 2000; Бәтесбайұлы 2000).

В данных работах в подавляющем большинстве наблюдается некритический подход к материалу, легендарные сведения, особенно относящиеся к высшим звеньям генеалогии, отражающим наиболее хронологически ранние времена, воспринимаются буквально. Даже как источник подобные исследования применять довольно сложно, т.к. во всех них отсутствует необходимый научно-справочный аппарат и комментарий. Часть современных шежире не имеет исторической ценности, т.к. посвящена популяризации

современных представителей того или иного рода. Теоретической основой этих работ является архаический взгляд на исторический процесс как результат поэтапной сегментации одной семьи, когда история трактуется в категориях семейного родства.

Справедливости ради отметим, что наблюдается рост публикаций казахских шежире с научных позиций, сопровождающихся комментарием и привлечением других пластов источников (Құл-Мұхаммед 1994; Муканов 1998; Арғынбаев 2000). Муканов отмечает, что казахская историография прошла путь от мифологического мышления, легенд и преданий, к квазиисторическому и историческому осмыслению семейной и родовой истории, которые в совокупности образовывали шежире – своеобразную историческую хронику происхождения народов, племен, родов, знатных людей (Муканов 1998: 7). При этом он подчеркивает, что «приводимая схема вовсе не означает признания ее как исторически достоверного документа, а как представление одной из эпико-генеалогических легенд мусульманского мира» (Муканов 1998: 8). Муканов предлагает делить шежире на два уровня, причем на высших звеньях родословной господствует легендарная генеалогия, основанная на мифах, тотемических и религиозных представлениях, на нижних – реальная генеалогия (Муканов 1998: 27).

Современные исследователи феномена шежире Ж. Артыкбаев и М. Алпысбес отмечают, что данная проблема, довольно редко освещаемая исследователями, в реальности имеет достаточно важное теоретическое значение в изучении традиционных институтов казахского общества. В историко-генеалогическом предании находит выражение статус племени (жуза), идеологически обоснованное в шежире. Прослеживается связь устной исторической традиции с генеалогической структурой казахского этноса и его социально-идеологическое значение (Артыкбаев 1999; Алпысбес 2013).

Литературный обзор

Отметим, что практически исследователи отмечали население Чагатайского улуса в качестве одного из источников формирования казахского этноса. Ч. Валиханов, подготовивший статью об этногенезе казахов, на основе анализа родословных отдельных казахских родов сделал вывод «о происхождении их (казахов – авт.) как союза племен от Золотой и Джагатайской орд, которые вследствие смут и беспорядков в XV веке сдвинуты с коренных мест жительства и приведены в смутное, беспорядочное движение или бегство (бусу) – совершенно раздробились на части и попали в разные места и земли в смешении с ... отдельными частями других племен» (Валиханов 1985: 155-156). При этом Ч. Валиханов ссылается на историческую память самих казахов, в частности, в небольшой работе, посвященной историческим преданиям казахов Старшего жуза, он отмечает, что «они (казахи – авт.) говорят так: Золотая и Джагатайская /орды пали/, внутренние беспокойства разъединили единство племен, некому было содержать властей и заботиться об обществе...тогда в степях ишимских собравшийся народ...» (Валиханов 1984: 275-276). Кроме того, он отмечает, что согласно преданиям казахов Семиречья все степные кочевые племена (татары) носили название «ногай».

Кроме того, Ч. Валиханов, первым записавший исторические предания кыргызов и эпос «Манас», оставил любопытные свидетельства об исторической памяти алатауских кыргызов. Он подчеркивает общность исторических преданий казахов и кыргызов,

свидетельствуя, что «о родстве своем с кайсаками (казахами – авт.), узбеками и татарами как народами, произошедшими из Золотой орды, говорят все их саги» (Валиханов 1985: 65). Анализируя историю Семиречья и обстоятельства этногенеза кыргызов, Ч.Валиханов предположил, что население Золотой орды, известное в казахской и кыргызской исторической памяти как «ногай», заняли территорию Семиречья «после переселения ханской орды (чагатаидов – авт.) в средоточие оседлых владений, в пространство между Яркендом, Кашгаром и Хотаном, что произошло тотчас после смерти Тоглук-Тимура» (Валиханов 1985: 62).

Один из первых развернутых аналитических обзоров этногенеза казахов принадлежит Александру Петровичу Чулошникову, руководителю историко-статистического отдела при штабе Кирвоенкомата и председателю Общества изучения Киргизского края. В 1924 году им была опубликована монография «Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен», содержащая обзор истории Казахстана с древнейших времен до 18 века. 6 глава данного труда содержала попытку осмысления с учетом состояния науки начала 20 века этнических процессов, приведших к становлению казахского этноса. Во-первых, А. Чулошников, следуя популярным в науке того времени взглядам, считает казахов конгломератом племен, результатом «смешения и слияния самых разнородных племен и народов...» (Чулошников 1924: 112).

Этнополитической основой казахов автор считал узбекский союз, сложившийся на базе населения восточной части Улуса Джучи. «Основой, создавшей казах-киргизов, были никакие другие тюркские племена, а те же узбеки», пишет он (Чулошников 1924: 105). Именно этим объясняет он и термин узбек-казак Мухаммед Хайдара Дулати и тот факт, что еще в 80-х годах 19 века казахское население Сырдарьинской области считало себя узбеками. Вместе с тем, достаточно пространно рассуждая о социальных и политических аспектах этногенеза казахов, А. Чулошников отмечает и роль в этом процессе населения Чагатайского улуса. «В начале 16 века, при первых преемниках Гирея и Джанибека, заметно усиливши себя новыми присоединениями кочевых племен восточной части Джагатайского улуса, она насчитывала уже более миллиона человек...», пишет А. Чулошников о «Казакской Орде» (Чулошников 1924: 112).

М. Тынышпаев в своей рецензии на работу А. Чулошникова отмечал, что «казаки представляют собой простой конгломерат тюрко-мусульманских племен улусов Джочы и Чагатая» (Тынышпаев 2009: 74). В своем обобщающем труде «Материалы к истории киргиз-казакского народа». М. Тынышпаев считает ядром казахского этноса алчинов, сформировавшихся как этнос еще до 13 века, а остальные казахские роды и племена были включены в состав Казахского ханства и казахов как этноса позже. В частности, он считал уйсынов, аргынов, найманов и кереев выходцами из Чагатайской орды, жалаиров и канглы – потомками населения улуса сына Джучи Орду, алчинов – улуса Токай-Тимура, кыпчаков и конратов – улусов Бату и Шибана (Тынышпаев 2009: 182-183). Таким образом, казахов он считал потомками в основном населения Золотой Орды с включением отдельных племен Чагатайского улуса.

С. Асфендиаров, перу которого принадлежит увидевшее свет в 1935 году произведение «История Казакстана с древнейших времен», совершенно иначе подошел к вопросу происхождения казахского этноса и роли в этом процессе не только населения улусов

Чагатая, но и проблеме роли улусов чингизидов в целом. Обвинив «буржуазных» историков, в том числе и М.Тынышпаева, в следовании «буржуазным» и «феодално-шовинистическим» концепциям прямой зависимости происхождения казахов от улусов сыновей Чингисхана, он отмечает, что «в действительности образование трех казахских жузов объясняется историческими условиями кочевого хозяйства» (Асфендияров 2014: 96). Он не считает важным господство той или иной группы степной элиты, считая возникновение трех казахских жузов результатом существования трех хозяйственно-экономических регионов. «Конечно, передвижения тюрко-монгольских родов в более ранние эпохи и их смешение отразились в названиях, отображая господство и взаимоотношения тех или иных групп ханов и феодалов. Но ко времени образования казахских орд эти названия показывали лишь прошлое, а действительные причины невозможности полного политического объединения, конечно, лежали в способе производства» – замечает он, полностью снимая вопрос о роли отдельных улусов в складывании казахской идентичности (Асфендияров 2014: 97).

В. Шахматов, специально рассмотревший проблему этногенеза казахов в статье «К вопросу об этногенезе казахского народа», считает казахов результатом объединения «племен и народностей», бывших ранее в подчинении Могулистана, Узбекского и Ногайского государств (Шахматов 1950: 99). В противовес ему Х.М. Адильгиреев считает, что казахский этнос формируется в течение 2 в. до н.э. – 12 в. н.э. и к периоду монгольских завоеваний выступает полностью сформировавшимся, но самоназвание «казак» закрепляется за ним после XV века (Адильгиреев 1951: 92-93). Более того, деление на жузы, по Х.Адильгирееву, также имело место уже в домонгольскую эпоху. «Старший жуз, вошедший в состав казахского народа, состоит из племени уйсун – Канглы и Джалаир ... старший жуз сложился до завоевания монголо-татар...» – утверждает он (Адильгиреев 1951: 93). Оригинальной была и точка зрения М. Ахинжанова, считавшего основой казахского этноса карлукское государство, «в состав которого вошли усунь, канглы, аргины, найманы, кипчаки и другие племена» (Ахинжанов 1957: 89). Однако в рамках Карлукского государства процесс формирования казахского этноса не был завершен, он продолжился в рамках Караханидского государства, в рамках которого начинает идти генезис казахской государственности. Данная концепция нашла свое развитие в докторской диссертации М. Ахинжанова, посвященной этногенезу казахов. В автореферате диссертации автор отмечал, что длительный процесс этногенеза на территории Казахстана привел к формированию к началу 13 века 12 улусов – усунь, аргины, найманы, дулаты, албаны, кангли, жетыруы, алимулы, байулы, конрады, кирейты, кипчаки. «все эти племена в VII-X вв. в какойто мере все же составили единый народ – казахов», – пишет М. Ахинжанов (Ахинжанов 1957: 222).

Специальная работа, посвященная анализу кланового состава Могулистана и этническим связям населения Могулистана с казахами, была опубликована в 1965 году В. Юдиным (Юдин 1965).

Как мы видим, дискуссия об этногенезе казахов, прошедшая в 50-е годы 20 века завершилась фактическим закреплением в официальной историографии точки зрения В.Шахматова, все концепции о домонгольском формировании казахского этноса были отвергнуты. Соответственно, роль монгольских улусов, в частности, Чагатайского в этногенезе казахов вновь была выдвинута на первый план. Это ярко проявилось, в

частности, в коллективной работе по проблемам казахского шежира, изданной в 2000 году, в которой все роды Старшего жуза выводились к древним усуням и Могулистану (Аргынбаев 2000). Фактически наука вернулась к концепции Ч. Валиханова.

На современном этапе эта проблема поднята в работах Ж. Сабитова (Сабитов 2011) и статье А. Каратаева (Каратаев 2023). Авторы справедливо указывают на недопустимость проведения прямой параллели между казахами Старшего жуза и населением Чагатайского улуса и Могулистана. На это указывают как данные исторической памяти казахов и соседних народов, закрепленные в генеалогиях (шежира) и исторических преданиях, так и данные популяционной генетики.

Результаты

Наиболее ярко собственные исторические представления казахов и их традиционная историческая память отразились в исторических преданиях, бытовавших в форме поэтических генеалогий – шежира. Понятие «шежира» означает «родословная», «память», «генеалогия». Традиционные формы шежира разнообразны. Отдельные образцы шежира по структуре своей представляют некий аналог историографических сочинений (Алпысбес 2013: 4). Процесс формирования этнической структуры казахов не мог не отразиться в генеалогических и исторических преданиях. Если говорить о генеалогических преданиях, связанных с происхождением казахов в целом, то они связаны с такими персонажами, как Джучи/Жайылхан, Узбек/Озбек, Шибан/Сапиан (Кузембайулы 2024).

В исторической памяти казахов Старшего жуза их история связана именно с джучидами. Начнем с того, что согласно легендам, предок всего Старшего жуза (а также казахских и башкирских табынцев, части ногайцев, каракалпаков и узбеков) Майкыбий был правой рукой Джучи, возглавляя часть его войска. Часть исследователей отождествляет легендарного Майкы с историческим уйсыном (хушин) Байку-нойоном, сподвижником Чигисхана, его сына Джучи и внука Бату. Как писал Кадыргали Жалаири, при Урус-хане его войско состояло из канглы и Алаш-мыны, среди последних старшими считались жалаиры. Мы видим, что сами казахи Старшего жуза свое прошлое связывали не с чагатаидаим, а с джучидами. Справедливости ради отметим, что полностью отрицать связь истории казахов с Чагатаидами/Могулистаном, конечно же, нельзя. В конце концов, есть правление дуглатских эмиров и историографическая традиция, заложенная Мирзой Хайдаром. Мы не отрицаем того, что часть будущих казахов была когда-то в рамках Чагатайского улуса/Могулистана. Главное, что в 14-15 веках они сделали выбор в пользу джучидов, в пользу Урус-хана и его потомков.

Кроме того, сами жузы, «племена» и «роды» – достаточно условные объединения, состав которых мог меняться. Так, источники в конце XVIII века отмечают в составе аргынов такие объединения, как уйсун, шапрашты и курлеут (Андреев 1998: 28). В XIX веке два первых рода относятся уже к Старшему жузу, а курлеты к кыпчакам. В состав найманов в конце XVIII века источники включают шаншклы и жалаириров, также известные позже в составе Старшего жуза (Андреев 1998: 28). Образование объединения жетиру сами казахи связывают с деятельностью Тауке-хана, «который соединил слабые 7 родов Средней Орды в один союз и включил в Младшую» (Тынышпаев 2009: 102).

Одним из крупных объединений Могулистана были керейты. Следует обратить внимание на то, что в тех же районах, где в XVI веке располагался улус керейтов, в XVII-XVIII веке кочевало казахское племя албан (адбан) Старшего жуза. Отметим совпадение названия «албан» с названием племени «албан» (мн. число – албат), входившего в состав керейтов домонгольского периода. Существуют некоторые параллели между керейтами и албанами и в родословных-шежире. Так, среди предков подразделения сары-албанов встречаются такие антропонимы, как Балта, сын Бидайшы, среди предков шыбыл – Керейкул. Можно предположить в качестве гипотезы, что часть семиреченских керейтов под напором калмыков в XVII веке покинула Семиречье и откочевала на запад, войдя позже в состав Младшего жуза. Оставшиеся же на местах прежнего кочевания на северных отрогах Алатау керейты-албаны вошли в формирующийся Старший жуз под своим древним названием албан.

Прослеживается и родство кереев Среднего жуза и керейтов Младшего жуза с другими казахскими родами Старшего жуза, в частности, уйсынами и ысты. Как указывал Ш. Кудайбердыулы, казахские предания считают подразделение кереев абак потомками Абак-батыра, который происходил из сары-уйсунов и был женат на дочери Караби, сына Ашамайлы ([Кудайберды-улы 1990](#)). И. Андреев о происхождении абак-кереев сообщал следующее: «О роде же абахты повествуют: Усюн был усюнского поколения из Большой орды; а сын его Абахты, когда разбогател рогатым скотом и имел много коров, но не доставало у него быков, просил он отца своего, чтоб он для приплоду снабдил его быками: но как у него их было мало, и он ему в том, отказал; то Абахта, осердясь, отошел прочь от усюнцов к кирейцам и составил вторую часть, где имел уже детей от разных жен: Сарбаша, Жадыка, Чириуча и Жастабана, которые по тому ж, напоследок размножившись, разошлись, и каждый род по своему праотце название получили» ([Андреев 1998: 29](#)).

В то же время батыр Аксакал-Абак включен в родословную уйсынов следующим образом: Акарыс (Байшора) – Узынсакал Ибраим (Жумабай) – Курти – Кейки Би – Тобе Би – Майкы – Бактияр – Уйсил(Уйсин) – Аксакал (Абак) – Айдарлы – Караш – Байдибек – Жайменбет – Ысты – (сыновья Ойык и Тілік).

Еще одна параллель связывает казахов Старшего жуза и керейтов Младшего жуза. Так, в родословной керейтов линия родства выглядит следующим образом: Керейт – Курзихан (Аксакал Батыр) – Бозаншар – (сыновья Еспенбет и Коспамбет). Легенда о сыновьях Бозаншара прямо связывает керейтов со Старшим жузом: У Бозаншара с женой погибли все дети и не осталось потомков. Некие гости, для которых Бозаншар устроил той, предсказали появление двух сыновей, сказав, что после их ухода Бозаншар с женой получит богатство в виде овец, которым надо будет сделать метки на ушах. По названию этих меток будут называться потомки этих двух сыновей. Бозаншар делал метку в виде простого надреза – «тілік», а его жена в виде овала – «ойыка». Вот по названиям этого аналога тамги, называемого ен, т.е. метка, потомки Еспенбета называются Ойыктанбалы, а Коспамбета – Тіліктанбалы. Племя Старшего жуза ысты же, в свою очередь, состоит из двух подразделений ойык и тілік по имени сыновей самого Ысты.

Таким образом, мы можем с уверенностью утверждать, что Абак-батыр кереев, Аксакал-Абак уйсынов (ысты), Аксакал-батыр керейтов имеют единый прототип, что говорит о возможном едином происхождении данных родоплеменных групп казахов и их нахождении (по крайней мере части их) в составе Могулистана.

Обсуждение

Нет сомнений в могулистанском происхождении дулатов/доглатов. А. Каратаев справедливо отмечает отсутствие дулатов в списках 92 узбекских племен и отсутствие их в составе народов, предки которых входили в состав владений джучидов – ногайцев, каракалпаков, узбеков, башкир (Каратаев 2023: 778). Как мы уже указали выше, могульское происхождение могут иметь албаны и связанные с ними генеалогически суаны. Кроме того, могульское происхождение могут иметь кереиты Младшего жуза, часть аргынов и абак-кереи Среднего жуза. Но большая часть родов Страшного жуза (усуни, жалаиры, канглы, шанышклы/катаган) имеют, безусловно, джучидское происхождение. Между Чагатаидами/Могулистаном и Старшим жузом не может быть прямой преемственности хотя бы потому, что сами жузы – сравнительно позднее явление, по крайней мере, до начала XVII века в источниках нет о них упоминания. Необходимо учесть и тот факт, что в XVII-XVIII веках казахи потеряли Семиречье, перешедшее под власть ойратов-джунгар и возвращенное только во второй половине 18 века усилиями всех казахов, вне зависимости от жузов и родов. Так, в 1752 году уйсуну кочевали в районе Улытау, где подверглись нападению джунгар (Витевский 1898: 746).

Тесная связь с Улусом Джучи наблюдается не только в исторической памяти казахов Старшего жуза, но и у кыргызов. Ч.Валиханов приводит историческое предание алатауских кыргызов о том, что кыргызы просили ногайского (в некоторых вариантах казахского) хана Жанибека дать им сына в правители. Сын Жанибека Джучи был отправлен отцом, но по дороге погиб, попав в стадо куланов. С времени гибели Аксак-Кулан-Джучи-хана у кыргызов больше не было ханов (Валиханов 1985: 37, 48). Фактически, мы наблюдаем у кыргызов легенду, имеющую корни среди населения Улуса Джучи.

Кроме того, опровергая происхождение алатауских кыргызов от енисейских киргизов, Ч. Валиханов приводит данные о цикле «ногайских преданий», свидетельствующих о проживании в 15 веке ногайцев (согласно кыргызским преданиям) на Чу, Таласе и Иссык-Кульской долине (Валиханов 1985: 60). Особый интерес в связи с этим вызывает такой интересный источник, как «Маджму ат-Таварих» Ахсикенди (XVI век). Это сочинение представляло фольклорно-эпическое произведение, посвященное истории кыргызских племен, обитавших в Алтай-Тяньшаньском регионе в IX-XVI веках (Акерев 2017: 4). В «Маджму ат-Таварих» роль Джучи сведена к минимуму, а о династии джучидов практически не говорится. Однако одним из главных действующих лиц является хан Тохтамыш, который, по Ахсикенди, не джучид, а потомок Он хана – «падишаха Карайетти».

В более поздних вариантах эпоса «Манас» в состав предков кыргызов включены достоверно джучидские объединения уйшун/уйсын, алчын, найман (Эшиев 2021: 7). Кроме того, одними из персонажей эпоса являются ногайцы Эр Эштек и Жамгырчы (Эшиев 2021: 10). Если первое имя можно отождествить с этнонимом башкир (естек), то прототипом второго может быть мангытский бий Йамгурчи (начало 16 века). Как справедливо указывал Е. Мелетинский, некоторые имена (богатыри Эр-Кекче, Кошой, Джамгырчи (Ямгурчи), Джанбай, Агыш, а также Каныкей – главная жена Манаса (в истории — дочь Темира, ставшая пленницей Едигея) и эпизоды в «Манасе» перекликаются с казахской эпической традицией и относятся к так называемому ногайлинскому циклу

(Мелетинский 1985: 583-584). Сам Манас часто рассматривается как ногайский богатырь (внук хана Ногай, представитель племени сары-ногай и т.п.).

Заклучение

Анализ исторической памяти казахов, отраженной в генеалогических преданиях-шежере, показывает, что казахи всех трех жузов связывали свое прошлое исключительно с Улусом Джучи, в генеалогиях в качестве первопредков зафиксированы имена правителей из династии Джучи (Жошы, Узбек, Жанибек, Шибан/Сибан). Эпонимические предки кланов Старшего жуза имеют прямые параллели с реальными историческими персонажами Улуса Джучи. Кроме того, генеалогические предания разных родов Старшего, Среднего и Младшего жузов имеют много совпадающих персонажей и сюжетов, что доказывает относительно позднее формирование казахских жузов и отсутствие прямой преемственности между клановыми структурами юго-восточного Казахстана периодов Могулистана (XIV-XV века) и Старшего жуза (XVII-XIX).

Безусловно, часть современных казахов является генетическими потомками населения Могулистана, часть казахских кланов является выходцами из улусов, связанных с владениями Чагатаидов, однако уже к концу 18 века, когда происходит наиболее ранняя письменная фиксация исторической памяти казахов, все без исключения казахские кланы связывали свое происхождение исключительно с Улусом Джучи и джучидскими правящими кланами.

Как мы видим, не только у казахов Старшего жуза, но и их южных соседей кыргызов историческая традиция связана с Улусом Джучи. Безусловно, часть казахов имеет могульское происхождение, однако ни Чагатай, ни могульские правители не оставили следов в исторической памяти казахов, они, в отличие от джучидов, не оставили следов в родословных и исторических преданиях казахов. Поэтому точка зрения об этнополитической преемственности Могулистана и Старшего жуза казахов не имеет под собой основы и является классическим историческим мифом.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Список литературы

Адилгыреев Х. К истории образования казахского народа. *Вестник Академии наук Казахской ССР*. 1951. No.1(70), с.81-96.

Акерев Т. *Маджму ат-Таварих как исторический источник* (Полный перевод, анализ и коммен-

- тари). Бишкек: Международный Университет Кыргызстана. 2017. 348 с.
- Алпысбес М. *Шежире казахов: источниги и традиции*. Астана: ИП «BG-Print». 2013. 240 с.
- Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. ред.: И. Ерофеева. Алматы: Ғылым. 1998. 278 с.
- Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. *Қазақ шежіресі хақында*. Алматы: Атамұра. 2000. 122 б.
- Артыкбаев Ж., Алпысбесулы М. Теоретико-методологические проблемы изучения казахского шежиры. *Отан тарихы*. 1999. No.2, с.3-18.
- Асфендиаров С. *Шығармалары. Төрттомдық шығармалар жинағы*. Т.3. Алматы: «Ел-шежіре». 2014. 408 б.
- Атшыбайұлы Ә. *Шеркеш шежіресі*. Алматы: Жолдас және К. 2000. 134 с.
- Ахинжанов М. К вопросу об этногенезе казахского народа. *Ученые записки Казахского государственного университета им. С. Кирова*. Том. XXXI, вып. 3. Алма-Ата. 1957. С.77-91
- Ахинжанов М. Этногенез казахского народа. *Учёные записки Казахского государственного университета*. Т. XXXVIII, вып.4. Алма-Ата. 1959. С. 198-222
- Бәтесбайұлы К., Бегатарұлы Ж. *Найман тоқпақ шежіресі*. Алматы. 2000. 100 б.
- Валиханов Ч. *Собрание сочинений: в 5 томах*. Т.1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1984. 432 с.
- Валиханов Ч. *Собрание сочинений: в 5 тт*. Т.2. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 416 с.
- Витевский В. И.И. *Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.*: Историч. монография. Казань: Типо-лит. В.М. Ключникова, 1897. С.617-974 с
- Каратаев А. Происхождение племен Старшего жуза по шежиры: Улус Джучи или Могулистан? *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2023. Т.10, no.4, с.772–789. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_772-789
- Кудайберды-улы Шакарим. *Родословная тюрков, казахов, киргизов*. Династии ханов. Пер. Б. Каирбекова. Алма-Ата, СП Дастан, 1990. 120 с.
- Кузембайұлы А., Абиль Е. *Шибан в исторических преданиях казахов*. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т.11, no.4, с.796-813
- Құл-Мұхаммед М. *Орыс энциклопедияларындағы қазақ шежіресі*. Алматы: Атамұра, 1994. 224 б.
- Мелетинский Е. Киргизский эпос о Манасе. *История всемирной литературы*: В 8 томах. Москва: Наука. 1983-1994. Т.3. 1985. С.583-584.
- Муканов М. *Из исторического прошлого (Родословная племен керей и уак)*. Алматы: Казахстан. 1998. 159 с.
- Рахимбекова А. Историческая память и степная устная историология. *Историко-педагогические чтения*. 2019. No.23, с.175-180.
- Сабитов Ж. О происхождении казахских родов сары-уйсун, дулат, албан, суан, ысты, шапрашты, ошакты, сргелы. *Russian Journal of Genetic Genealogy*. (Русская версия). 2011. Т.3, no.3. /2012. Т.4, no.1. с.94-98
- Султанов Т. *Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории)*. Москва: Наука. 1982. 133 с.
- Толқымбетұлы Р. *Жалайыр. Он екі ата шежіре*. Алматы: Дәуір. 2000. 112 с.
- Тынышпаев М. *История казахского народа*. Алматы: Санат. 2009. 288 с.
- Чулошников А. *Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён*. Ч.1. Оренбург: Киргизское государственное издательство.

1924. 291 с.

Шахматов В. К вопросу об этногенезе казахского народа. *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия историческая.* 1950. Вып.6, с.80-99.

Эшиев А. *Эпос «Манас» и исторические источники: параллели, аналогии, сходства.* Бишкек: Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова 2021. 154 с.

Юдин В. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами. *Известия АН КазССР. Серия общественная,* 1965. Вып.3, с.52-65

References

Adilgireev H. K istorii obrazovaniya kazahskogo naroda. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.* 1951. No.1(70), pp.81-96 (In Russian)

Akerov T.A. *Madzhmu at-Tavarih kak istoricheskij istochnik (Polnyj perevod, analiz i kommentarii).* Bishkek: International University of Kyrgyzstan. 2017. 348 p. (In Russian)

Alpysbes M.A. *Shezhire kazahov: istochniki i tradicii.* Astana: IP «BG-Print». 2013. 240 p. (In Russian)

Andreev I.G. *Opisanie Srednei ordy kirgiz-kaisakov.* Almaty: Gylym. 1998. 278 p. (In Russian)

Argynbaev H., Mukanov M., Vostrov V. *Kazak shezhiresi khakynda.* Almaty: Atamura. 2000. 122 b. (In Kazakh)

Artykbaev Zh., Alpysbesuly M. *Teoretiko-metodologicheskie problemy izucheniya kazahskogo shezhire. Otan tarihy.* 1999. No.2, pp.3-18. (In Russian)

Asfendiarov S. *Shygarmalary. Torttomdyk shygarmalar zhinagy.* Vol.3. Almaty: «El- shezhire». 2014. 408 p. (In Kazakh)

Atshybayuly A. *Sherkesh shezhiresi.* Almaty: Zholdas zhane K. 2000. 134 p. (In Kazakh)

Ahinzhanov M.B. K voprosu ob etnogeneze kazahskogo naroda. *Academic records of the Kazakh State University named after S. Kirov.* Vol. XXXI. Is.3. Almaty.1957. Pp.77-91 (In Russian)

Ahinzhanov M.B. Etnogenez kazahskogo naroda. *Uchyonye zapiski Kazahskogo gosudarstvennogo universiteta.* Vol.XXXVIII. Is.4. Alma-Ata. 1959. Pp.198-222 (In Russian)

Batesbaiuly K., Begataruly Zh. *Naiman tokpak shezhiresi.* Almaty. 2000. 100 p. (In Kazakh)

Valihanov Ch. *Sobranie sochinenii: in 5 volumes.* Vol.1. Alma-Ata: The main editor of the Kazakh Soviet encyclopedia. 1984. 432 p. (In Russian)

Valihanov Ch. *Sobranie sochinenii: in 5 volumes.* Vol. Vol.2. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj enciklopedii. 1985. 416 p. (In Russian)

Vitevskii V.N. I. I. *Neplyuev i Orenburgskij kraj v ego prezhnem sostave do 1758 goda.* Vol. 3. Kazan: Typo-lithography of V.M. Klyuchnikov. 1898. pp. 617-974 (In Russian)

Karataev A.A. Proiskhozhdenie plemen Starshego zhuza po shezhire: Ulus Dzhuchi ili Mogulistan? *Electronic scientific journal «edu.e-history.kz».* 2023. Vol.10, no.4, p.772-789. (In Russian)

Kudaiberdy-uly Shakarim. *Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazahov i hanskih dinastij.* Alma-Ata: SP Dastan. 1990. 120 p. (In Russian)

Kuzembayuly A., Abil E. Shiban v istoricheskikh predaniyah kazahov. *Electronic scientific journal «edu.e-history.kz».* 2024. Vol.11, no.4, pp.796-813. (In Russian)

Kul-Muhammed M. *Orys entsiklopediyalaryndagy kazak shezhiresi.* Almaty: Atamura. 1994. 224 p. (In Kazakh)

Meletinskii E. Kirgizskii epos o Manase. *History of world literature: in 8 volumes.* Moscow: Nauka, 1983-1994. 1985. Vol.3. pp.583-584(In Russian)

Mukanov M.S. *Iz istoricheskogo proshlogo (Rodoslovnaya plemen kerej i uak).* Almaty: Kazahstan. 1998.

159 p. (In Russian)

Rahimbekova A. Istoricheskaya pamyat' i stepnaya ustnaya istoriologiya. *Istoriko-pedagogicheskie chteniya*. 2019. No.23, pp.175-180. (In Russian)

Sabitov Zh.M. O proiskhozhdenii kazahskih rodov sary-ujusun, dulat, alban, suan, ysty, shaprashty, oshakty, srgely. *Russian Journal of Genetic Genealogy*. (Russkaya versiya). 2011. Vol.3, no.3; 2012. Vol.4, no.1, pp.94-98. (In Russian)

Sultanov T.I. *Kochevye plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. (voprosy etnicheskoj i social'noj istorii)*. Moscow: Nauka. 1982. 133 p. (In Russian)

Tolkymbetuly R. *Zhalaiyr. On eki ata shezhire*. Almaty: Daur. 2000. 112 p. (In Kazakh)

Tynyshpaev M. *Istoriya kazahskogo naroda*. Almaty: Sanat. 2009. 288 p. (In Russian)

Chuloshnikov A.P. *Ocherki po istorii kazah-kirgizskogo naroda v svyazi s obshchimi istoricheskimi sud'bami drugih tyurkskih plemyon*. Chapter 1. Orenburg: Kyrgyz State Publishing House. 1924. 291 p. (In Russian)

Shahmatov V.F. K voprosu ob etnogeneze kazahskogo naroda. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Historical Series*. 1950. Vol.6, pp 80-99 (In Russian)

Eshiev A. *Epos «Manas» i istoricheskie istochniki: paralleli, analogii, skhodstva*. Bishkek. 2021. 159 p. (In Russian)

Yudin V. O rodoplemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ih etnicheskih svyazah s kazahskim i drugimi sosednimi narodami. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Social Sciences Series*. 1965. Vol.3, pp.52-65. (In Russian)

Information about the authors

Amanzhol Kuzembayuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>, topai240345@mail.ru

Yerkin A. Abil – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy of Mazhilis of the Parliament of RK, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>, yerkinabil@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Аманжол Күзембайұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>, topai240345@mail.ru

Еркин Аманжолұлы Әбіл – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламентінің Мәжілісінің депутаты, Астана, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>, yerkinabil@gmail.com

Сведения об авторах

Күзембайұлы Аманжол – доктор исторических наук, профессор, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>, topai240345@mail.ru

Абиль Еркин Аманжолұлы – доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилісі Парламенті РК, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>, yerkinabil@gmail.com

Authors' Contributions

Yerkin A. Abil – conceptualization, data curation, investigation, project administration, writing – original draft preparation, supervision.

Amanzhol Kuzembayuly – methodology, validation, writing – review & editing.

Авторлардың қосқан үлесі

Еркін Аманжолұлы Әбіл – тұжырымдаманы әзірлеу, деректерді үйлестіру, зерттеу жүргізу, зерттеу жобасына әкімшілік жетекшілік жасау, қолжазбаны жазу, ғылыми жетекшілік.

Аманжол Күзембайұлы – әдіснаманы әзірлеу, нәтижелерді валидациялау, қолжазбаны жазу – рецензиялау және редакциялау.

Вклад авторов

Еркин Аманжолұлы Аби́ль – разработка концепции, курирование данных, проведение исследования, административное руководство исследовательским проектом, написание рукописи, научное руководство.

Аманжол Күзембайұлы – разработка методологии, валидация результатов, написание рукописи – рецензирование и редактирование.

Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.04.2025

Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 02.05.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 30.05.2025

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.91.00

<https://doi.org/>

Uraz Muhammad in the Context of Kazakh-Russian Relations at the End of the 16th Century

N. Lapin

Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

 lapin.79@mail.ru

Abstract. This article examines the role of the Kazakh Sultan Uraz Muhammad, the future Khan of Kasimov, in the system of Kazakh-Russian diplomatic relations at the end of the 16th century. His fate occupies a special place in the history of the post-Golden Horde period, as, while within the Russian state, he became involved in the negotiation process between the Kazakh Khanate and Moscow during the restoration of ambassadorial relations in 1594–1595. Despite persistent interest in Uraz Muhammad in historiography, his actual participation in diplomatic contacts has long remained understudied. The aim of the article is to study the participation and role of Sultan Uraz-Muhammad in the Kazakh-Russian negotiations during the stay of the Kul-Muhammad embassy in Russia (1594-1595), as well as in the preparation of the return Russian embassy to Khan Tawakkul. To achieve this goal, the author solves the following tasks: analysis and critical understanding of the historiography on the problem; identification and systematization of archival sources; clarification of the dating, goals and course of negotiations; determination of the actual place of Uraz-Muhammad in the system of diplomatic contacts between the Kazakh Khanate and the Russian state. The source basis of the study is the materials of the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA), primarily the documents of the Ambassadorial Prikaz, as well as their copies stored in the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan and the Scientific Archive "Gylym Ordasy". The work used both published and previously unpublished documents. The study's methodological basis is based on the principles of source analysis, the comparative historical method, and a critical comparison of archival and printed versions of sources. The analysis revealed that the widespread historiographic view of Uraz-Muhammad's secondary role, limited solely to the issue of his liberation, is erroneous. Sources indicate that he played a significant and active role in diplomatic contacts between the Kazakh Khanate and the Russian state, participated in meetings with the Kazakh ambassador Kul-Muhammad, and was involved in the negotiation process. It was also revealed that several meetings actually took place, and discrepancies in their dating are due to errors in published documents and their uncritical use by researchers. The author concludes that Sultan Uraz-Muhammad was an important participant in the restoration of Kazakh-Russian diplomatic ties in the late 16th century. His position at the Russian court and his high dynastic status determined his involvement in ambassadorial contacts, albeit primarily in a ceremonial manner. This study expands our understanding of the mechanisms of diplomatic interaction at that time and highlights the need for further introduction of archival sources on the history of Kazakh-Russian relations into scholarly circulation.

Keywords: Uraz-Muhammad; Kazakh Khanate; Russian state; Kazakh-Russian relations; diplomacy; embassies

For citation: Lapin N. Uraz Muhammad in the Context of Kazakh-Russian Relations at the End of the 16th Century. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.96-116. <https://doi.org/>

Ураз-Мухаммед в контексте казахско-русских отношений в конце XVI века

Н. Лапин

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена изучению роли казахского султана Ураз-Мухаммеда, будущего касимовского хана, в системе казахско-русских дипломатических отношений конца XVI века. Его судьба занимает особое место в истории постзолотоордынского пространства, поскольку, находясь в пределах Русского государства, он оказался вовлечён в переговорный процесс между Казахским ханством и Москвой в период восстановления посольских связей в 1594–1595 гг. Несмотря на устойчивый интерес к личности Ураз-Мухаммеда в историографии, его реальное участие в дипломатических контактах долгое время оставалось недостаточно изученным. Целью статьи является исследование участия и роли султана Ураз-Мухаммеда в ходе казахско-русских переговоров периода пребывания в России посольства Кул-Мухаммеда (1594–1595 гг.), а также при подготовке ответного русского посольства к хану Таваккулу. Для достижения поставленной цели автором решаются следующие задачи: анализ и критическое осмысление историографии по проблеме; выявление и систематизация архивных источников; уточнение датировки, целей и хода переговоров; определение действительного места Ураз-Мухаммеда в системе дипломатических контактов Казахского ханства и Русского государства. Источниковую основу исследования составляют материалы Российского государственного архива древних актов (РГАДА), прежде всего документы Посольского приказа, а также их копии, хранящиеся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан и Научном архиве «Ғылым ордасы». В работе использованы как опубликованные, так и ранее не введённые в научный оборот документы. Методологически исследование опирается на принципы источниковедческого анализа, сравнительно-исторического метода, критического сопоставления архивных и печатных версий источников и историко-биографический подход. В результате проведённого анализа установлено, что распространённое в историографии мнение о второстепенной роли Ураз-Мухаммеда, сводимой исключительно к вопросу его освобождения, является ошибочным. Источники свидетельствуют о том, что он играл заметную и активную роль в дипломатических контактах между Казахским ханством и Русским государством, участвовал во встречах с казахским послом Кул-Мухаммедом и был вовлечён в переговорный процесс. Также выявлено, что в действительности имело место несколько встреч, а расхождения в их датировке связаны с ошибками в опубликованных документах и некритическим их использованием исследователями. Автор приходит к выводу, что султан Ураз-Мухаммед являлся важным участником процесса восстановления казахско-русских дипломатических связей в конце XVI века. Его положение при русском дворе и высокий династический статус обусловили его вовлечённость в посольские контакты, пусть и преимущественно в церемониальной форме. Проведённое исследование расширяет представления о механизмах дипломатического взаимодействия того времени и актуализирует необходимость дальнейшего введения в научный оборот архивных источников по истории казахско-русских отношений.

Ключевые слова: Казахское ханство; Россия; Бухарское ханство; Ураз-Мухаммед; Кул-Мухаммед; Таваккул; посольства

XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс қатынастары контекстіндегі Ораз-Мұхаммед

Н. Лапин

Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Андатпа: Мақала XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастары жүйесінде қазақ сұлтаны Ораз-Мұхаммедтің, яғни Қасым хандығының болашақ ханының рөлін зерттеуге арналған. Оның тағдыры Алтын Ордадан кейінгі кеңістік тарихында ерекше орын алады, өйткені ол Ресей мемлекетінің аумағында бола отырып, 1594-1595 жылдары елшілік байланыстар қалпына келтірілген кезеңде Қазақ хандығы мен Мәскеу арасындағы келіссөздер үдерісіне тартылды. Тарихнамада Ораз-Мұхаммед тұлғасына тұрақты қызығушылық болғанына қарамастан, оның дипломатиялық байланыстарға нақты қатысуы ұзақ уақыт бойы жеткілікті зерттелмей келді. Мақаланың мақсаты – Құл-Мұхаммед елшілігінің Ресейде болған кезеңінде (1594-1595 жж.) қазақ-орыс келіссөздеріне сұлтан Ораз-Мұхаммедтің қатысуы мен рөлін, сондай-ақ Тәуекел ханға жіберілетін жауапты орыс елшілігін дайындау барысындағы орнын зерттеу. Қойылған мақсатқа жету үшін автор келесі міндеттерді шешуге тырысты: мәселе бойынша тарихнаманы талдау және сыни тұрғыдан пайымдау; архивтік дереккөздерді анықтау және жүйелеу; келіссөздердің мерзімін, мақсаттарын және барысын нақтылау; Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы дипломатиялық байланыстар жүйесінде Ораз-Мұхаммедтің шынайы орнын айқындау. Зерттеудің деректік негізін Ресей мемлекеттік көне актілер архивінің (РМКАА) материалдары, ең алдымен Елшілік бұйрығының құжаттары, сондай-ақ олардың Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде және «Ғылым ордасы» ғылыми архивінде сақталған көшірмелері құрайды. Жұмыста жарияланған да, сондай-ақ бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген құжаттар да пайдаланылды. Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу деректанулық талдау қағидаттарына, салыстырмалы-тарихи әдіске, архивтік және баспа нұсқаларын сыни салыстыруға және тарихи-биографиялық тәсілге негізделген. Жүргізілген талдау нәтижесінде тарихнамада кең таралған, Ораз-Мұхаммедтің рөлі тек оны босату мәселесімен ғана шектеледі деген пікірдің қате екендігі анықталды. Дереккөздер оның Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы дипломатиялық байланыстарда елеулі әрі белсенді рөл атқарғанын, қазақ елшісі Құл-Мұхаммедпен кездесулерге қатысқанын және келіссөздер үдерісіне тартылғанын көрсетеді. Сондай-ақ шын мәнінде бірнеше кездесу болғаны анықталып, олардың мерзіміндегі айырмашылықтар жарияланған құжаттардағы қателіктермен және зерттеушілердің оларды сыни тұрғыдан пайдаланбауымен байланысты екені айқындалды. Автор сұлтан Ораз-Мұхаммедтің XVI ғасырдың соңында қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарын қалпына келтіру үдерісінің маңызды қатысушысы болғаны туралы қорытындыға келеді. Оның орыс сарайындағы жағдайы мен жоғары әулеттік мәртебесі елшілік байланыстарға, негізінен рәсімдік сипатта болса да, қатысуына ықпал етті. Жүргізілген зерттеу сол кезеңдегі дипломатиялық өзара әрекеттесу тетіктері туралы түсінікті кеңейтіп, қазақ-орыс қатынастары тарихы бойынша архивтік дереккөздерді ғылыми айналымға енгізудің қажеттілігін өзекті етеді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы; Ресей; Бұқар хандығы; Ораз-Мұхаммед; Құл-Мұхаммед; Тәуекел; елшіліктер

Сілтеме жасау үшін: Лапин Н. XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс қатынастары контекстіндегі Ораз-Мұхаммед. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.96-116. <https://doi.org/>

Кіріспе

Алтын Ордан кейінгі ортағасырлық кезең тұлғаларының арасында Қасым хандығының билеушісі, қазақ сұлтаны Ораз-Мұхаммедтің орны ерекше. Бұл көбіне оның сол заманға тән емес күрделі әрі жарқын тағдырымен де байланысты. Қазақ хандарының тікелей ұрпағы бола отырып, ол Қазақ даласындағы билікке үміткер бола алар еді, алайда тағдыр мен тарихи жағдайлардың жазуымен 1600 жылы туған жерінен жырақтағы Қасым хандығында таққа отырды және өмірінің соңына дейін Ресей мемлекеті шегіндегі осы түркі-мұсылман иелігінің басшысы болып қалды.

Ораз-Мұхаммедтің өмірінің басым бөлігі Ресей тарихымен байланысты, себебі ол 1588 жылы Тобыл әскери қолбасшысы Данил Чулковтың қолына ұсталғаннан кейін жас кезінде Ресейге жеткізілді. Енді ешқашан туған жеріне оралмаса да, Ораз-Мұхаммед XVI ғасырдың соңына қарай қайта жандануға талпыныс жасалған Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы қатынастарда өз рөлін атқара алды.

Екінші жағынан, Ораз-Мұхаммед тұлғасының айқын маңызына және белгілі бір дәрежедегі «танымалдығына» қарамастан, оның өмірі мен қызметінің барлық қырларын жан-жақты қамтитын таза академиялық, ғылыми зерттеулер аса көп емес. Оның өмірінің жекелеген кезеңдері, тек балалық және жастық шағы, яғни Қазақ хандығындағы және Сібірдегі кезеңі ғана емес, кейінгі уақыттағы, соның ішінде Қасым хандығы ханы мәртебесіндегі өмірі де әрдайым толық әрі айқын баяндала бермейді. Бұл көп жағдайда осы Қасым хандығы ханының өміріндегі барлық жағдайларды сенімді түрде зерттеуге мүмкіндік беретін дереккөздер шеңберінің өте шектеулі, тіпті жұтаң болуымен байланысты.

Сонымен бірге, Ораз-Мұхаммедтің тағдыры оның өмірінің соңғы он жылында өзі басқарған Қасым хандығының тарихын немесе XVII ғасырдың басындағы Ресей мемлекетіндегі Аласапыран кезеңінің тарихын зерттеу үшін ғана қызықты емес, ол бұл оқиғаларда да өз рөлін атқарды. Ораз-Мұхаммед қазақ-орыс қатынастары тарихында да ерекше орын алды, ал бұл қатынастардың қалыптаса бастауы нақ XVI ғасырға сәйкес келеді.

Осы мақаланың мақсаты – архив құжаттары негізінде Ресейде болған сұлтан Ораз-Мұхаммедтің қазақ елшісі Құл-Мұхаммедтің Ресейде болуы кезінде (1594-1595 жж.) жүрген қазақ-орыс келіссөздеріне қатысуы мен рөлін, сондай-ақ Вельямин Степанов бастаған жауапты орыс елшілігін қазақ ханы Тәуекелдің ордасына аттандыруды әзірлеу барысындағы орнын зерттеу.

Қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай міндеттер шешілуі қажет: Ораз-Мұхаммедтің қазақ-орыс елшілік байланыстарына қатысуы мәселесіне қатысты анықталған тарихнамалық еңбектер кешенін талдап, сыни тұрғыдан пайымдау; зерттеліп отырған мәселеге қатысты материалдарды, ең алдымен Ресей мемлекеттік көне актілер

архивінде (Мәскеу қ., Ресей Федерациясы) сақталған деректерді жинақтап, саралау; тарихнамада әлі шешілмеген немесе ішінара ғана қарастырылған қазақ елшілігіне қатысты жекелеген мәселелерді, мысалы мерзімін, мақсаттарын, келіссөздердің барысын және тағы басқа қырларын анықтау; тарихи дереккөздердің жиынтығы негізінде 1590-жылдардағы қазақ-орыс дипломатиялық байланыстары барысында Ораз-Мұхаммедтің шынайы рөлі мен орнын көрсету.

Материалдар мен әдістер

1594-1595 жылдары Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнау жағдайларын зерттеуге арналған барлық жазбаша тарихи деректер кешені Ресей мемлекеттік көне актілер архивінде (РМКАА) (No.122 қор – «Қырғыз-қайсақ істері – (коллекция) Елшілік бұйрығы мен Елшілік канцеляриясы қорларынан») сақталған. РМКАА-дағы елшілік құжаттарының жекелеген көшірмелері Қазақстанның екі архивінде сақтаулы. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде 2000-жылдардың басында жасалған микрофильм көшірмелері бар (No.2300 қор - «Шетел архивтерінен келіп түскен Қазақстан тарихы бойынша құжаттар көшірмелерінің коллекциясы», No.10 тізім «1585-1876 жылдарға арналған Ресей мемлекеттік көне актілер архиві қорларынан алынған құжаттардың көшірмелері (микрофильмдер)») (ҚР ОМА, 72-қор, 73-қор, 75-қор). «Ғылым ордасы» ғылыми архивінде Қазақ КСР ҒА Тарих және этнография институтының қызметкері Н.Г. Аполлова 1950-жылдары жасаған елшілік құжаттарынан үзінділер сақталған (No.11 қор – Тарих және этнология институты, No.4 тізім «Архивтік көшірмелер») (ҒО ҒА, 11-қор, 4-тізім, 156-іс, 1-17-бб.).

Мәскеуге барған қазақ елшілігінің тарихына қатысты құжаттардың едәуір бөлігі әр жылдары бірнеше жинақтар мен материалдарда, сондай-ақ түрлі басылымдарға қосымша ретінде жарияланған ([Материалы ... 1932: 291-296](#); [Казахско-русские ... 1961: 3-14](#); [Хрестоматия ... 1962: 733-735](#); [Под стягом ... 1992: 354-361](#); [История вхождения ... 1996: 77-78](#); [Посольские материалы ... 2005: 191-211](#); [Абуев 2016: 174-181](#); [Жаппасов 2011: 183-200](#); [Жаппасов 2014: 213-231](#)).

1594-1595 жылдардағы қазақ елшілігінің құжаттары алғаш рет 1932 жылы «Өзбек, Тәжік және Түрікмен КСР тарихы бойынша материалдар» жинағында жарияланды ([Материалы 1932: 291-296](#)). Атап айтқанда, XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс дипломатиялық байланыстары туралы деректерді тікелей қамтитын төрт құжат алғаш рет жарық көрді, олардың ішінде аса мазмұнды дереккөздердің бірі – «Қазақ сұлтаны Ораз-Мұхаммедтің Мәскеудегі өз сарайында Қазақ ордасының елшісі Құл-Мұхаммедпен жеке әңгімесінің жазбасы, онда, соның ішінде, казактардың Бұхараға қарсы соғыс ашу мүмкіндігі туралы мәселе қозғалған» ([Материалы ... 1932: 291-292](#)).

Алайда бұл басылым дереккөздерді қолжетімді еткенімен, шешуші кезең бола алмады. Бұл мәртебе 1961 жылы жарық көрген «Қазақ-орыс қатынастары» құжаттар жинағына тиесілі ([Казахско-русские ... 1961: 3-14](#)). Жоғарыда айтылғандай, дәл осы құжаттар жарияланымы мәселені зерттеудің жаңа кезеңін бастауға түрткі болды. Сол уақыттан бастап бүгінгі күнге дейін Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы дипломатиялық байланыстар тарихына жүгінген зерттеушілердің басым бөлігі дәл осы жинақта жарияланған құжаттарды пайдаланады. Бұл, ең алдымен, 1961 жылы

РГАДА-дан 1594-1595 жылдардағы оқиғаларға тікелей қатысты барлығы 11 құжаттың жариялануымен түсіндіріледі (*Казахско-русские ... 1961: 3-14*). Осы жинақтағы материалдар зерттеушілер үшін таптырмас дереккөзге айналды. Олардың ғылыми айналымға енгізілуі тарихнамада алғаш рет сол жылдардағы Қазақ хандығы мен Ресей патшалығы арасындағы дипломатиялық байланыстар мәселесін дербес қарастыруға, соның ішінде Ораз-Мұхаммед сұлтанның осы оқиғаларға қатысуын зерттеуге мүмкіндік берді.

Айта кету керек, кейінірек елшілік құжаттары тағы бірнеше рет жарияланды, алайда бұл жаңа басылым емес, 1961 жылы жарияланған құжаттардың толық немесе ішінара қайта басылымдары болды (*Абуев 2016: 174-181; Жаппасов 2011: 183-200; Жаппасов 2014: 213-231; Под стягом ... 1992: 354-361; История вхождения ... 1996: 77-78; Посольские материалы ... 2005: 191-196, 198-211*).

Мақалада пайдаланылған жарияланған елшілік материалдары РМКАА-дағы түпнұсқа құжаттармен де салыстырылды. Салыстыру нәтижесі көрсеткендей, жалпы алғанда жарияланған материалдарда бірқатар дәлсіздіктер мен елеулі қателіктер бар, алайда Ораз-Мұхаммедтің өзі мен оның екіжақты қатынастарға қатысуына қатысты бөліктерде архивтік дереккөздер мәтіндері мен олардың жарияланымдары арасында елеулі айырмашылықтар анықталмады.

Зерттеу тұрғысынан жұмыс деректанулық талдауға, салыстырмалы-тарихи әдіске және дереккөздерді сыни салыстыруға негізделген. Негізгі қолданылатын әдіс – тарихи тұлғалардың өмір жолын қалпына келтіруде пайдаланылатын тарихи-биографиялық әдіс. Бұл әдісті қолдану тұлғаның жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде Ораз-Мұхаммедтің әртүрлі жағдайларда қабылдаған әрекеттерінің логикасын тереңірек түсінуге көмектеседі.

Әдеби шолу

Тарихнамада қазақ-орыс қатынастарына байланысты Ораз-Мұхаммед туралы хронологиялық тұрғыдан ең ерте мәлімет Николай Михайлович Карамзиннің классикалық еңбегі «История государства российского» шығармасында кездеседі. Бұл еңбекте Ораз-Мұхаммедтің есімі Құл-Мұхаммед елшілігімен байланысты аталып, оның басты мақсаты ретінде сұлтанды босату көрсетіледі (*Карамзин 1824: 198*).

Алексей Ираклиевич Левшин Н.М. Карамзиннің еңбегіне және архивтік құжаттарға сүйене отырып, Ораз-Мұхаммедті босатуды қазақ миссиясының негізгі мақсаттарының бірі ретінде, орыс бодандығын қабылдаумен қатаратайды (*Левшин 1832: 50*). Алайда ол Тәуекел ханның бодандыққа кіру ниетіне күмән келтіріп, оны тек «бос уәде» деп бағалап, шын мәнінде басты мақсат – сұлтанды босату болғанын айтады (*Левшин 1832: 51*).

Н.М. Карамзин мен А.И. Левшин еңбектері XVI ғасырдың соңындағы Ресей мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы дипломатиялық байланыстар тарихнамасының алғашқы кезеңін және ондағы Ораз-Мұхаммедтің рөлін айқындап берді. Кейінгі зерттеулердің басым бөлігі олардың тұжырымдарын қайталап отырды. Бұл Василий Владимирович Вельяминов-Зерновтің іргелі зерттеуіне де тән. Онда Ораз-Мұхаммедтің өмірбаяны кеңінен қарастырылғанымен, оның қазақ-орыс келіссөздеріндегі рөлі ашылмай, тек Құл-Мұхаммедтің Мәскеуге келуімен байланысты аты ғана аталады (*Вельяминов-Зернов 1864: 104*).

Кейінгі авторлар – Н.И. Красовский, И.И. Крафт, М.А. Терентьев, Н.М. Карамзин мен А.И. Левшиннің көзқарастарын ұстанып, Ораз-Мұхаммедтің қазақ-орыс келіссөздеріндегі орнын тек оны босату мәселесімен шектейді ([Красовский](#) 1868: 44; [Крафт](#) 1898: 11; [Терентьев](#) 1906: 12).

XX ғасырдың басындағы оқиғалар да бұл мәселеге қатысты тарихнаманы айтарлықтай өзгертпеді. 1920-1940 жылдары Александр Павлович Чулошников, Александр Федорович Миллер, Владимир Борисович Кобрин еңбектерінде Ораз-Мұхаммед тек Тәуекел ханды елшілік жіберуге мәжбүр еткен фактор ретінде қарастырылып, оның келіссөздерге қатысуы мүлде талданбайды ([Чулошников](#) 1924: 147; [Миллер](#) 1942: 55; [Кобрин](#) 1946: 56).

1961 жылы «Казахско-русские отношения» атты құжаттар жинағы жарық көріп, онда XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарына қатысты деректер жарияланды. Бұл басылым тарихнаманың бірінші кезеңін аяқтап, мәселені зерттеудің жаңа кезеңін бастады.

Екінші кезеңнің ерекшелігі – Қазақстан мен Ресей арасындағы дипломатиялық байланыстарға арналған арнайы зерттеулердің пайда болуы. Ең маңыздысы – Ораз-Мұхаммедтің дипломатиялық байланыстардағы рөліне назар аударыла бастады. Мұндай алғашқы еңбектердің бірі – Владимир Яковлевич Басиннің зерттеулері. Ол Ораз-Мұхаммедтің екіжақты келіссөздерге тікелей қатысқанын, орыс патшасының мүддесін білдіргенін көрсетіп, жауапты орыс елшілігін дайындау үдерісін және Мәскеудің талаптарын талдады ([Басин](#) 1965: 42-45).

В.Я. Басин «Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв.» атты еңбегінде Тәуекел ханның елшілік жіберуін «достық келісім орнату» әрекеті ретінде түсіндіріп, Ораз-Мұхаммедті босату негізгі мақсат болды деген көзқарасты жоққа шығарады. Оның пікірінше, басты мақсат – Ресейден әскери көмек алу болған ([Басин](#) 1971: 91-92).

Мадина Хамитовна Абусейтова өз еңбегінде (1985) Құл-Мұхаммед елшілігінің мақсаттарының бірі ретінде Ораз-Мұхаммедті босатуды атап өтеді, сонымен қатар Бұхара билеушісі Абдаллахқа қарсы күресте әскери көмек алу маңызды болғанын көрсетеді ([Абусейтова](#) 1985: 81).

1990-2000 жылдары қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің (К.К. Әбуев, И.А. Мұхаммадеева, Ж.Е. Жаппасов, Н.А. Атығаев, Т.И. Сұлтанов, Я.Г. Солодкин, Д.В. Васильев, А.В. Беляков және т.б.) еңбектерінде Ораз-Мұхаммедтің қазақ-орыс қатынастарындағы рөлі қарастырылады.

Олардың ішінде К.К. Әбуев пен И.А. Мұхаммадееваның еңбектері ерекше орын алады. Олар Ораз-Мұхаммедтің өмірбаянын жан-жақты зерттеп, оның дипломатиялық байланыстардағы рөліне арнайы тоқталады. Бұл зерттеулерде қазақ елшілігінің бірнеше мақсаты болғаны, соның бірі – Ораз-Мұхаммедті босату екені көрсетіледі.

Сонымен қатар, зерттеушілер Тәуекел хан Ораз-Мұхаммедті босату үшін шарттарды орындағанымен, сұлтанның Қазақстанға қайтарылмағанын атап өтеді. Мұхаммадееваның пікірінше, мұның себебі – оның Ресейдің әскери және саяси жүйесін жақсы білуі, яғни қазіргі тілмен айтқанда «елден шығарылмайтын тұлғаға» айналуы.

Қазіргі ресейлік зерттеушілердің ішінде Дмитрий Викторович Васильевтің еңбектерін атап өткен жөн. Ол Ораз-Мұхаммедті Құл-Мұхаммед елшісін қабылдауға жауапты тұлға ретінде қарастырады және қазақ елшілігінің басты мақсаты – мемлекетаралық қатынастар орнату болғанын көрсетеді.

Д.В. Васильевтің пікірінше, Қасым хандығы Ресей мен Қазақ даласы арасындағы дипломатиялық байланыстардың басталуына негіз болған саяси құрылым болды.

2019 жылы Александр Викторович Беляковтің «Ураз-Мухаммед ибн Ондан...» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте Ораз-Мұхаммедтің қазақ-орыс келіссөздеріндегі рөлі кең ашылмағанымен, жаңа деректер келтіріліп, оның Құл-Мұхаммедпен бірнеше рет кездескені көрсетіледі.

Сол жылы И.В. Соколовский мен Д.В. Сапрынскаяның мақаласында Ораз-Мұхаммедтің XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарында маңызды рөл атқарғаны атап өтіледі.

2020 жылы Мухит Жамалханович Абдировтің «Қазақ ханы Ресей мемлекетінде» атты монографиясы жарық көрді. Онда Ораз-Мұхаммедтің қазақ-орыс қатынастарындағы рөлі қысқаша сипатталып, оның маңыздылығы тағы да расталады.

Осылайша, тарихнамалық шолу Ораз-Мұхаммедтің қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарындағы рөлін бағалау уақыт өте келе айтарлықтай өзгергенін көрсетеді. XIX ғасырдың басынан XX ғасырдың 60-жылдарына дейінгі алғашқы кезеңде оған пассивті рөл беріліп, тек босату мәселесімен шектелсе, кейінгі кезеңде оның келіссөздерге белсенді қатысушы, тіпті негізгі тұлғалардың бірі болғаны туралы көзқарастар қалыптаса бастады.

Нәтижелер

Дереккөздер ([Опись 1836: 339](#)), ([Опись 1960: 24](#)) қазақ-орыс қатынастары тарихындағы алғашқы дипломатиялық байланыстар 1519-1520 жылдарға тиесілі болуы мүмкін екенін болжауға мүмкіндік береді. Зерттеушілердің бір бөлігі (А. Исаин, Н. Атығаев) ([Исин 2002: 65](#); [Атығаев 2007: 392](#)) дәл осы кезеңді қазақ-орыс қатынастарының орнауымен байланыстырады. Бұл болжам Ноғай иеліктерінің Қазақ хандығына қосылуы нәтижесінде Солтүстік Каспий маңында қалыптасқан жағдай тұрғысынан алғанда әбден қисынды әрі түсінікті. Басқа да жорамалдар айтылғанымен, жалпы алғанда зерттеушілердің көпшілігі Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы ең ерте байланыстар XVI ғасырдың басына жатады деген пікірге бейім ([Абуев 2006: 138](#); [Васильев 2015: 35](#); [Кляшторный, Султанов 1992: 275](#); [Темиргалиев 2009: 205-206](#); [Темиргалиев 2013: 11](#)).

Одан кейін бірнеше онжылдыққа созылған елеулі үзіліс болады, осы кезең ішінде бірде-бір елшілік тіркелмеген. Қазақ-орыс байланыстарының жалғасуы туралы тек XVI ғасырдың 70-жылдарында ғана айтуға болады. Атап айтқанда, дереккөздер сол жылдардағы екі дипломатиялық оқиға туралы хабар береді.

Бірінші оқиға – Третьяк Чебуков бастаған орыс елшілігі. Бірқатар жылнамалардан 1573 жылдың жазында бұл елшіліктің Көшімнің жиені Мәметқұл сұлтан тарапынан тоналғаны, ал елшілік мүшелерінің барлығы («қызметші татарлар») және орыс елшісінің өзі өлтірілгені белгілі ([Летопись Сибирская 1821: 10](#); [Сибирские летописи 1907: 6, 53](#)).

Екінші оқиға 1570-жылдардың ортасына шартты түрде жатқызылатын, көпшілікке онша мәлім емес өзара елшіліктермен байланысты. Тарихнамада бұған алғашқылардың бірі болып А.И. Исин назар аударған ([Исин 1988: 164](#)). Бұл байланыстардың бастамашысы Хақназар хан бастаған қазақ жағы болды ([Посольские материалы 2005: 170-171](#)). Болжам бойынша, байланыстардың мақсаты, ноғай билеушілерінің қатты алаңдаушылығын

ескерсек, оларға қарсы бағытталған қазақ-орыс одағын құру болған. Оқиғалардың хронологиялық жақындығына сүйене отырып, бұл екі дипломатиялық оқиғаның бір-бірімен байланысты болуы мүмкін екенін де жоққа шығармаймыз.

Одан кейін тағы үзіліс болады да, тек 1590-жылдардың ортасында ғана елшілік байланыстар қайта жанданады. Дәл 1594-1595 жылдарға сәйкес келген осы кезеңдегі дипломатиялық оқиғалар барысында болашақ Қасымов патшасы Ораз-Мұхаммед елеулі орын алды.

1594 жылы қазақ ханы Тәуекел Федор Иванович патшаның сарайына, Мәскеуге елшілік жіберуге бастамашы болды. Бұл миссия бірден бірнеше мақсатты көздеді: әскери-техникалық көмек («от қарулы әскер») алу, Шибанилерге қарсы бағытталған әскери одақ құру және Ресейде жүрген сұлтан Ораз-Мұхаммедті босату¹.

Дереккөздер қазақ миссиясының Мәскеуге қашан барғанын әзірге шамамен болса да мерзімдеуге мүмкіндік береді. Шамасы, Құл-Мұхаммед 1594 жылдың соңында немесе 1595 жылдың ең басында-ақ Мәскеуде болған, сол кезде ол сұлтан Ораз-Мұхаммедпен кездесулерінің бірін өткізген². Ал миссияның аяқталу мерзімі анағұрлым нақты – 1595 жылдың көктемі (наурыздың соңы немесе сәуірдің басы), осы кезде патша әмірімен Құл-Мұхаммед Вельямин Степанов елшілігінің құрамында Ресей астанасынан шығып кеткен³.

Елшілік жұмысының нәтижесі – Федор Ивановичтің Тәуекел ханды «патша қоластына қабылдау» туралы грамотасы және осы ретте қойылған мынандай шарттары болды: «біздің тілазарларымыз Бұхара патшасы мен Сібірдің Көшім патшасына қарсы соғысып, оларды біздің патша қоластымызға өткізу, ал Көшім патшаны ұстап алып, біздің патшалық ұлылығымыздың табалдырығына жіберу».⁴ Бұдан кем түспейтін маңызды шарт – Ораз-Мұхаммедке айырбас ретінде Тәуекел ханның ең жақын туыстарының бірін жіберу болды.⁵

Құл-Мұхаммед миссиясының ең маңызды нәтижесі, сірә, жауапты орыс елшілігін ұйымдастыру болды. Оны Елшілік приказдың тілмашы, бояр баласы Вельямин Степанов басқарды.⁶

Дереккөздерді талдау Құл-Мұхаммед миссиясы Мәскеуде болған кезде оның Ораз-Мұхаммедпен бірнеше рет кездескенін айтуға мүмкіндік береді.^{7,2} Негізінде, Федор Иванович патшаның мүддесін білдірген Ораз-Мұхаммед пен Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедтің кездесулері қазақ-орыс келіссөздерінің негізгі бөлігін құрады. Іс жүзінде белгілі бір кезеңде Ораз-Мұхаммед оқиғалардың дәл ортасында болып, 1594-1595 жылдардағы Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы дипломатиялық қатынастардың басты қатысушыларының біріне айналды.

Қазақ елшісінің орыс тарапы өкілдерімен алғашқы белгілі кездесуі 1595 жылдың қаңтар айының ортасында Мәскеуде, Ораз-Мұхаммедтің ауласында өтті². Сұлтан мен қазақ елшісінің осы кездесуінің егжей-тегжейі белгісіз, алайда үлкен ықтималдықпен бұл кездесудің ресми сипатта болғанын, онда елшіліктің негізгі мақсаттары айтылғанын болжауға болады. Бұл кездесуге, кейінгісіндегідей, Елшілік приказ өкілдері мен Құл-Мұхаммедпен бірге келген қазақ елшілігінің мүшелері де қатысқан болуы керек.

Араға бірнеше күн салып сұлтан Ораз-Мұхаммед пен қазақ елшісінің екінші кездесуі өтті. 1595 жылғы 20 қаңтарда Ораз-Мұхаммед сол кездегі Елшілік приказын басқарған Василий Щелкалов арқылы Құл-Мұхаммедтің «тағы да өзіне келуіне» рұқсат сұрап, одан «өз туыстары жайлы» сұрағысы келетінін айтты және патшазада бұл кездесудің «оңаша» өткенін қалады.⁸

Сол кезде рұқсат беріліп, «сол күні елші патшадазаның қасында болды».⁹ Алайда бұл жағдайда да әңгіме екі жерлестің жай ғана жеке сұхбаты болған жоқ және ол, күткендей, мүлде «оңаша» өтпеді. Әңгіме барысында, кем дегенде, құжаттардан бізге мәлім бөліктерінде Ораз-Мұхаммед пен Құл-Мұхаммедтің әңгімесіне Елшілік приказдың тілмаштары Степан мен Вельямин Степановтар қатысқан⁹. Бұған қоса, Ораз-Мұхаммедтің қазақ елшісіне қойған сұрақтарының сипаты, әсіресе Қазақ хандығының сыртқы саяси ортасы және Тәуекел ханның көршілерімен қарым-қатынасы туралы сауалдары, бұл кездесудің жекеше емес, керісінше, әбден ресми, жұмыс сипатындағы кездесу болғанына күмән қалдырмайды.

Архив құжаттары өткен екі кездесуден өзге, кемінде тағы бір кездесу болғанын көрсетеді. Атап айтқанда, бұған 1595 жылдың қаңтар айының соңымен мерзімделетін құжат үзіндісі анық дәлел бола алады. Онда патшаның Ораз-Мұхаммедке берген әмірі берілген, соған сәйкес «оның [яғни Ораз-Мұхаммедтің] поместьесінде қазақ елшісі анасының, әйелдерінің және әпке-сіңлілерінің қасында болады; ал патшадаза өз поместьесіне барып, елшіні сол жерде күтіп, әзірленсін, оның поместьесінде елшіге лайық көпшілік те, сән-салтанат та болсын» делінген.¹⁰ Ораз-Мұхаммедке қазақ елшісін қарсы алуға дайындалу жөніндегі тапсырма берілген құжат 1595 жылдың қаңтар айының соңымен даталанғанын ескерсек, бұл үшінші кездесу, шамасы, 1595 жылдың ақпанында немесе наурыз айының басында өткен. Оны құжатты жариялаушылар ешбір салмақты негізсіз «1594 жылдан кеш емес» деп мерзімдеген, ал құжаттың өзінде мұндай мерзімдеуді растайтын деректер жоқ⁷ (*Казахско-русские* 1961: 5).

Өз челобитнаясында патшаға өзіне «жүз рубль» жібергені үшін алғыс айтқан Ораз-Мұхаммед екі күн бойы оның поместьесінде патшаның дворяны Петр Новосильцов, тілмаш Булгак Алексеев және «Қазақ ордасының елшісі Құлмаммет» болғанын хабарлаған⁷ (*Казахско-русские* 1961: 5)

Ораз-Мұхаммедке жалақыдан тыс бөлінген «жүз рубль» оның өз поместьесінде қазақ елшілігін қабылдағаны үшін берілген өтемақы және қазақ тарапымен келіссөздерге қатысқаны үшін патшадазаға көрсетілген сый-құрмет болған деп жорамалдай аламыз.

Архив құжаттарының мазмұны қазақ және орыс тараптарының қандай мақсаттарды көздегенін және қай тарап қандай мәселелер көтергенін барынша дәл көрсетуге мүмкіндік береді. Байланыстарды қалпына келтіруге бастамашы болған қазақ жағының ұстанымын анықтау үшін 1595 жылғы қаңтарда өткен Құл-Мұхаммед пен Ораз-Мұхаммедтің екінші әңгімесінің жазбасы¹¹, сондай-ақ бірқатар өзге құжаттар¹² аса мазмұнды дереккөз болып табылады.

Қазақ елшілігінің Мәскеуге жіберілу себептерін Қазақ хандығы тұрған сол кездегі сыртқы саяси жағдайдан іздеу керек. Қаңтардағы кездесу кезінде Құл-Мұхаммед Ораз-Мұхаммедке қазақ билеушілерінің сол сәтте «Бұхара патшасымен... уақытша бейбітшілікте, сондай-ақ Ноғаймен және Шти Братпен бейбіт жағдайда, ал Тенехматтың балаларымен және Орыс ұрпақтарымен не олай, не бұлай емес» екенін жеткізген⁶. Алайда одан әрі Тәуекелдің ниеттері мен ханның нақты өтініштерін түсіндіре отырып, ол, шын мәнінде, қазақ билеушісінің орыс патшасына жүгінуінің шынайы себептерін ашып береді. Қазақ елшісі қазақ тарапының мынадай ұсыныстарын жеткізді: «егер мемлекет патшаны және патшадаларды өз патшалық қоластына қабылдап, сені босатуды қаласа, мен шын айтамын, Тәуекел патша аманатқа патшадазаны жібереді; ал мемлекет патша

мен патшадаларға от қарулы әскер берсе, онда Тәуекел патша мен патшадалар сөзсіз Бұхара патшасына қарсы соғысады»¹

Мұнда қазақ ханы қойған екі міндет анық көрінеді. Біріншіден, бұл – Ораз-Мұхаммедті босату және оның орнына Мәскеуге басқа бір қазақ сұлтанын жіберу туралы ұсыныс. Яғни бұл жерде аманатты ауыстыру туралы сөз болып отыр («аманатқа жібереді»). Екіншіден, бұл – Бұхар хандығына қарсы күресте «от қарулы әскер», яғни әскери көмек алу. Я.Г. Солодкин «от қарулы әскер» дегенде қазақ жағы оқ-дәрілі қаруды емес, сол қарумен жарақтанған орыс әскерін меңзегенін атап өтеді (Солодкин 1997: 148).

Бұл жағдайда біз В.Я. Басиннің кезінде берген түсіндіруін қабылдаймыз: елшіліктің басты мақсаты бәрібір Ресей мемлекетінен Бұхарамен қарсыластықта әскери көмек алу болған, ал Ораз-Мұхаммед мәселесі келіссөзге түрткі болған сылтау іспетті еді (Басин 1971: 91-92).

Құл-Мұхаммед миссиясы барысында сұлтан Ораз-Мұхаммед тағы бір маңызды мәселеде, атап айтқанда қазақтардың Иранмен (Қызылбас мемлекетімен) елшілік байланыстарын орнату ісінде елеулі рөл атқарды. Қазақ-иран байланыстары туралы бұл сюжет тарихнамада белгілі болғанымен, сол оқиғалардағы Ораз-Мұхаммедтің рөлі атап көрсетілмеген (Атыгаев 2004: 245-246). 1595 жылғы 20 қаңтарда қазақ елшісінің Ораз-Мұхаммедпен екінші кездесуінде Құл-Мұхаммед сұлтаннан орыс билігінің қазақ миссиясының сол кезде Мәскеуге келген иран елшілігімен байланыс орнатуына рұқсат беруіне ықпал етуді сұрады. Құл-Мұхаммед иран елшісімен кездескісі келетінін Бұхар хандығының тек Қазақ хандығына ғана емес, Қызылбас мемлекетіне де қарсылас екенімен түсіндіріп, осы негізде Ораз-Мұхаммедтен кездесуді ұйымдастыруға жәрдем етуді өтінді¹³. Құл-Мұхаммедтің иран елшісімен кездесуге ұмтылуы және мұны қазақтар мен Бұхара арасындағы қарсыластықпен түсіндіруі, біздіңше, қазақ миссиясының басты мақсаты ханның жиенін босату емес, бәрібір әскери-саяси фактор болғанының қосымша дәлелі болып табылады.

Қазақ елшісінің өтінішіне Ораз-Мұхаммед бірден үн қатып: «мен бұл туралы патшаның дьягі Василий Щелкаловпен сөйлесемін, әрі Борис Федоровичке де тапсырамын, Борис Федорович мұны мемлекет патшадан сұрап алар деп ойлаймын, мұның мемлекетке зияны жоқ» деген.¹⁴

1595 жылғы 28 қаңтарда Ораз-Мұхаммед Елшілік приказ басшылығымен кездесіп, қазақ жағының өтінішін жеткізді: «патшадаза Оразмағмет Елшілік палатасында дьяк Василий Щелкаловтың алдында болып, елші Құлмағметтің өзіне айтқан әңгімелерінің бәрін баяндады, сондай-ақ дьяк Василий Щелкаловқа: Василий қызметші әрі атқосшы боярин Борис Федоровичке баяндасын, ал Борис Федорович патшаға жеткізіп, Қазақ ордасының елшісіне Қызылбас елшісімен көрісуге рұқсат бергізсін, Қызылбас елшісі сонымен бірге Қазақ ордасына адам жіберсін, ал қазақ елшісі шахқа шах елшісі Ғадібекпен бірге адам жіберіп, сол адамдар арқылы шахпен хабарлассын» деді.¹⁵

Көріп отырғанымыздай, сұлтан Ораз-Мұхаммедтің қатысуымен қазақ елшісі Мәскеуде сол кезде болған парсы елшісі Ғадібекпен кездесіп қана қоймай, кейінгі оқиғалар көрсеткендей, иран елшілігінің өкілі – «Қызылбас шахының адамы Дервиш-Мәметтің» Құл-Мұхаммедпен бірге қазақ ханының ордасына келіссөзге аттануына да рұқсат ала алды.^{16,9}

Талқылау

Тарихнамада Ораз-Мұхаммедтің қазақ елшісімен кездесуге қатысу уақыты әртүрлі мерзімделеді. Мысалы, В.Я. Басин қазақ елшісі Құл-Мұхаммедтің патшадаза Ораз-Мұхаммедпен әңгімесі 1594 жылдың қаңтарында Мәскеуде өтті деп есептеген (Басин 1965: 43). Кейінірек ол бұл мерзімдеуді қайта қарап, Құл-Мұхаммед елшілігі Мәскеуге тек 1594 жылдың соңында ғана келгенін атап өтті (Басин 1971: 91). М.Х. Әбусейітова қазақ елшісінің Ораз-Мұхаммедпен кездесуін 1595 жылдың басымен, ал миссияның Мәскеуге жіберілу уақытын тұтастай 1594 жылмен мерзімдеген (Абусейітова 1985: 81).

И.А. Мұхаммадеева еңбектерінің бірінде Тәуекел ханның Мәскеуге елшілікті 1594 жылдың жазында жібергенін болжайды (Мухаммадеева 2007: 240), ал басқа бір жұмысында – сол жылдың күзінде деп көрсетеді (Мухаммадеева 2008: 11). Сонымен қатар, осы еңбектердің өзінде ол елшілік оқиғаларын ұсынылған жөнелтілу уақытымен тікелей қайшы келетін түрде мерзімдейді. Мәселен, «XVI ғасырдың соңында Қазақстан мен Ресейдің дипломатиялық байланыстарының қалыптасуы» атты мақаласында Құл-Мұхаммедтің 1594 жылдың күзінде жіберілгенін болжай отырып, келесі бетте-ақ қазақ елшісінің Ораз-Мұхаммедпен әңгімесінің барысын аша келе, оқиға мерзімі – 20-қаңтар деп көрсетілген құжат үзіндісін келтіреді. Ал дәлел ретінде, зерттеушінің өзі атап өткендей, «1594 жылдан кеш емес» деп мерзімделген Ораз-Мұхаммедтің челобитнаясын көрсетеді (Мухаммадеева 2008: 12). Осылайша, Құл-Мұхаммед Мәскеуде 1594 жылдың қаңтарында-ақ болған болып шығады, демек ондай жағдайда оны Тәуекел сол жылдың күзінде жібере алмас еді. Қазақ елшілігі 1594 жылдың қаңтарында-ақ Мәскеуде болды деген пікірді Д.В. Васильев те ұстанады (Васильев 2015: 36).

А.В. Беляковтың бірқатар еңбектерінде Ораз-Мұхаммедтің Тәуекел хан елшісімен «бетпе-бет» өткен кездесулерінің бірі бірнеше рет аталып, зерттеуші оны да 1594 жылмен мерзімдейді (Беляков 2007: 34; Трепавлов, Беляков 2018: 177, 248, 332, 349).

Егер тарихнамадан келтірілген жоғарыдағы деректерді қорытындыласақ, қазақ-орыс келіссөздерінің мерзімделуінде бірізділік жоқ екенін оңай байқауға болады. Зерттеушілер елшіліктің жалпы жылдарын (1594-1595 жж.) көрсетуде бір пікірде болғанымен, мәселені нақтылауға келгенде елеулі әрі өзара қайшы нұсқалар кездеседі. Ораз-Мұхаммедтің Құл-Мұхаммедпен кездесуі әртүрлі уақытпен – тұтастай 1594 жылмен, 1594 жылдың қаңтарымен немесе 1595 жылдың басымен мерзімделеді.

Бұл, едәуір дәрежеде, тарихнамада қазақ елшілік миссиясы Мәскеуде болған кезде Құл-Мұхаммед пен Ораз-Мұхаммедтің бір ғана кездесуі болды деген жаңсақ пікірдің әлі күнге сақталуымен байланысты. Алайда дереккөздер мазмұны көрсеткендей, бір емес, бірнеше кездесу болған.

Қазақ елшісінің Ораз-Мұхаммедпен кездесулерін мерзімдеудегі айырмашылықтар көбіне авторлардың қай құжатқа сүйенетініне байланысты. Мұнда мәселе әртүрлі құжаттарда емес, құжаттың өзі біреу. Архивте (РМКАА) сақталған дереккөзге сілтеме жасайтын авторлар әңгіме өткен уақыт ретінде 1595 жылдың қаңтарын көрсетеді, бірақ дереккөздің өзінде жыл көрсетілмеген, тек күні мен айы ғана (қаңтар) берілген, дегенмен контекст пен кейінгі оқиғалардан оның 1595 жыл екені анық байқалады. Ал 1961 жылғы жинақта жарияланған елшілік құжаттарына немесе олардың кейінгі қайта басылымдарына сүйенген авторлар 1594 жылдың қаңтарын көрсетеді.

Шынында да, жинақтағы әңгіме жазбасы 1594 жылдың қаңтарымен мерзімделген, және бұл құжаттар жинағын шығарушылардың жай ғана баспа қатесі емес, нақты қателігі. Қазақ елшісі мен Ораз-Мұхаммедтің кездесулер саны туралы қалыптасқан жаңсақ пікірге сүйеніп, тек бір ғана кездесу болды деп есептеген «Қазақ-орыс қатынастары» жинағын құрастырушылар оны 1594 жылмен мерзімдеген. Бұған негіз ретінде олар Құл-Мұхаммедпен кездесулердің бірі айтылатын Ораз-Мұхаммедтің челобитнаясын қате түсіндірген. Құрастырушылар бұл челобитнаяны «1594 жылдан кеш емес» деп мерзімдеген. Осыдан келіп, егер кездесу біреу ғана болса және Ораз-Мұхаммед оны 1594 жылғы құжатта атаса, онда құжатта айдың жиырмаларын көрсетіп мерзімделген кездесу де сол 1594 жылдың қаңтарында өтті деп есептеген.

Өкінішке қарай, құжаттар жинағындағы бұл қате 1961 жылы жарияланған құжаттарға және олардың кейінгі қайта басылымдарына жүгінген әрі әлі де жүгініп жүрген тарихшыларды жаңылыстырды.

Дереккөздер анық көрсеткендей, Ораз-Мұхаммедтің қазақ елшісі Құл-Мұхаммедпен кездесулерінің құрамы, барысы және мазмұны жағынан бірнеше кездесу болған.

Қорытынды

Зерттеу барысында алынған нәтижелерді қорытындылап, төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

1. 1594-1595 жылдардағы елшілік оқиғалары мемлекеттер арасындағы тікелей қатынастар болғанын көрсетеді, бұл салыстырмалы түрде жақсы сақталған дереккөздер кешенінің болуымен расталады. Іс жүзінде осы жылдары Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы елшілік байланыстардың қайта жанданғанын айтуға болады.

2. Тарихнамалық талдау көрсеткендей, әсіресе қазақстандық зерттеушілердің елеулі жетістіктеріне қарамастан, XVI ғасырдың соңында қазақ-орыс қатынастарын қалпына келтірудегі Ораз-Мұхаммедтің рөлі әлі де толық зерттелмеген. Бұл Ресей аумағында болып, кейін Қасым хандығы ханы болған қазақ төресінің қызметін одан әрі зерттеудің өзектілігін арттырады.

3. Қасым хандығы ханының өмірі мен қызметін зерттеуге арналған тарихи дереккөздердің саны мен сапасы жалпы алғанда шектеулі болғанымен, құжаттарды талдау қазіргі уақытта Ораз-Мұхаммедтің 1595 жылғы қазақ-орыс елшілік байланыстарына қатысуын ашуға мүмкіндік беретін белгілі бір деректер кешенінің бар екенін көрсетті. Бұл мәселеге қатысты негізгі дереккөздер РМКАА қорларында сақталған, олардың бір бөлігі әлі ғылыми айналымға енгізілмеген. Сонымен қатар, дереккөздердің елеулі бөлігі жарияланғанымен, жарияланған және архивтік құжаттарды салыстыру олардың кейбір тұстарында айырмашылықтар бар екенін көрсетті.

4. Дереккөздерді талдау қазақ сұлтаны әрі кейін Қасым хандығы ханы болған Ораз-Мұхаммедтің Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы елшілік байланыстарды орнатуда маңызды рөл атқарғанын және бұл үдеріске тікелей қатысы болғанын айқын көрсетеді.

5. Архивтік дереккөздер көрсеткендей, Ораз-Мұхаммед тарихнамада қабылданғандай бір немесе екі емес, қазақ елшісі Құл-Мұхаммедпен кемінде үш кездесу өткізген. Дәл

осы кездесулер барысында қазақ тарапының ұстанымы және Тәуекел ханды Мәскеуге елшілік жіберуге итермелеген мақсаттар айқындалған.

6. Құжаттарды зерттеу қазақ елшісі мен Ораз-Мұхаммедтің кездесулерін нақты мерзімдеуге және соның негізінде елшіліктің жалпы мерзімін анықтауға мүмкіндік береді. Деректер көрсеткендей, тарихнамада кездесетін «1594 жылдың қаңтары» деген мерзім қате, өйткені қазақ елшілігі Мәскеуге тек 1594 жылдың соңында келген, ал аталған кездесу 1594 жылы емес, 1595 жылдың қаңтарында өткен.

7. Ораз-Мұхаммедті босату мәселесі көтерілгенімен, ол басты мақсат болған жоқ; негізгі мақсат Бұхарадағы Шибанилерге қарсы бағытталған Ресеймен әскери-саяси байланыстар орнату болды.

8. Сонымен қатар, Ораз-Мұхаммед қазақ-иран елшілік байланыстарына да тікелей қатысқан. Дереккөздер көрсеткендей, дәл оның арағайындығымен қазақ және иран елшілерінің кездесуі мүмкін болып, кейін Тәуекел хан ордасына иран елшілігінің өкілін жіберу жүзеге асқан.

Acknowledgements

The author expresses gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Автор мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Ескертулер

1. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві (Ары қарай РМКАА). 122 қор., 1 тіз., 1595 ж. іс 2. 9 п.
2. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 6-7 п.
3. Патша Федор Ивановичтің Тәуекел ханға жіберілген Вельямин Степановқа арналған грамотасы. РМКАА. 122-қор. 1-тіз., 1595 ж. 2-іс. 27 п.
4. Патша Федор Ивановичтің Тәуекел ханға жолдаған грамотасы. РМКАА. 122-қор. 2-тізбе. 1595 ж. 1-іс. 3 п.
5. Патша Федор Ивановичтің Тәуекел ханға жолдаған грамотасы. РМКАА. 122-қор. 2-тізбе. 1595 ж. 1-іс. 1-3 п.
6. Патша Федор Ивановичтің Тәуекел ханға жолдаған грамотасы. РМКАА. 122-қор. 2-тізбе. 1595 ж. 1-іс. 8 п.
7. Патша Федор Ивановичтің Тәуекел ханға жолдаған грамотасы. РМКАА. 122-қор. 2-тізбе. 1594 ж. 1-іс. 1 п.

8. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 6 п.
9. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 7 п.
10. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 16 п.
11. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1592 ж. 2-іс. 6-16 п.
12. Патша Федор Ивановичтің Тәуекел ханға жолдаған грамотасы. РМКАА. 122-қор. 2-тізбе. 1595 ж. 1-іс. 1-8 п.
13. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 12 п.
14. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 13 п.
15. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 13-14 п.
16. Ораз-Мұхаммед сұлтанның Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммедпен әңгімесінің жазбасы. Ресей мемлекеттік көне актілер архиві. РМКАА. 122-қор. 1-тізбе. 1595 ж. 2-іс. 12-16 п.

Әдебиеттер тізімі

- Абдиров М. *Казахский хан в Русском государстве: монография*. Алматы: Издательство «Атамұра». 2020. 392 с.
- Абуев К., Мухамедеева И. *Султан Ураз-Мухаммед: Жизнь и необычная судьба*. Астана: Елорда. 2007. 144 с.
- Абуев К. *Хан Абылай и его время*. Астана: Елорда. 2006. 304 с.
- Абуев К.К. *Сибирское ханство в контексте казахско-русских отношений*. Кокшетау: «Әркет». 2016. 200 с.
- Абусейтова М.Х. *Казахское ханство во второй половине XVI века*. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР. 1985. 104 с.
- Абусейтова М.Х. Взаимоотношения с Шайбанидами и Аштарханидами Средней Азии на рубеже XVI-XVII вв. Тауекель-хан. Поиски путей сближения с Россией. В: *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. Том 2. Алматы: «Атамұра». 1997. С.397-413.
- Атыгаев Н.А. Проблема взаимоотношений Казахского ханства и Сефевидского (Кызылбашского) государства в XVI веке В: *Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кыпчака в XIII*

– XVIII в. *Материалы международного круглого стола* (Алматы, 11-12 марта 2003 г.). Алматы: Дайк пресс. 2004. С.233–252.

- Атыгаев** Н.А. *Казахское государство (Казахское ханство) в XVI-XVII веках*. В: История казахской государственности (древность и средневековье): Алматы: изд. «Адамар». 2007. С.386-415.
- Басин** В.Я. Из истории русско-казахских дипломатических отношений в XVI-XVII веках. *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук*. 1965. Выпуск 1. С.37-51.
- Басин** В.Я. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв.: *Казахстан в системе внешней политики Российской империи*. Алма-Ата: Наука, 1971. 276 с.
- Беляков** А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан. В: *Мининские чтения. Труды научной конференции. Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского (20-21 октября 2006 г.)*. Нижний Новгород. 2007. С.29-60.
- Беляков** А.В. *Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии*. Алматы: АО «АБДИ Компани». 2019. 208 с.
- Беляков** А.В. *Чингисиды в России XV-XVII веков: просопографическое исследование*. Рязань: «Рязань. Мир». 2011. 512 с.
- Валиханов Е. Взаимоотношение с Россией и соседними народами В: *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. Том 2. Алматы: «Атамұра». 1997. С.433-445.
- Васильев** Д.В. *Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII – первая половина XIX века*. Москва: Политическая энциклопедия. 2014. 471 с.
- Васильев** Д.В. Касимовское ханство и первые дипломатические контакты России и Казахстана. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: *Грамота*. 2015. No.7(57): в 2-х ч. Ч. II. С.35-38.
- Вельяминов-Зернов** В.В. *Исследование о касимовских царях и царевичах*. 2-е изд. СПб.: В типографии Императорской Академии наук. Часть вторая. (С двумя таблицами). 1864. XVI+501 с.
- Жаппасов** Ж.Е. *XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихы: оқу құралы*. Алматы: Қазақ университеті. 2011. 202 б.
- Жаппасов** Ж.Е. *XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым қатынастарының тарихнамасы*. Алматы: Қазақ университеті. 2014. 234 б.
- Исин** А.И. Материалы Посольского приказа Русского государства о Казахском ханстве XVI – начала XVII в. *Вопросы историографии и источниковедения Казахстана: (дореволюционный период)*. Алма-Ата: Наука. 1988. С.161-170.
- Исин** А. *Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI в.* Семипалатинск. 2002. 140 с.
- История** вхождения Казахского народа в подданство Российской Империи в документах. *Держава*. 1996. No.1(4), с.77-78.
- Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (сборник документов и материалов)*. Составители: Ф. Киреев, А. Алейникова, Г. Семенюк, Т. Шоинбаев. Алма-Ата: Изд. АН КазССР. 1961. XVI+743 с.
- Карамзин** Н.М. *История государства Российского*. Том X. СПб.: В типографии Н. Греча. 1824. 292+168 с.
- Красовский** Н.И. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов*. Часть 1. СПб.: Типографии Трапшеля, Ретгера и Шнейдера. 1868. III+428 с.
- Кляшторный** С.Г., Султанов Т.И. *Казахстан. Летопись трех тысячелетий*. Алма-Ата: «Рауан». 1992. 380 с.

- Кобрин** В.Б. К вопросу о казахско-русских отношениях в XVI веке. *Вестник АН Казахской ССР*. 1946. No.11(20), с.55-57.
- Крафт** И.И. Принятие киргизами русского подданства. В: *Сборник узаконений о киргизах степных областей*. Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова. 1898. С.1-59.
- Левшин** А.И. *Описание киргиз-кайсацких или, киргиз-казачьих орд и степей*. Часть вторая. Исторические известия. СПб.: В типографии Карла Крайя, 1832. 334 с.
- Летопись** Сибирская, содержащая повествование о взятии Сибирских земель Русскими при царе Иоанне Васильевиче Грозном; с кратким изложением предшествовавших оному событий. СПб.: В типографии Департамента народного просвещения. 1821. IX+88+8 с.
- Материалы** по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып. 3. Ч. 1: *Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв.* Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1932. 504 с.
- Миллер** А.Ф. Международное положение Казахстана во второй половине XVI века. *Исторический журнал*. 1942. No.8, с.51-55.
- Мухамадеева** И.А. «Казачьей орды султан» Ураз-Мухаммед – хан подмосковного Касимова. *Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. Право*. 2007. No.3(47), с.238-242.
- Мухамадеева** И.А. Становление дипломатических связей Казахстана и России в конце XVI века. *Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. Право*. 2008. No.2(50), с.10-15.
- Опись** Царского архива. В: *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией Императорской академии наук / Дополнены и изданы Высочайше утвержденной комиссией*. Том I. 1294-1598. СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. 1836. С.335-355.
- Опись** Царского архива XVI века В: *Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года*. Под редакцией С. Шмидта. Москва: Издательство восточной литературы. 1960. С.15-44.
- Под стягом** России: *Сборник архивных документов*. Сост., примеч. А.А. Сазонова, Г. Герасимовой, О. Глушковой, С. Кистерова. Москва: Русская книга. 1992. 432 с.
- Посольские материалы** Русского государства (XV-XVII вв.). Том I. Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А. Исина. Алматы: Дайк Пресс. 2005. 704 с.
- Сибирские летописи**. Издание Императорской археографической комиссии. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1907. 365.
- Соколовский** И.В., Сапрынская Д.В. Касимовское ханство и фигура Ураз-Мухаммеда. В: *Тюрко-монгольский мир: история и культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения С.Г. Кляшторного*. Ин-т восточных рукописей (Азиатский Музей) РАН. Москва: Наука–Вост. лит., 2019. С.186-192.
- Солодкин** Я.Г. О начальном этапе русско-казахских отношений (спорные проблемы). В: *Взаимоотношения народов России, Сибири и стран Востока: история и современность*. Доклады Второй международной научно-практической конференции 11-14 августа 1997 г. Книга первая. Москва-Иркутск-Гэгу. 1997. С.141-150.
- Султанов** Т.И. *Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть*. Москва: АСТ 2006. 445 с.
- Султанов** Т.И. *Поднятые на белой кошме. Хань казахских степей*. Астана: ТОО «Астана Даму-21». 2006. 256 с.

- Темиргалиев Р.Д. *Настоящая история Казахского ханства*. Караганда: типография «Гласир». 2009. 324 с.
- Темиргалиев Р.Д. *Казахи и Россия*. Москва: Междунар. отношения. 2013. 352 с.
- Терентьев М.А. *История завоевания Средней Азии*. Том I СПб.: Типо-литография В.В. Комарова. 1906. XIV+510 с.
- Трепавлов В., Беляков А. *Сибирские царицы в истории России. Научное издание*. СПб.: «Издательство Олега Абышко». 2018. 496 с.
- Чулошников А.П. *Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен*. Часть первая. Древнее время и средние века. Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 г. Оренбург: Киргизское государственное издательство. 1924. XII+290 с.
- Хрестоматия по истории СССР XVI-XVII вв.* Под ред. А. А. Зимина. составители Александров В. А., Корецкий В.И. Учебное пособие для университетов. Москва. Соцэкгиз. 1962. 751 с.

References

- Abdirov M. *Kazakhskii khan v Russkom gosudarstve*. Almaty: Atamura Publishing House. 2020. 392 p. (In Russian)
- Abuev K., Mukhamadeeva I. *Sultan Uraz-Mukhammed: Zhizn i neobychnaia sudba*. Astana: Elorda. 2007. 144 p. (In Russian)
- Abuev K. *Khan Abylai i ego vremia*. Astana: Elorda. 2006. 304 p. (In Russian)
- Abuev K. *Sibirskoe khanstvo v kontekste kazakhsko-russkikh otnoshenii*. Kokshetau: Эркет. 2016. 200 p. (In Russian)
- Абыseitова М. *Kazakhskoe khanstvo vo vtoroi polovine XVI veka*. Alma Ata: Nauka Publishing House of the Kazakh SSR. 1985. 104 p. (In Russian)
- Абыseitова М. *Vzaimootnosheniia s Shaibanidami i Ashtarkhanidami Srednei Azii na rubezhe XVI-XVII vv. Tauekel-khan. Poiski putei sblizheniia s Rossiei. The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)*. In 5 vols. Vol. 2. Almaty: Atamura. 1997. Pp.397-413. (In Russian)
- Atygaev N. *Problema vzaimootnoshenii Kazakhskogo khanstva i Sefevidskogo (Kyzylbashskogo) gosudarstva v XVI veke* In: *Historical and cultural interrelationships of Iran and Dasht-i Kipchak in the XIII-XVIII centuries. Proceedings of the International Round Table (Almaty, March 11-12, 2003)*. Almaty: Dyke Press. 2004. pp. 233-252. (In Russian)
- Atygaev N. *Kazakhskoe gosudarstvo (Kazakhskoe khanstvo) v XVI-XVII vekakh. History of the Kazakh statehood (antiquity and the Middle Ages)*: Almaty: ed. "Hadamard." 2007. Pp.386-415. (In Russian)
- Basin V. *From the History of Russian Kazakh Diplomatic Relations in the 16th–17th Centuries. Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series of social sciences*. 1965. Is.1, pp.37-51. (In Russian)
- Basin V. *Rossiia i kazakhskie khanstva v XVI-XVIII vv.: Kazakhstan v sisteme vneshnei politiki Rossiiskoi imperii*. Alma Ata: Nauka Publ.1971. 276 p. (In Russian)
- Belyakov A. *Uraz Muhammad ibn Ondan*. In: *Minin readings. Proceedings of the scientific conference. Nizhny Novgorod State University named after N.I. Lobachevsky (October 20-21, 2006)*. Nizhny Novgorod. 2007. Pp.29-60. (In Russian)
- Belyakov A. V. *Uraz-Mukhammed ibn Ondan i Isinei Karamyshev syn Musaitov. Opyt sovместnoi biografii*. Almaty: ABDI Company JSC. 2019. 208 p. (In Russian)

- Belyakov A. *Chingisidy v Rossii XV-XVII vekov: prosopograficheskoe issledovanie*. Ryazan: Ryazan Mir. 2011. 512 p. (In Russian)
- Valikhanov E. Vzaimootnoshenie s Rossiei i sosednimi narodami. Istoriiia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). In: *The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)*. In five volumes. Volume 2. Almaty: "Atamura". 1997. Pp.433-445. (In Russian)
- Vasiliev D. *Rossiia i Kazakhskaia step: administrativnaia politika i status okrainy. XVIII – pervvaia polovina XIX veka*. Moscow: Political Encyclopedia. 2014. 471 p. (In Russian)
- Vasiliev D. Kasimovskoe khanstvo i pervye diplomaticheskie kontakty Rossii i Kazakhstana. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. *Issues of Theory and Practice*. Tambov: Gramota. 2015. No.7(57), pp. 35–38. (In Russian)
- Veliaminov Zernov V. *Issledovanie o kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh*. 2nd ed. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. Part 2 (with two tables). 1864. XVI+501 p. (In Russian)
- Zhappasov Zh. *XVI-XVIII gg. kazak-orys karym-katynastarynyn tarikhy: oku kuraly*. Almaty: Kazakh University. 2011. 202 p. (In Kazakh)
- Zhappasov Zh. *XVI-XVIII gasyrlardagy kazak-orys karym katynastarynyn tarikhnamasy*. Almaty: Kazakh University. 2014. 234 p. (In Kazakh)
- Isin A. Materialy Posolskogo prikaza Russkogo gosudarstva o Kazakhskom khanstve XVI – nachala XVII v. In: *Issues of Historiography and Source Studies of Kazakhstan (Pre Revolutionary Period)*. Alma Ata: Nauka. 1988. Pp.161-170. (In Russian)
- Isin A. *Kazakhskoe khanstvo i Nogaiskaia Orda vo vtoroi polovine XV-XVI v*. Semipalatinsk. 2002. 140 p. (In Russian)
- Istoriiia vkhozhdeniia Kazakhskogo naroda v poddanstvo Rossiiskoi Imperii v dokumentakh. *Derzhava*. 1996. No.1(4), pp.77-78. (In Russian)
- Kazakh Russian Relations in the 16th-18th Centuries (Collection of Documents and Materials)*. Compiled by F. Kireev, A. Aleinikova, G. Semenyuk, T. Shoinbaev, Zh. Alma Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1961. XVI+743 p. (In Russian)
- Karamzin N. *Istoriiia gosudarstva Rossiiskogo*. Vol. 10. St. Petersburg: N. Grech. 1824. 292+168 p. (In Russian)
- Krasovsky N. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Oblast sibirskikh kirgizov*. Region of the Siberian Kyrgyz. Part 1. St. Petersburg: Printing Houses of Traptshel, Retger and Schneider. 1868. III+428 p. (In Russian)
- Klyashtorny S., Sultanov T. *Kazakhstan. Letopis trekh tysiacheletii*. Alma Ata: Rauan. 1992. 380 p. (In Russian)
- Kobrin V. K voprosu o kazakhsko-russkikh otnosheniakh v XVI veke. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. 1946. No.11(20), pp.55-57. (In Russian)
- Krafft I. Priniatie kirgizami russkogo poddanstva. *Collection of laws on the Kyrgyz people of the steppe regions*. Orenburg: Typo Lithography of P. Zharinov. 1898. Pp.1-59. (In Russian)
- Levshin A. *Opisanie kirgiz-kaisakskikh ili, kirgiz-kazachikh ord i stepei*. Chast vtoraiia. Part 2: Historical Information. St. Petersburg: Printing House of Karl Kray. 1832. 334 p. (In Russian)
- Letopis Sibirskaia, soderzhashchaia povestvovanie o vziatii Sibirskaia zemli Russkimi pri tsare Ioanne Vasileviche Grozny; s kratkim izlozheniem predshestvovavshikh onomu sobytii*. St. Petersburg: In the printing house of the Department of Public Education. 1821. IX+88+8 p.
- Materialy po istorii Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR. Vyp. 3. Ch. 1: Torgovlia s Moskovskim gosudarstvom i mezhdunarodnoe polozenie Srednei Azii v XVI-XVII vv*. Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. 1932. 504 p. (In Russian)

- Miller A. Mezhdunarodnoe polozhenie Kazakhstana vo vtoroi polovine XVI veka. *Historical Journal*. 1942. No.8, pp.51-55. (In Russian)
- Mukhamadeeva I. «Kazachei ordy sultan» Uraz-Mukhammed – khan podmoskovnogo Kasimova. *Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy. Law*. 2007. No.3(47), pp.238-242. (In Russian)
- Mukhamadeeva I. Stanovlenie diplomaticheskikh svyazei Kazakhstana i Rossii v kontse KhVI veka. *Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy. Law*. 2008. No.2(50), pp.10-15. (In Russian)
- Opis tsarskago arkhiva. *The acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the Archaeological Expedition of the Imperial Academy of Sciences / Supplemented and published by the Most Highly approved commission*. Volume I. 1294-1598. St. Petersburg: In The Printing House Of The II Department Of Its Own E.I.V. Chancellery. 1836. Pp.335-355.
- Opis Tsarskogo arkhiva XVI veka B: Opisi tsarskogo arkhiva XVI veka i arkhiva Posolskogo prikaza 1614 goda. *Inventory of the royal archive of the XVI century and the archive of the Embassy Order of 1614*. Edited by S. Schmidt. Moscow: Publishing House of Oriental Literature, 1960. Pp.15-44.
- Pod stiagom Rossii: *Collection of archival documents*. Comp., notes by A.A. Sazonov, G. Gerasimova, O. Glushkova, S. Kisterev. Moscow: Russian Book. 1992. 432 p.
- Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.)*. Volume I. Compilation, transcription of cursive, special editing of texts, introductory article, comments, compilation of dictionary indexes. Isina. Almaty: Dyke Press. 2005. 704 p.
- Sibirskie letopisi*. Edition of the Imperial Archeographic Commission. St. Petersburg: Printing house of I.N. Skorokhodov. 1907. 365 p.
- Sokolovsky I.V., Saprynskaya D.V. Kasimovskoe khanstvo i figura Uraz-Mukhammeda. *The Turkic-Mongolian world: history and culture. Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of S.G. Klyashtorny*. Institute of Oriental Manuscripts (Asian Museum) of the Russian Academy of Sciences. Moscow: Nauka-Vostochny lit., 2019. Pp.186-1192.
- Solodkin Ya. O nachalnom etape russko-kazakhskikh otnoshenii (spornye problemy). In: *Interrelations of the Peoples of Russia, Siberia and Eastern Countries: History and Modernity. Reports of the Second International Scientific and Practical Conference (August 11-14, 1997)*. Book 1. Moscow-Irkutsk-Geigu. 1997. Pp.141-150. (In Russian)
- Sultanov T. *Chingiz-khan i Chingizidy. Sudba i vlast*. Moscow: AST: MOSKVA. 2006. 445 p. (In Russian)
- Sultanov T. *Podniatye na beloi koshme. Khany kazakhskikh stepei*. Astana: LLP «Astana Damu 21». 2006. 256 p. (In Russian)
- Temirgaliev R. *Nastoiashchaia istoriia Kazakhskogo khanstva*. Karaganda: Glasir Printing House. 2009. 324 p. (In Russian)
- Temirgaliev R. *Kazakhi i Rossiia*. Moscow: Mezhdunarodnye Otnosheniya. 2 prepared. 352 p. (In Russian)
- Terentyev M. *Istoriia zavoevaniia Srednei Azii*. Vol. I. St. Petersburg: Typo Lithography of V. Komarov. 1906. XIV + 510 p. (In Russian)
- Trepavlov V., Belyakov A. *Sibirskie tsarevichi v istorii*. Rossii. Scientific Edition. St. Petersburg: Oleg Abyshko Publishing House. 2018. 496 p. (In Russian) Nauchnoe izdanie. SPb.: «Izdatelstvo Olega Abyshko». 2018.
- Chuloshnikov A. Ocherki po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v svyazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugikh tiurkskikh plemen. *Chast pervaiia. Drevnee vremia i srednie veka. Lektsii, chitannye v Orenburgskom otdelenii Moskovskogo arkhieologicheskogo instituta v 1921 g. Part 1: Ancient Times and the Middle Ages*. Lectures Delivered at the Orenburg Branch of the Moscow Archaeological Institute in 1921. Orenburg: Kyrgyz State Publishing House. 1924. XII + 290 p. (In Russian)

Information about the author

Nickolay S. Lapin – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management “Research Institute for Jochi Ulus Studies” of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 15B Aleksandr Pushkin Street, Astana, Kazakhstan, . <https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>, lapin.79@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Николай Сергеевич Лапин – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК бас ғылыми қызметкері, А. Пушкин көшесі, 15Б үй., Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>, lapin.79@mail.ru

Сведения об авторах

Николай Сергеевич Лапин – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), руководитель отдела, Научный институт изучения Улуса Джучи, 010000, ул. Пушкина, 15 Б, г. Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>, lapin.79@mail.ru

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.04.2025

Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 02.05.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 30.05.2025

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: <https://kazhistorians.kz>

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: <https://kazhistorians.kz>

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: <https://kazhistorians.kz>

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
Қ. Байтанасова – қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Ж. Кузар – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару
К. – орыс тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау

Computer layout and design – D. Nurusheva
Kazakh translation and editing – K. Baitanasova
English translation and editing – Zh. Kuzar
Russian translation and editing

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод на казахский язык и редакция текстов – К. Байтанасова
Перевод и редакция текстов на английском языке – Ж. Кузар
Перевод и редакция текстов на русском языке –

Түпнұсқа макет "Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі дайындалды
Баспаға 20.06.2025 жылы қол қойылды. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 39,9. Times New Roman гарнитурасы

Original layout prepared at the National Congress of Historians Public Association
Signed to print 20.06.2025. Format 84×108 1/16
Printed sheet 39,9. Times New Roman headset

Оригинал-макет подготовлен в Общественном объединении
"Национальный Конгресс историков"
Подписано в печать 20.06.2025 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 39,9. Гарнитура Times New Roman

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы: 010008,
Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1.
Editorial office, publishing house, address of the founder: 010008,
Kazakhstan, Astana, Kazhimukhan str. 13/1.
Редакция, издательство-адрес учредителя: 010008, Казахстан, Астана, ул. Кажимукана 13/1